

Земля

Ольга Кобилянська

Своєму батькові
Юліанові Я. Кобилянському
посвячує авторка

ЧАСТИНА ПЕРША

"Es liegt um uns herum
gar mancher Abgrund, den das
Schicksal grub, doch hier in
unserem Herzen ist der tiefste" [1].

Дві години від ріки Серету на Буковині лежить село Д. Його рівні поля пригадували б степ, якби не те, що місцями вони западають, мов знеохочені своїм положенням, творячи плиткі невеликі кітли, і якби не той великий ліс, що тягнеться по західній стороні села і творить зелений мур поперек широкої площини, щоб обмежити її розмах.

Пишний, майже безмежний великан, неначе у вандрівці, задержався ось тут та задумався над тихими полями, а недалеко нього, почувши за собою зеленого опікуна, попіднімалися сільські хати. Тут... і там... і там — розкинулося село.

Ліс панський. Власність приватна. Тонкі ніжні берези попереplitалися з поважними дубами і ясними літніми ночами блистять, мов у срібло одягнені, їх листя дрижить неспокійно, а граціозні, легко повигинані пні приманюють до себе ніжністю та білістю, мов русалки.

Окрім сього великана, підіймається з піль ще кілька малих лісових оаз.

Зовсім самотійно, мов жменею кинені або як висунені з глибини зеленого великана окремі колонії — так стоять вони, розділені нивами, самотно і глядять гордо на збіжжя, що хвилюють навкруги них. Вузенькі, майже невидні стежки в'ються між золотистою пшеницею та шовково шелестячою кукурудзою і ховаються незамітно в ті ліски...

Саме тепер зима.

Мешканці тих хатин, що звернені лицем до рівнини, дивляться взимі в сумну, одностайну картину. Нічого — крім білого простору, що розливається далеко, як лиш око засягне. А там уже небес дотикається і никне.

Горстка хаток, що відбігла від великого лісу і властивого села глибше в поля і що стоїть ось тут, розділена лиш садками від себе, — та горстка має той одностайний блідий вид рік-річно. Та, мабуть, мила їй ота широка просторинь. На ній розбігаються думки свobodно... а горе, коли розсадить уже грудь людську до крайності, — гуляє й колишеться враз із пишним колоссям збіжжя навперейми...

Коло відокремленої громадки хатин, мов коло своєї служби, стоїть і малий панський дворик із величезним садом, неначе зі штивним [2] чорно-білим тренем, і понурився також в одностайну картину. Мешканці дрібних хатин,—се постійні робітники в "бояра", і коли інші селяни виходили рік-річно гуртом на роботу в Молдаву, потративши вибрані гроші вперед у марний спосіб, шукали і шукають вони зарібку в межах своєї землі.

І не було їм з тим лихо.

Так, приміром, має хата заможного ґазди Василя Чоп'яка, якого жінка Докія служила довгі літа у дворі, інший вигляд, як інші сільські хати, особливо ж як хати тих ґаздів і ґаздинь, що шукали зарібку й щастя в Молдаві.

Вона має ясні й чисті вікна, невеличкий сад із шляхетними овочами, в зільнику такі ж самі цвіти, а в хаті всюди взірцева чистота й лад. Під вікном у старомоднім комоді, улюбленій меблі Докії, випрошеній у пані, і в такій самій ще зовсім гарній шафі тримає Докія неабиякі святочні спідниці свої і чорні дорогі сердаки свого мужа і своєї доньки.

По стінах висять образи іншого походження, ярмаркового. Вона не віддавалася пустим мріям і спокусам про золоті гори десь там у Молдавах та інших чужих краях, а знала працювати в границях своєї батьківщини. Одним словом, Докія тішилася великим поважанням у цілім селі. І в дворі її поважали. Хоч її чоловік Василь великий пияк, хоч і не один мішок найкращого жита або пшениці мандрував до Мендля, отуди на Гоппляц [3] вона все-таки вміла своєю працюваністю, своїм розумом і витривалістю, своїм невтомним трудом усе лихо направити і ґаздівство так вести, що дома панував добробут і довгів не було в них майже ніяких.

У дворі навчилася вона й бачила не одно; навчилася кращого ладу і тоншого способу ґаздування, і наслідки того кидалися кожному в очі, хто лише вступав у її гарне обійстя. Але Докія не була щаслива.

Її висока стать держалася вправді завсіди прямо, мов сосна, по її певній ході й по поставі, трохи штивній, можна її було вмить між іншими відрізнити, однак її гарне колись обличчя постарілося передчасно. Між гостро зарисованими, високо піднятими чорними бровами зарились хмарні зморшки, що не вигладжувалися ніколи, її очі дивилися майже все понурим, зажуреним поглядом, а коло уст зарисувалася глибока лінія болю.

Жура гнула її додолу.

Її чоловік був пияк і марнотратець, був бурливий мужик, що у хвилях лютості хапав і за барду [4], а вона чулася слабою і гризлася будучністю своєї самотньої дитини, доньки своєї Парасинки.

Що сталось би з нею, якби вона тепер умерла? Була ще майже дитиною, бо числила ледве шістнадцять років. Не знала ще ґаздувати як слід, не вміла би зносити примхів свого нещасного вітця, ані примхів інших людей. Сього всього учить час і неволя... Душечка солодка та добра... самотня потіха мамина... що сталось би з нею тоді?.. Одно, що знала добре й чинила радо — шила та вишивала білля, силяла ґердани та бодзики [5] і товар випасала. На широкій толоці, на рівних полях минав її час,— ні, майже

зростала тут, шила, гляділа за коровами і волами, що паслися перед її очима, співала пісні або роздумувала над різними казками, що їх чула від сеї або тої і не забувала. Такою була ще її Парасинка. А що сталось би з землею Василя? Хто дбав би про те, щоб не задовжив її, щоб її в час засівано, щоб із неї в час хліб збирано, кукурудзку щоб у час висапувано, жато? А її красна худоба, її пишний кінь — найдорожча штука в її стайні! О, на неї, на ту пишну Шагу, мав храп [6] Мендель із Гоппляцу вже здавна, бо ж вона не була "конем", а просто вогнем, фурією...

На неї можна було й дванадцять міхів усадити — се їй зовсім не вадило кидати очима блискавки, гордо заломлювати шию і летіти чи вгору, чи вділ шаленим трапом.

А вже коли свобідно лишити їй поводи — земля дудніла під нею. Майже ніколи не тверезий Василь сидів на фірі і, як дзвін, теліпався на всі сторони, що страх так і віддих запирав. Не перекинетесь туй-туй [7] під колеса?

Страх?

Ба!

Йому ніколи не лучалися пригоди з нею. Він володів якоюсь демонічною силою над тою звіриною; і хоч би яка голова в нього задурена, хоч і якою колодою сідав із ярмарків на фіру,— вона все привозила його цілого й живого назад додому — прегарна, премудра Шага її!

Василь ніколи не хорував.

Часом прийде оббитий, синцями вкритий, закривавлений з корчми, і коли вона при його виді з остраху й відрази аж зойкне, аж руки заломить, він лише сплуне вперед себе, заклене під носом і видряпається на піч.

Там перележить два-три дні скулений, а потім, неначеб не лучалося з ним нічого, злазить із печі й береться наново за працю, або йде в поле, або в село.

Ні, йому не долягає нічого, але вона, вона відчуває, що вже лиш небагато осталося в її душі струн, які лучили її з життям. Всі інші повривались одна по другій немилосердно...

Тепер була жура за поля і її доньку тим страховищем, що сіпало ненастанно тими струнами, гонило сон у чорних ночах, а вднину проганяло мову й усміх з її живих уст.

У неї був і брат, одинокий лише. Петро було йому на ім'я. Молодший від неї, нежонатий, літ сорок, може, жив коло неї й Василя і помагав у господарстві. Але й він спричинявся до її гризоти. Не женився, а часом і собі запивався. З природи інтелігентний, бистрий, серцем м'який, мов дитина, а в роботі був мов вогонь, коли хотів. Одначе гроші, зароблені фірманкою або в Молдаві, протрачував і вертав до неї з порожніми руками.

Мав свої жалі.

Роїв собі їх часами, особливо ж коли його на Гоппляц мов магією тягнуло.

Він відступив своє поле сестрі під умовою, що має проживати при ній до кінця свого життя, але, впившись, твердив, що вона витуманила те поле у нього, що чигає на його смерть і жалує йому кожного кусника хліба і т. ін., і що з нього не буде вже ніколи газда, як інші люди. Женитися не хотів, бо, як казав, своєї власної хати не мав, а в

винаймленій не хотів сидіти. Гонор не дозволяв. Не був із такого роду, щоб, оженившись, іти зараз на жіноче або комірне. Він походив із попівського роду. Пригадував собі ще діда... В дійсності не думав ніколи про женитьбу поважно. В молодих літах рвався за фірманкою, "шалів", як сам оповідав, за кіньми, наймаючись то тут, то там, по панах, а пізніше не припадали йому сільські дівчата до вподоби,— і його найкращий вік перейшов, що й сам не стямився, як і коли. Уходив у сільських дівчат за якогось недоступного героя, на якого не ялося [8] їм підносити очей.

Їм лестило се, наколи він закинув до них своїм дзвінким, геройським, далекоюсяглим голосом яке-небудь підхлібне слово або, зажартувавши, обняв яку, блискавкою притискаючи її до себе, але думати про нього, як про жениха, не вдалося ніколи ні одна. Молитов знав стільки, що й сам дяк, а своїх сільських товаришів, що не підходили йому під пару, трактував із легковаженням.

Убирався гарно, в самі тонкі і дорогі строї [9], жив безжурно з дня на день, одначе був би, без уваги на свою лицарську вдачу, пропав марно, якби не сестра, що, мов добрий дух, сторожила над усіма в своїй хаті і не давала нікому духом і тілом пропадати.

Парасинку любив над усе.

Всі свої теплі, ніжні почування переносив на молоде, несміливе дівчатко, що мов та пташина, вешталось між самими старшими, безжурно та пестливо тулячись то тут, то там.

Однак се все не вменшало турботи Докії про будучину доньки. Вона відчувала й бачила, що становила одна собою підвалину цілої будівлі, в якій хоронилися муж, брат і донька, але відчувала, що сил її не стане вже надовго. Підупадала надто часто на здоров'ї, щоби не віддаватись журливим думкам про будучність. Бачила лиш один вихід із того хмарного положення. Віддати доньку заміж. Але саме тут напотикала на грубий напір Василя. Він любив доньку на свій лад. Трясся вад нею і просто дичів, коли жінка натякала про віддання. Чого дитина мала уступати із хати так рано? Чи він не мав чим годувати її? Її одну? Чи був уже такий старий і немічний, що не міг газдувати, і вона має йти в найми? Для кого пишались лани, для кого здійсмалися стоги, як остаточно не для неї?.. А його худоба, що, мов шовк, улискувалась на пасовиську?..

Що Докія (вона числила до сорок і вісім років) стогнала кожної днини на всі сторони, се була ще замала причина, аби витручати доньку з хати. Їй вічно все щось не в смак. Ходить, як та хмара, але на те не дивиться ніхто, ніхто її балакань не слухає. На те вона жінка, аби язик у неї не стояв за зубами та аби день і ніч стогнала. Але колись, як йому буде того всього забагато і як вона з доброї волі не стулить рота, то він їй стулить його. Але тоді вона отворить його знов уже аж за шість неділь... Він заповідає се вже давно — але раз... Докія плакала або розсміювалася гірко на такі слова свого чоловіка, а відтак умовкала. Говорити було ще гірше. Вона знала його вже. Упором нічого не здобувала. А прямо в очі не могла казати йому, що саме його п'янство спонукувало її до такого гіркого рішення. Він був би кинувся з бардою. А будь-що-будь вона боялася п'яного дикуна. Раз побив її так, що дві неділі не здіймалася з постелі. По-

тверезому і стільки не хотів слухати її.

— Здуріла? — питав і сміявся, і навіть не відповідав їй на її допити й розложені перед ним думки.

Коли б Парасинка мала раз чоловіка, все пішло б іншою ходою: особливо ж коли б її вже не стало. (Вона лиш того боялася). Він не допустив би, аби старий винаймив поле жидові,— се було би першою його роботою по її смерті,— або щоби його задовжував. Він узяв би ґаздівство в свої руки і примусив би пияка сидіти тихо на печі.

День і ніч думала про те і, може, сотню разів перебирала всіх хлопців у селі. Роздумувала, хто мав би перебрати її ґаздівство й забрати від неї її скарб на все. Але думки в тім напрямі кінчалися кожним разом тяжким зітханням, кожним разом глибокий смуток налягав на її душу. В селі було доволі хлопців, але ні один не мав стільки землі, скільки б вона була бажала, ні один не видавався їй достаточо робучим, чесним і запопадливим.

Правда, один був би, але той один мав іще перед собою військову службу... Се ж був Михайло Федорчук, син заможного й дуже порядного господаря. Він мав колись унаслідити поля по своїм батьку й був найчеснішим хлопцем у селі. Поля його батька граничили з полями Василя, були вироблені й добрі, і на них колисалися рік-річно прецишні збіжжя, мов золотисте море. Аж любо було косити їх, аж любо було працювати на тім полі! Так, сей один зміг би засватати її Парасинку, а з бесід і натякань старого Івоніки, батька Михайлового, визирало те саме бажання. Одначе між їх бажаннями станули військові літа, і ніяк було їх оминати. Михайло — хлопець сильної будови, здоровий — мав ще одного молодшого здоровенного брата. Родичі також не були ще надто перестарілі, могли обходитися без нього в хазяйстві, і тяжко було думати про увільнення його з війська. Від сеї осені за рік мав вступити в рекрути. Та і на тім іще не кінець. При війську треба служити 2—3 роки без перерви, а й потім від часу до часу вертати на якийсь час у касарню, переодягатися в цісарський стрій і йти на вправи, полишати поле й хату на жінку й діти. Чиста недоля! Судьба звернулася до неї хмарною стороною, і ніякі мольби і сльози не змінляли її постанови.

Восени мала Парасинка закінчити шістнадцятий рік. Походила ростом на матір, вибуяла, мов пальма, вгору, але, зрештою, була ще нерозвинена. Її члени були худі, майже хлоп'ячі, її лице дитиняче й вузьке і без ясного виразу.

Докія ладила вже для неї рушники, постіль і білля. Се останне шила собі дівчина сама. А як прегарно! Неначе швачка! Коли інші дівчата й жінки перепихали й витягали голку крізь полотно, як патик, вона вживала наперстка й шила такими дрібонькими штихами, мов маком засівала. Окрім того, вишивала на рукавах червоною, жовтою і чорною заполоччю найкращі й найтрудніші взірці з пам'яті, а вкінці складала назад у скриню таке чисте й незім'яте шитво, неначеб не дотикалася його ніколи руками...

Докія постановила сих м'ясниць невідмінно доньку заміж віддати. Думку з Михайлом мусила закинути; перевести її в життя було, очевидно, зовсім неможливо, але зате уложила собі інший план. Тодорика Жемчук був також заможний хлопець, а в своїх родичів одніський син, як Парасинка в неї і її чоловіка — одинока донька. Він був

увільнений від війська і міг кожного часу женитися. Правда, він не був такий гарний хлопець, як Михайло, його і не дуже долюблювали. Він був низького росту і обертався все цілим тілом, де вистачало не раз лише голову звернути. Шттивна була у нього шия. І в цілості робив він погане враження; та що се мало до речі? Чоловік до всього звикає. Правду сказавши, чи любила вона Василя, коли йшла з ним до шлюбу? Саме тоді шаліла за одним пишним та, мов паничем, гарним удовиним сином, що став пізніше й двірником [10]. Але воно все-таки не було зле, що вона віддалася за Василя. Він був пияк, був вправді марнотратець, він записався Мендлеві на Гоппляцу з душею й тілом, узлостившись, підносив кілька разів і руку на неї, але коли сватав її, мав гроші і поле і не крав чуже добро, як удовин син, ставши двірником, та не сидів по криміналах, як той!

Парасинка звикне до Тодорики. Він працьовитий і дбайливий, хоч на день ледве десять слів промовить, зате загляне десять разів до худоби, десять разів побіжить у поле, а ані разу до Мендля на Гоппляц. Парасинка буде з ним щаслива. Зразу буде мешкати з його старими, аби навчитися їх ладу, навчитися їх слухати і придивитися старій матері, як вона сина доглядає, а потім заживе з чоловіком сама окремо. Вона буде плакати за мамкою, доньця її маленька та мила, і мати сама буде день і ніч сльози за донечкою втирати і з туги чорніти, але вона хоче лише добра доньки і щастя, хоче бачити її "своєю газдинею" і за чоловіком, як її дні вийдуть і смерть заморозить її тіло...

— Парасинко, доньцю! — сказала вона одної днини, глибоко зітхаючи і чорні брови підводячи журливо вгору, коли обі сиділи на призьбі й лупили кукурудзу.— Парасинко, душко, як бог дасть, то зав'ємо твою головку рушником сеї вже зими!

Парасинка витріщилася лякливо хвилину на матір, а після склонила голову вдолину, а по її дитинячим лиці перебігла темна полумінь. Вона мовчала.

— Ти чуєш, Парасинко? Я таки не жартую: ти віддашся!

Парасинка відвернулася від матері, не підводячи голови, і сказала:

— Я не хочу віддаватися, мамо!

— Ти дурна, душко! Ти ж не знаєш, чому тебе твоя мамка віддати хоче. Ти ж не видиш, що я все більше та більше ослабаю, а тато — боже, прости йому гріхи! — пересиджує у Мендля, як у рідного тата свого, задовжує тайком, як я оноді довідалася, поля, тратить гроші,— і що з тебе буде, як я замкну очі?..

Парасинка обтерла тайком рукавом сльози, що втиснулися їй раптом в очі, і відворкнула здавленим голосом:

— Я не хочу віддаватися, мамо!

Докія усміхнулася гірким перелетним усміхом, помовчала хвилю, а потім уговорювала доньку далі:

— Ти віддашся, Парасинко; ти знаєш, що лише ти утримуєш мене при житті, що лише ти моя потіха! Ти знаєш, що я від рання до вечора працюю для тебе й що я все лише хотіла твого добра. Я хочу, аби ти була щаслива, і для того хочу віддати тебе. Сих м'ясниць засватає тебе Тодорика, я полагодила вже із старими. Вони дуже раді, що ти будеш їх невісткою. Тодорикові родичі мають багато землі, і він стане колись

багатим господарем!

— Тодорика, мамо?.. Але я не хочу Тодорики!

— То кого хочеш?

— Або я знаю?

— То чому ж не хочеш Тодорики?

— В нього такий широкий рот, що може собі сам щось до вуха сказати, а очі в нього лежать так близько... що далі зчіпляються до купи. Та й таки я не хочу його! Оноді він заздрів мене коло товару на полі, підійшов до мене і, станувши стовпом передо мною, взявся попід боки й питає:

"Умієш борщ варити, Параско?"

"Я лиш каву варю!"—сказала я, не глянувши на нього.

"Ади, ади! — каже.— А вмієш ти мамалигу замішати? В тебе руки, як патики, такі тонкі та худі!"

"Коли замішаю її зле, ти її їсти не будеш!"

"Ай! А хто ж її буде їсти, ти моя панно?"

"Той, для кого я зварю мамалигу!"

"Розумно кажеш! — промовив, а відтак спитав іще: — А вмієш вишити вже парубоцьку сорочку? Весільну, га?.. А вмієш ти хату білити, лад у ній тримати, прати і ткати? А вмієш ти хлопців обіймати й цілувати?"

"Як не буду знати сього всього, ти мене не навчиш!" —відповіла я йому і відвернулася від дурного.

"Я тебе навчу",— сказав він, розреготавшись, та й вщипнув мене в руку, що я аж крикнула й закляла. Але він відскочив і відбіг. А відходячи, накликував ще, сміючися: "Парасинко, я навчу тебе всього, чого ти не вмієш! Чуєш? Усього, аби ти знала!.."

Я не хочу Тодорики, мамо, не хочу його! — закінчила дівчина, зворушена своїм оповіданням, і, не стісняючися, роздула губи люто вперед себе і замовкла.

По словах доньки змалювалося на лиці матері якесь внутрішнє вдоволення. З поведення Тодорики вона заключила, що він постановив невідмінно засватати її доньку і що вона може лагодити для неї віно.

— Та що ж там! — сказала спокійним голосом.— Він добрий ґазда, чемний хлопець... Не пияк і не б'ється на танці, як інші! І він має поле!..

— Так, але зате він із циганського роду! — докинула прямо дівчина.

— Хто се казав?

— Хто? Михайло сказав се раз коло церкви...

Докія зморщила брови.

— А Михайло що має говорити? Чи він був на хрестинах його діда й баби? Най лише стулить рот, бо хоч він хлопець чемний і робучий, хоча і на його тата не можна сказати нічого, та зате його мамка не з графського роду, та така скупа, що... Ей, де! Пішлеш по що-небудь до неї, по що найменше, кажу, то все вона того "не має". А в неї всього доволі. Зараз за хвилю вилізе як шило з мішка, що вона те таки має! А нехарно [11], а закурено в її хаті, що не дай господи! Сама виглядає, як би більше в комині

пересиджувала, ніж у хаті та по надворку — така чорна. Така з неї ґаздиня. Лише вічно прятати все в скриню та ховати перед людьми, так як би люди хотіли їй усе забрати. А то нікому й у голову не лізе, що вона там у себе ховає. Най би я хоч казала, що вона має доньки, а то лише ті два сини, та й така скупа та погана!

— Вона каже, як яка ґаздиня сама чисто ходить, то в голові пустоту має і ні на якій роботі не знається! — закинула дівчина.

— Вона се каже! Правда, вона не потребує вичісувати щодня волосся, як дівчина, і щодня чисте білля вбирати не потребує! — відповіла Докія.— Але раз на тиждень може се зробити. Ну, як колись дістане невістку, буде вона мати що робити, доки не очистить хати зо сміття, а знадворку не дасть їй лиця.

— Кажете, мамо, що невістка мала би там багато роботи? — спитала живіше Парасинка.— Хоч би і десять разів було там стільки роботи, то вже кожна приймилась би того, аби могла лише бути її невісткою. Михайла візьметься кожна ногами й руками. Другого Михайла нема в селі. Багач, і гарний, і чемний! Але чи він візьме яку, чи візьме з нашого села?..

— Буде, як бог дасть! — відповіла Докія поважно.— Жінка призначена чоловікові, як смерть від бога. Михайло може аж за три роки женитися. А поки що буде тобі дружбою. Тодорика візьме його, певно, за дружбу! Так, так, доньцю! — сказала пестливо і глянула з невимовною любов'ю на доньку та погладила її по щоках і по голові.— Як бог дасть, то будеш уже сеї зими гарною молодичкою... Такої ґаздиньки в селі й не буде. А як твій тато уп'ється й заведе бійку в хаті, як стане цілуватися в рот із усіма злодіями в селі, в корчмі попід лавами висиплятися, тоді я прийду до тебе в твою гарну хатку. І я подбаю про те, аби ти мала її чим украсити — і виплачуся в тебе. Бог так хоче... Бог сам так хоче, доньцю моя. А ти слухай лише мамки, й буде все добре. Буде тобі добре, а мені на душі буде легше. Лише бог один знає, як я гризуся!

Вона змовкла й зітхнула глибоко, а Парасинка й собі змовчала. Вона знов задумалася про Тодорику, про його широкий рот, яким він міг би сказати собі сам щось до вуха... А відтак задумалася, чи буде їй до лиця в білім рушнику. Згадала, як то інші дівчата будуть їй завидувати, особливо ті старші, що ось вона вже "молодиця"!..

Схопилася жваво на рівні ноги і пригадала собі щось. Там, у stodолі на снопах, забула волічку [12], яку подарувала їй старша о кілька років від неї товаришка Анна, наймичка з двора. Хотіла заховати її, аби десь не затягнулася, а відтак забігти до Анни оповісти їй, яку мала з мамою розмову.

Що скаже Анна?.. Що скаже Анна на таке? Е, певно, небагато скаже. Все так мало говорить... вічно задумана...

Але вона любить Анну. І мати її любить Анну. І вуйко... Навіть тато її, що не дивиться в ту сторону, де вона балакає з дівчатами, говорить до Анни ласкаво. "Чемна дівчина! — каже.— Варта доброго ґазди!.."

Ідучи легким, безжурним кроком до stodолі, зірвала по дорозі листок із вишні і, притиснувши його до уст, заграла на нім якусь протяжну монотонну мелодію...

Було зимою і саме в м'ясниці. Поля й толока лежали покриті грубою верствою

снігу, і день у день обсіювало сонце своїм золотисто-червоним світлом поверхню, викликувало луду, кришталеве мерехтіння на ній і змушувало око мимоволі шукати за темною точкою, на якій воно спочило би з одностайного, осліплюючого далеко-широко округ себе білива.

Неначе зіштивніле [13] море, простерлася земля з полудня на захід, і лише з одної сторони темнівся ліс. Могуча розтягнена маса, що, мандруючи з далеких сторін широкою площиною, задержалася тут оглянути бездоганну поверхню. Літом, коли вона пишалася яснішою й темнішою зеленню, а зимою — коли ставала самотною пустинею...

Смеркалося. Панський дім стояв похмуро. З його вікон падало матове світло, і ліниво розпростирався довжезний сад за ним. Притикав до толоки, по якій бігла літом вузька дорога. Але не довго панувала тишина знадвору й усередині сього дому. До нього добиралася тяжким кроком громадка людей високо засніженою дорогою. Се були майже самі панові сусіди. Нині мали на собі святочні строї.

Докія і Василь Чоп'як видавали заміж свою одніську дитину, доньку свою Парасинку, за Тодорику, сина Онуфрія Жемчука, і йшли враз із донькою й нареченим, з батьками, нанашками [14] і друзбами до пана, щоб просити його на весілля. Завтра мав відбутися шлюб, а позавтра — весілля. Несли колачі, кури й ширінки [15] в дарунок, як того вимагав давній звичай. Ішли з музикою, аби заграти панові й погуляти в його чеснім домі, аби потрактувати його і його челядь доброю горівкою, приправленою медом і корінням. Врешті, зібралися всі он тут у ясних покоях, і під час коли старий Петро промовляв до пана, — він усе любив проводити, — раз по раз низько, з пошаною кланяючися, стояли інші з шапками в руках, голосно перешіптуючись або розглядаючись цікаво по хаті. Старий Петро говорив щиро. Йому майже голос відбирало — він понад усе любив Парасинку, — а Василь, батько, вже лише кліпав мовчки очима. Не міг уже зробити нині нічого порядного, тому й перебрав Петро всякі важніші почини газди сього дня на себе... Сама молода викликувала співчуття. Незвичайно полохлива, несмілива й повна дитинячого засоромлення, побачила себе нараз причиною й осередком — головною особою всього руху; на неї гляділи тепер пан і пані, панна й усе окруження; вона мусила на всі запити відповідати, їй ніяк було прятатися за мамині плечі або, щонайменше, заслонити хоч рукавом лице.

Вона стояла бліда й гляділа напіввистрашено, напівглупкувато і лише з натугою видобувала слова до відповіді, коли до неї звертався хто з яким-небудь словом. Мала на собі шовкову ріклю [16], довгий, новий, багато вишитий кожух із звисаючими кутасами [17]. На шиї багате намисто, срібні великі монети, а на голові вінок із червоних і білих рож. Волосся було в неї розпущене, і з-під вінка розсипалося по волоссю багато до вінка прив'язаних золотих довгих ниток, що заступали місце серпанка. Молодий, одягнений також у новий кожух і сердак, стояв он тут непорядно й обертався все цілим тілом до кожного, хто говорив до нього, а наостанку заховався незаметно за кількох старших людей.

Всі бачили, що пара не була дібрана й гарна, що дитина молода не почувала до свого судженого ні іскорки прив'язання, що була німим оруддям іншої волі, — однак

горівка з медом, що кружала раз по раз із рук до рук, затерла всякі розмахи до глибшого розміркування, зм'якшила серця, настроїла всіх добротою, і якесь загальне задоволення пробивалося на всіх лицах та розв'язувало несміливі язика...

Пан і пані прийняли запросини на весілля, поблагословили молодих,— і вся весільна компанія відійшла до панської кухні, де завівся шумний танець.

Уся штивність і замішання, вся несміливість, що все-таки не покидала гостей в освітлених покоях, зникла нараз, і запанував інший настрій. Усі заговорили тут нараз голосно й живо: дехто затягав співучим голосом, зовсім не стісняючись, а гулящі [18] тупали так сильно ногами, що самі не розуміли свого слова. Між усім тим пробивався тоненький жалібний голос одної скрипки і гармонійні акорди циганського цимбала. Тоненький голос продирався насилу крізь грубий гамір голосів, тупіт і шолопання ніг, літав раз розпучливими, раз веселими варіаціями між весільною компанією і все неначе навертав її до себе.

За яких кільканадцять хвиль пішла вона за ним майже безтямки, і з громадки ще недавно поважних людей зчинився правдивий вихор. Високі, мускулярні постаті з обгорілими лицами, з руками, мов залізними, увихалися вихром із жінками й дівчатами.

Марні й журливі лица жіночі розсіялися диким радісним зворушенням, а дівчата мовчки клонили голови на грудь мужчин.

— Грай, музико, грай! — кликав від часу до часу Петро на музикантів, що ні скорше, ні повільніше перебирали по струнах смиком і дротиком і гляділи майже в тупій задумчивості на вихор, викликаний звуками.— Грай, най гуляю! Най раз погуляю! В мене одна сестрінка! — кликав, а відтак обвів велику, ясну світлицю грімким голосом, мов заржавілою срібною стяжкою, що аж світло задрижало... Шалений жаль обхопив його. Лише він був сам-один і не мав пари, не мав ніколи жінки, ані дитини. Він один сам... сам, як стояв он тут тепер. Знов оббіг голос кругом світлицю і розбився о стіни в шаленій розпуці.— Най раз погуляю!..

Його висока горда постать перевищала всіх, мов дуб, а на його тепер ясно освітленим лиці з узад зачесаним довгим волоссям, що спадало на плечі, із вузьким білим чолом, відбивався цілий настрій його душі. Несамовита відвага незвичайної хвили і жаль.

Анна, панська наймичка, робітниця в покоях, марна й неначе бронзова статуя, стояла скромно в однім куті світлиці недалеко світла й дивилася великими, зворушеними, німим горем переповненими очима нерухомо на одну пару.

Молода гуляла [19] з дружною Михайлом і замкнула очі.

Чому?.. Чому?.. Хто замикає очі, коли має його перед собою?

Здавленим віддихом дивилася Анна на нього. Виринав то тут, то там... то знов там... Його голова ясна й мигає їй в очах... Так чисте золото мигає... Під горло їй підступило щось і здавило її. Вона нічого не має спільного з тим вихром, що шаліє он тут перед нею і пориває з собою. Вона бідна наймичка. Голос скрипки відбивається гострим зойком в її смутній душі. Хіба би їй лише плакати. І плакала сухими очима...

Німих біль товкся в її грудях, а цимбали й скрипка впивалися чимраз глибше і глибше в її смутну душу. Її ледве що сьогодні хто й замічає...

— Анно, гуляй! — вдарив її нараз грімкий голос Петра по душі.— Чого ти стала, як з каменя, та й стоїш? — І, станувши перед нею, пірвав її за руку й потяг за собою у вихор. Не усміхнулася. Пішла, як до бою.

Голос скрипки, жалібний, роздразнений, кинувся в нестямі, а потім неначе навіки злучив їх з собою...

І ще двоє людей не поділяло сьогодні радості присутніх. Се була Докія, яка з жалю, що донька покидала так вчасно її хату, стала на лиці неначе земля, і батько дружби Михайла, старий Івоніка Федорчук. Обое сиділи в одному куті на лаві й сумували. Докія несказанно терпіла від свідомості, що "сиротіє"; а по-друге, вона добре бачила, що її будучий зять не був ані гарний, ані видний хлопець, і що Парасинка улягла її майже розпучливим мольбам, що виходила за нього. Хвилями відзивалося у ній щось, немов грижа совісті. Коли, однак, її погляд стрічався з постаттю Василя, що, п'яний, то сам гуляв, то, підносячи руки мов до наказу надмірно вгору, викрикував, то сміявся або співав,— стягала грізно чоло в зморшки й затинала зуби, аби не зойкнути вголос із болю. "Тодорика не пияк,— потішала себе,— Тодорика порядний хлопець. А хоч він і негарний, і непоказний, зате він добрий. Парасинка не буде вижидати ночами пияка, не буде бідувати. Він буде шанувати її. До того, в нього земля... Незадовжене поле... їй буде добре за ним. Бог добрий і дасть, що їй, пташці дрібній та милій, добре буде!"

Старий Івоніка був також нині потрохи підпитий, але в нього бувало се все наслідком великої радості або великого смутку.

Скоро лише гульба розпочалася, пересунувся він незаметно до Докії, своєї найближчої і найщирішої сусідки, кивнув до неї приязно головою і сказав півголосом:

— Докійко... кумко... всі нині веселі, але ніхто не знає, що там у моїм серці діється!

— А в моїм, бадіко! [20] В моїм ніби ліпше?.. Ей, боже добрий... боже! — і, зітхнувши тяжко й глибоко, відсунулася і зробила йому місце коло себе.

— Та що ви хочете, Докіє? Ви ж віддаєте свою доньку!

Вона потакнула головою і усміхнулася гірко.

— Віддаю її! Віддаю її, голубку ту мою милу! — відповіла, спускаючи голос і вимовляючи кожне слово звільна й з натиском. Притім повернула головою за гуляючою донькою і гляділа на неї таким виразом, неначеб вона тиха й мертва лежала перед нею на лаві.

— А що я маю казати? Ви знаєте, що я нічого іншого в світі не бажав собі, як вашу Парасинку для свого Михайла! Вона буде така, як ви! Добра й чесна газдиня! Усяку роботу знає і лад тримає у хаті. А хата в неї, як та біла стіна. Наші поля граничать з собою, становлять одну рівнину, їх сила однака. А що на них уродиться, однако гарне й добре буває. Наш товар найкращий у селі, а наша честь, Докійко, наша честь — вона найголосніша у селі! О Докійко,— кликнув болісно і вдарив зі щирою розпукою кулаком об стіл, що стояв поблизу нього.— Я вас шаную, я вас шаную і кланяюся вам, бо ви перша газдиня в селі й усі се знають... Але чому ви не хотіли піддержати Парасинку ще

зо три роки коло себе?

Замість відповіді вказала вона хмарним поглядом на Василя, а по якійсь хвилі додала майже поважно:

— Я слабовита. Смерть мене не обійде, як мій час прийде...

— О смерть! — сказав він і похилив смутно голову на груди. — Смерть одна робить, що сама хоче, і має велику силу проти нас. Та все ж ви не мали чого так спішитися!

— Ви журитеся, що не дістанете невістки, бадіко?..— спитала Докія.— Не журіться! Нема, відай, у селі такої, що не хотіла би вашого Михайла! Та буде його жінкою, яку йому бог назначить. Поки що тіштеся ним, що працьовитий та чесний. По всіх селах навкруги немає йому пари — такий добрий. Вже як він колись не стане першим у селі або й двірником, то, відай, доброму й не ступати по землі. Най уже на тім скінчиться, що вони не могли побратися. Най уже так буде! І ви хотіли — і я хотіла! А от прийшов такий час, що все інакше склалося, як би чужою рукою! Так, відай, бог хотів, бадіко!

На ті слова Івоніка замовк. Він зложив руки, мов до молитви, і приблизив їх до уст.

— Михайлику! — сказав він.— Михайлику! сину ти мій!

Потім стиснув їх, мов у німій мольбі, і замовк. Великі сльози закрутилися в його очах, і голова легенько в нього задрижала. Був сильно зворушений.

Докія, побачивши се, сама розжалобилася. Вона любила свою Парасинку, але вже так, як він любив ось того свого хлопця... мабуть, ніхто на світі не любив більше своїх дітей...

— А відтак у вас є й молодший, Сава! — докинула по хвилі мовчання.

У старого змінився нараз вираз лиця.

— Сава...— сказав він протягне й журливо.— Сава вже не Михайло! І він мій син! Адить, Докійко, тут приріс мені до серця змалку, як грудка! Я люблю його, бо що — і він мій син! Але він — то вже інша галузь. Росте й горнеться кудись... та не до доброго й не до нас. Він роботи боїться, йому танець у голові. Зо стрільбою [21] ходив би день і ніч по полі й по лісі, а про хату думає лише тоді, коли мамалига на кружок вивернеться. Йому однаково, чи товар поєний, чи ні,— коби йому спрага не допікала. Йому однаково, яка погода надворі, чи се землі і збіжжю по добру, чи се бджолу не вбиває,— коби він у своїх збитках мав гаразд, коби йому меду доволі, аби потайком із горівкою змішати та бог знає з ким випити!

— Він ще молодий, бадіко!

— Молодий! Певно, що ще молодий, має лише дев'ятнадцять років. Але коли Михайло мав сімнадцять, то був уже моєю правою рукою, так як тепер. Я в його літах служив по чужих людях, був бідний зарібник і клонився низько перед людьми й богом. Ну, а маю надію, що як він зросте в літах, зросте й розумом, бо розумний він уже й тепер... Ой, іще й який розумний!.. Який молодий, а він перехитрить вам хоч би й якого заводіяку. Лише його лінь гризе мене; він не любить землі. Дарма що ходить по ній, що толочить її, дарма що живе з неї, що носить вона його. Він і не буде шанувати її, як вона перейде в його руки. Але вона не перейде в його руки, як він не зміниться,— се я йому вже раз говорив і ще буду говорити.

— Ідіть, бадіко, йдіть! Ви хочете, аби всі були такі, як ви або ваш Михайло!

— А чому ж би ні? Як я можу добрий бути, то чому не може бути й моя дитина така добра? А зрештою... пощо чоловік живе? Не на те, аби робив, Докійко, день і ніч тяжко робив?.. Як я колись замкну очі, то хочу, аби моя земля перейшла в робучі руки. Я її не вкрав і не придбав оманю. Я й моя Марійка — ми обоє доробилися її, очими нашими руками дороблялися її... Вона підпливла нашою кров'ю і нашим потом. Кожна грудка, кожний ступінь може посвідчити, як наші крижі угиналися тяжко, дороблюючися її, як часто голодом і холодом ми годувалися, аби зароблене не йшло на кусник хліба, але на неї, на грудочки її! Та про се знає ціле село. Почавши від самого пана, що знає мене ще хлопцем, аж до кожного ґазди й робітника в селі!

— Я знаю, бадіко! Тоді, як мала будуватися колія в нашім краю, як мала переходити й через наше сусіднє село, й через он той ліс великий, та через он ті трясовиці, які люди геть-геть здалеку минали... Тоді то було, бадіко! Я знаю! Ви і ваша жінка наймалися носити каміння, пісок і шутер [22]. Я знаю.

— Аякже, аякже! — притакнув він із розіскреними очима.— Оце все ми носили, а і більше ще! Землю, і дрова, й вугілля... і бог знає що ще... Всі ті страшні трясовиці, що блистіли лісом і полями тут і там — треба було позасипувати, повичерпувати. А хто се робив? Людські руки. А між ними були і мої й моєї Марійки руки. Марійка погребла там своє здоров'я. Ви не знаєте, Докійко,— тягнув дальше,— тоді жалували ми собі кусника м'яса. Ніколи вона курки не зарізала, ніколи яйця одного не зварила, краплі молока не напилася. Все обертали ми в гріш, аж, врешті, доробилися сього, що маємо. Бог один знає, як то було,— все розповідати не можна. Але ми мали діти, і їм треба було колись щось лишити. Хто ж мав се інший зробити? На нас кажуть люди, що ми скупі, але скажіть ви самі, Докійко,— ви така добра ґаздиня і самі одні маєте в себе усе в руках,— скажіть, чи можна так легко випускати з рук те, чого так тяжко дороблялося?

Вона притакнула головою і сказала:

— Але тепер можете собі вже ліпше пожити... Тепер маєте, слава богу, відки!

— Ліпше? Ніби починати тепер те все з'їдати? Ні, Докійко! Сього ми не можемо! Богу дякувати, ми не потребуємо того, мужик багато не потребує! Маємо тепер булками годувати себе, коли ми в найтяжчім часі мали сил досить від чорного хліба, мамалиґи й фасолі? Маю собі каву варити? На те доста нині панів!

— Вам би більше відпочивати. Вам і вашій жінці...

Він розсміявся.

— Ви так говорите нині, кумо,— сказав,— неначеб ви коли складали руки на спочинок! Чи, може, ви спіchnете, як ваша дитина вийде з хати?

Вона заперечила головою.

— От же видите! — закинув він із побідною веселістю.— Доки мені бог сил дасть і доки буду жити, буду робити. Бог сам покличе нас уже, аби ми відпочили. Наша доля — працювати, тому що й відпочинок наш потім без кінця. Так уже сам бог дав, Докійко!

— Так уже сам бог дав...— повторила вона майже з жалем.— Так... уже сам... бог... дав!

По добрій хвилині мовчання, під час якої Івоніка напився з пляшки, що в нього, мов колач, звисала на руці,— була з глини вироблена в формі колача,— почав наново:

— Я навіть і думати не можу про відпочинок! Навесні йде Михайло до бранки [23], а там... чи довго лишуть вони мені його ще дома?.. За пару місяців та й настане осінь, і вже покличуть його. Тоді спаде його часть праці на мене. Не можу навіть думати про те, як я лишуся без нього.

— А не можете його вибрати з війська? — спитала Докія зниженим голосом.

— Я все зроблю, що зможу.

— А пан? — спитала Докія ще тихше, кивнувши головою в сторону покоїв.— Він же вас і вашого хлопця так любить. Він помагав вам не раз, якщо треба було. Все вас так хвалить і каже: "Понад Івоніку нема в селі нікого, такий добрий та ретельний!"—як же не може вам тут допомогти?

— Я вже говорив із ним про те! — відповів Івоніка голосним шепотом.— Але він каже, що не можна мого хлопця увільнити. Каже, що в мене є ще молодший син, що ми ще обоє здорові, і через те Михайла не увільнять. "Навіть і не починай нічого,— казав він,— і не трать крейцарів, бо однако хлопця тобі заберуть!" Отак сказав мені та ще й додав: "Ті три роки покажуть хлопцеві світ і подадуть науку, що йому, певно, в житті придасться,— сказав він,— нічого йому не пошкодить, не бійся!"

Знаєте, він говорив, як говориться. Він, може, має і правду, і цісареві треба дати, що йому, як кажуть, належиться! Але, Докійко! є тисячі й тисячі жовнірів на світі, чому ж ще й мій має йти туди? Чого маю ще й я тратити свою дитину?.. Адить на нього, гуляє...

Поглянув за гуляючим хлопцем своїм, і голос урвався йому в горлі.

— Гуляє. Стільки й добра його! — відповіла Докія, а потім повторила журливо:—Чому має ще й він іти?

— Я дав би кров свою, коби лиш міг затримати його! — тягнув далі Івоніка.— Погадайте собі лише, Докійко... три роки! Три роки лишитися мені без правої руки. Три роки обробляти мені землю без нього, без нього збирати, без нього сіяти! Бджілки наші без нього доглядати, а худоба... ви думаете, що худоба не пізнає сього також? Гадайте ви собі оце! Я не зможу чистити її щодня і чесати так, як він, а молодий голос знають вони ліпше від мого! Коли погадаю на те все,— а я все лише ту одну гадку маю,— то серце ціпеніє мені в грудях із жалю, і я не виджу світу перед собою!

— Робіть що, бадіко! — обізвалася Докія рішуче й оглянулася обережно довкола себе.

— Я хочу так...— відповів він.— Маю триста ринських. Бог один знає, як я складав їх докупи! Крейцар до крейцара... від року до року... то за хліб, то за мед... то дещо спродав із худоби... та й зложив. За них я, може, викуплю сина! — додав тайком, звернувшись близенько до Докії.— Я їх гірко заробляв, може, принесуть мені щастя. Радо віддам їх, кому буде треба. І більше дав би ще. Я спродав би й мою пару червоних биків.

— Ті червоні, пишні бики?! — кликнула Докія з дива, неначе перелякана.— Того вже не робіть. Шкода велика!

— Чому? — сказав він.— Я би се радо зробив, коби лиш знав, що Михайло лишиться мені дома. Як будемо жити й будемо здорові, постараємо собі другі. Коби я їх лиш при собі мав, ті молоді руки, а решта — то все байка. Але руки, Докійко, руки — то все , наше багатство, то наше добро, то наша скарбона!

— Ну, робіть що, бадіко! Вишукайте собі кого, хто би все робив, а ви лагодьте гроші.

— Я піду до одного знайомого жида в Ч...

— До жида, бадіко? А чи буде то добре? — докинула Докія.

— Чому ні! Най собі люди кажуть, що хотять, а він може все. Він усюди піде, він із кожним поговорить, він уміє з панами говорити, розуміє право [24], а ми?.. Хоч би ми що й сказали, на нас не дивиться ніхто. Ми нічого не можемо. Ми кланяємося перед панами, ми цілуємо їм з обох боків руки, але як ми що скажемо, воно все-таки "мужицьке". Не послухає нас ніхто. Як на нас пан крикне,— тягнув він дальше,— ми вже... боїмось... вже ступаємо назад. Я се знаю сам по собі, що не можна інакше. А на жида як крикнеш, то він тобі в лице засміється. І панові засміється в лице, приступить ближче й таке наговорить, що пан наостанку руку йому подасть.

— Вони розумні, вони все знають! — відказала Докія поважно.

— Ой, вони можуть усе! Я знаю, що можуть!

— Усе можуть, бадіко! Дивіть лиш, як усюди набиваються! Як лиш на землю набиваються! Оноді іду я до сусіднього села, а там уже у дворі тім, у панськім, великім, жид розсівся. Давно по подвір'ї цвіти та бог знає що за деревина росла, тепер жидівське шмаття порозкладене, на зеленій мураві сушиться. Бог би вас побив! (погадала я собі). Ще вас і тут не було... Так, вони всюди вміють улізти, вони все можуть...

— Тому я хочу піти до Буня Черновецького, знаєте його, і нехай він робить, нехай що робить. Тому маю ще надію, що Михайло лишиться мені. Хоч пан і казав, що все на ніщо не здається, а все ще таки попробую з Буньом. Хоч на душі полегшає.

Він замовк на хвилину, спустивши голову на груди, незамітну малу голову, неначеб надумувався над чимсь; але нараз підняв її, підняв пляшку з горівкою бистро вгору, блиснув очима і кликнув:

— Але відтак, кумо, відтак справлю Михайлові таке весілля, якого ще наше село не виділо! Хліба та булок куплю в Чернівцях. Увесь мій мед піде в горівку, самим медом буду частувати. Заріжу корову, циганів візьму з Глиниці. Гратимуть у мене цілий тиждень. Десять років будуть люди згадувати, яке весілля справив Івоніка своєму Михайлові! Ух! — гукнув нараз із несамовитою веселістю, зірвався із молодечою жвавистю із лави, гримнув пляшкою до землі так, що аж на дрібні кусні розскочилася, а гуляючі на хвилю мов укопані в гульбі зупинились. Відтак пірвав Докію за руку й потягнув у танець.

Розпочали його повільними рухами і кроками. То вправо, то вліво, то вправо, то вліво. Опісля ставали їх кроки чимраз дрібніші й скоріші, чимраз палкіші й дикіші, а відтак неначе шал опанував їх... неначе вихор закрутився на місці... Молоді розгулялись... Заохочені гульбою старших і їх весільними розбурханими окликами,

розгулялись іще з більшим запалом, як досі. Хустки й ленти мигали в повітрі. Довге волосся металося по плечах, і непогамовна сила якоїсь розкованої радості розшалілася. З грудей виривалися раз по раз дрижачі яскраві ухкання... Ноги топтали землю, а голоси цимбала і скрипок виринали монотонним зойком своїм лякливо то тут, то там... І сміялися, і плакали напереміну.

Анна знов стояла на своєму місці. Дивилась, як перше, за гуляючими й за одною головою. Її поважне смагляве лице неначе о одну відтінь поблідло, а в очах горів невгасаючий жаль...

Нараз прокинулася.

Він полишив свою дівчину і звернувся до неї,— ішов... Гаряча кров обілляла її, і перед нею неначе світ захитався...

— Ходи, Анно, погуляємо! — промовив несміливо й подав їй руку. Вона підняла руки, щоб подати їх йому, та в тій хвили вмовкла музика. Голосним зойком урвалася одна струна, і все зупинилося на місці.

— Зв'яжи, мой... і грай! — крикнув старий Петро, що до нестями розгулявся та ніяк не хотів переставати.

— Ні, вже доста! — кликнув хтось інший.

— Кому доста, той най рушає надвір! — відгукнув він.

Але інші не були тої думки... І струна не давалася так скоро зв'язати, а Докія, що небавом по гульбі знов усіла, піднялася зі свого місця. Висока й поважна, мов цариця, станула між усіма і запросила їх додому. Вже доста тут гуляли. Були прецінь не в себе й не на танці. Вже пора додому. Вже аж у хаті потемніло, так нагуляли. Потомилися, час далі йти, конечно...

Не зіткнувшись, розлучилися дві руки. Старий Івоніка прийшов і взяв сина під руку. Анна лишилася сама на місці.

Кілька хвиль пізніше стало в хаті тихо. Світло горіло, як перше, а в кутах ховалася темнота.

Анна клячала перед своєю постіллю, де на стіні висів почорнілий дерев'яний хрест із спасителем, і молилася. У неї судорожно зціпилися руки над головою, а лице зарилося тісно у постіль. Нечутно молилася...

Великими, глухими очима зазірала ніч крізь вікна, а її тьма, чимраз чорніша, добиралася поволі, незаметно до дівчини...

Було весною. В часі бранки.

Івоніка подався з Михайлом до міста, до бранки, Марійка лишилася дома, а молодший син їх Сава пішов у поле. Тут, на тих полях, був цілий їх маєток, якого не лишалося ніколи без дозору. Окрім хати, що стояла недалеко панського дому, мали ще тут, на полях, два бурдеї [25]. В одному мешкав усе хтось зимою й літом, у другім заховувались бджоли, а в стайні, що розклалася близько коло тих пивничних мешкань [26], розжився їх прекрасний товар. За стайнею дальше стояли стоги із збіжжям і конюшиною. Там білівся невеликий чистий тік. Все се лежало, мов у плиткому кітлі. Подальше розрісся лісок, ніби город [27]. Неначе вмисне схилилися тут поля вниз,

щоби на ціле майно оце не гляділо цікаве око. Особливо ж на бджоли й товар. Сей останній був гордощами Івоніки. Пара молоденьких бичків, пара пишних червоних тірольських волів, дві корови й кілька теляток. Літом ночував Івоніка або Михайло з ними у стайні, а зимою пересиджував у бурдею та надзирав за ними.

В сусідньому селі водилися від непам'ятних часів злодії, а як заходили сюди, так мушили минати поля Івоніки. Тому мусив усе хтось пересиджувати у бурдеях, мов на варті. Звідси було близько Івоніці до всіх його піль і нив. Тут велися йому бджоли ліпше, чим при сільській хаті на "горі". Сюди звозив усе своє збіжжя, молотив, ховав і спродував, і жив чесно й свобідно, мов той лісний птах. Івоніка не любив, як йому хто при роботі приглядався, особливо ж як хто його бджолам придивлявся. Був чомусь переконаний, що вони від того поносили шкоду, і майже ніколи не припускав когось чужого до вуліїв. Ішов хто до нього, то він се бачив здалеку. Тоді виходив йому вже кількадесять кроків назустріч, скидав свій ремінь із себе (останнім лишалося все лихо, яке могло понести від гостей у його табор, при гостеві) і таким чином відбирав людям нагоду придивлятися уважніше його майну. Не те щоб він, може, побоювався, що той простягнув би руку за чим-небудь у бурдею або коло нього! Ні, боже борони! Такої лихої думки про своїх сусідів не був він ніколи, помимо стількох досвідів у своєму житті! Він лише дуже лякався надто добрих і лихих очей, боявся сили деякого зілля, яке, замовлене лихими словами й підкинене під яку річ, або під товарину, або й вулій, могло довести до великого нещастя, а не раз до смерті. Він страхався всяких таких інших нечистих, чарівних речей, на яких розумілися деякі, неначе на хлібі насущнім. За свої бджоли, яким було тут на полях, як у раю, боявся вже найбільше. І була б за них чимала шкода, коли б деякі рої, потягнені лихим оком, осілися десь на невідомому місці і пропали для нього без повороту!

Довкола бурдея пишалася вліті на широких отих просторах, що десь аж ген на краю злучалися з голубим небом, найкраща пшениця, колисалося в ритмічних, лагідних рухах високе золоте жито, а тут і там бігли зелені пасма конюшини, обсипані рожевим пахучим цвітом, та біліли ниви дрібної гречки. Півмилі заносило від них медовим запахом і притягало на силу комашку до себе...

В деяких днях, коли небо прибиралося у синявий шовк, а сонце розходилося самим блискучим золотом, коли тепло все переймало і розпирало, добувалося неначе силоміць із землі наверх,— жилося прегарно! Такі дні були милі для Івоніки. Тоді він сам до себе усміхався та приязно розглядався. Переживав сам стан землі й був із нею одним. Знав все, що було любо і збіжжю, і всьому, що піднімалося з неї, особливо ж по дощі. Неначе чув і бачив, як земля з задоволенням розходила, розкошувала, як її соки відсвіжувались і як вона, насичена, віддихала важкими пахощами. В тім її віддиху так і купалося все над нею! Те знали і бджоли його — вони були розумні і проворні, і ані одна не лишилася в такій порі в улію, хіба котра мусила. Вилітали поспішно, літали сквапливо, лукувато від одної квітки до другої всуміш, схилялись чимраз нижче над землею і бриніли всі враз так вдоволено й важко, що їх бренькіт, зіллявшись в одну струю, становив одностайну, однак несказанно гармонійну, сонливу музику, що в тиші

заносилася далеко-далеко... Ниви з конюшиною простиралися ген-ген, приманювали кожного до себе, а їхні білі й рожеві цвіти, всуміш зі свіжою зеленню, дрібним барвним усміхом своїм до ясного сонця клонилися до легкого півсну, уколисувані одностайним, ніжним бренькотом бджіл.

Гарна була земля.

У своїх барвах жива й свіжа, шкода лиш, що не говорила.

Івоніка любив її. Він знав її в кожній порі року і в різних її настроях, мов себе самого. Вона пригадувала чоловіка і жадала жертви.

Як була люта, боявся її більше, як почорнілого неба, що віщує тучу. А була люта, коли надармо ожидала дощу, що мав її скропити, коли тижнями надармо тужила за холодними ситими краплями води, і замість води жевріюче проміння сонця випивало її соки. Тоді стягалися її тут і там випуклі суглиби і тріскали з гніву, вона ставала тверда й недоступна і не видавала ніяких плодів. Тому, що на ній зеленіло й росло, відбирала поживу — воно слабло й ув'ядало, блідло й переходило поволі, але певно, в окаменілий стан...

Сюди, до бурдеїв, прийшов Сава, молодший син Івоніки. Прийшов напоїти худобу і дати їсти великій собаці Сойці, що стояла коло стайні на припоні.

Надійшов повільним і лінивим кроком. Вступив у стайню. Глянув за товаром, що звернув свої великі голови ліниво до нього і дивився, ремигаючи, великими лагідними очима за ним, — та й вийшов. Не хотів його напоїти. Верне Михайло, то напоїть. Як піде до жовнірів, він ще доста буде за нього робити. Що як що, а се жде його неминуче...

Ото якби його відібрали; не надзирав би за ним стільки, що тепер. Все мав йому чимсь докоряти, чогось учити! Тут він не доста пильний, там не зробив роботи як слід, тут знов забагато ходить йому по селу, там знов забагато на танець і між дівчата втручається... Що се такого? Що се має його обходити? Він уже знає, чого ходить стільки в село й на танець, і він, Михайло, думає, що як він старший, то він — молодший — має його зараз у всім слухати! О ні, се таки не так! А відтак забороняє йому також він і тато сходитися з вуйком Григорієм. "Шибеником" називає вуйка і прямо каже, що коли тато, мама й він в той бік не дивляться, то й він не сміє інакше поступати. Так!

І він не сміє інакше поступати?

— Га-га!.. Се ще побачимо!

Він любить чорнооку Рахіру, доньку вуйка Григорія, і ніколи її не покине. А що тато з вуйком мав — се його не обходило. Сварилися, то сварилися, він тому не винен. Вуйко Григорій свідчив фальшиво на тата й сидів за те кілька місяців у арешті, але що се його обходило? Най би тато не фудулився [28] на Григорія; а то все на нього боком дивився, немов на гадину, а той і розлютився одного разу і вкусив. Одному газді пропали деякі речі з хати й гроші, а вуйко посвідчив при суді, що і його тато мав у тім свої руки. Від того часу пішло пекло. А по-друге, казали, що до Рахіри не годиться йому, Саві, ходити. Вона близька своячка його. Його мами рідної сестри донька,— гріх! Та се йому дуже в

голові! Хай хто інший таких гріхів боїться, йому не страшно перед ними...

Григорій і Рахіра сміялися також із того. І Григорій не був дурний. Бачив світа. Ходив майже щороку до Молдави на роботу і, як вертався відти, знав не одно розказувати, що чув, видів, а що й сам утнув. Не бачив у тім гріха, що Сава любив Рахіру...

А по-друге, хоч які були бідні,— бо вони були бідні зарібники, що винаймали собі поле й ходили на роботу, особливо ж Тетяна, тітка його,— то все-таки обдаровували його чим могли, як там прийшов, і угощували, не тряслися над крейцаром, як тато й мама. Тато його не дозволяв йому курити, бо сам не курил, а Григорій усе приносив йому пачку з Гоппляцу, як знав, що в нього вже тютюну не стало, а він хотів курити. В тата пив він горівку лиш 3—4 рази до року — на різдво, на Великдень, на храм і на Новий рік або в м'ясниці,— а тут частували його не раз і не два, а по кілька разів до тижня. А вже найліпша була для нього Рахіра...

Як Михайло вгадав, що він Рахіру любить, і дізнався, що він часами заночовує в вуйка Григорія, накинувся на нього і сварив: "Сором нам робиш, Саво! Ти любиш дівчину пусту, що на неї ні один порядний хлопець у селі не глядить, що її ніхто порядний за жінку не візьме. Вона погана волошка, циганка. Дивися на її зуби й на її рот! Як клубки з м'яса стоять їй в лиці! Чи вона чим причарувала тебе? Дивися, яка вона погана! Чоло волоссям заросло, а очі, як у чортиці або у голодної собаки!"

Він не відповів братові на те нічого. Взагалі небагато говорив, як той зводив розмову на Рахіру, але її покинути зовсім не думав. Як не міг її кілька днів бачити, бо батько роботою обтяжав, був просто хорий. Ходив, мов затроений, в'янув усім тілом, а лють так і грала в нім. Тоді й недобре було дразнити його. Не витримував він так довго. Як та вода загачена, що найшла цілою масою і розриває греблю, так і любов його ломила всі згляди й обов'язки проти родителів, і він ішов до неї. Вона нагороджувала його багато за цілий знівечений час, і він удвоє прив'язувався до неї.

Мабуть, ні одна дівчина на світі не вмiла так любити, як вона! В її обіймах він неначе змінився. Своїми великими червоними устами пила з нього всю енергію і силу; пила його, коли лиш гляділа на нього своїми очима. І під тими поглядами, що або сміялися, або іскрами обсипували його, — м'як, ослабав і тратив усяку волю. Її сміх, голосний, короткий, уриваний сміх, виривав його з усякого надумування й поривав із собою, а слова її все підходили йому під його душевний лад.

Здавалося, ціле його ество зібралося лише в те одно почуття, в любов до неї, і стратило розуміння чого іншого. Купався і поринав у тім чутті. Відчував її в собі, мов життя, і ані через думку не переходило йому розлучатися з нею.

Сміявся з нею над батьком і братом. Що знали вони, як їм обом було! А коли роздрознювали його заборонаю ходити до Григорія, грозив, що втече з нею в Молдаву. Так, утече з нею до Молдави, а таки не лишить її...

Вийшов зі стайні і глянув округ себе. Так тихо й пусто було вокруги. Земля лежала ще чорна й нага, як далеко око сягало, ген аж туди, де небо хилилося; лиш десь-не-десь зеленілися блідо пасма озимини й різнилися виразно від темної неораної ще ріллі.

Сплюнував перед себе. Страх, як чудно йому тут! Михайло грав на сопівці, як пересиджував тут сам, але він ані не вмів грати на сопівці, ані не любив того жалісливого голосіння. Воно його боліло. До чорта! Тепер мусив тут сидіти й нудитись. Жодна людська душа не заходить сюди, ні нічого живого не побачиш тут. Що мав починати? А сидіти мусив. Саме якби відійшов, вліз би хто й виніс усе з бурдея, тоді мав би що слухати, а врешті, і шкода була б неабияка. Тонкий і стрункий, випрямувався, складав руки назад, підіймав голову й поглядав, на хвильку прижмуривши очі, в легко захмарене весняне небо...

Робив се з привички. Любив стріляти птахів, і коли лише станув де бездільно, зараз прижмурював очі й шукав чогось під хмарами. Часом і зовсім без наміру. Кілька птахів, що переганялось високо під хмарами, зникли на хвильку й появились знов,— і звернули його увагу на себе.

Він слідив якийсь час за їх грою в повітрі, а відтак стрілила йому одна думка через голову. Побіг живо до бурдея, зірвав із стіни батькову стрільбу, повернув на давнє місце, підняв стрільбу догори, замірився на птахів і вистрілив...

Добре стрілив. Як чорна точка, що в шаленій скорості зростає, так упала одна пташка до землі. Він підбіг сквапно в той бік і глядів, за чим цілив.

Се був воробець.

Він розстрілив його цілком.

Підняв і відніс його великій, на ланцюзі прив'язаній собаці. Відтак глядів хвильку, як вона то кидалася, то жахалася дрібної закривавленої пташки. Опісля знов дивився під хмари і знов ждав... Не добачив уже нічого більше. Гук вистрілу лякав їх. Вони розлетілися і зникли.

Він усміхнувся.

Сього не вдав би Михайло, аби йому й лева підставив! Він дуже зле стріляв. Брав стрільбу до рук так, як її хіба бере жінка. Так невдачно! Ну, се раз буде файний жовнір! Як він буде раз у війні на людей стріляти, коли не вміє застрілити навіть зайця? Чи буде й там буком кидати, як кидав за зайцями, як хотів якого убити?..

Майже уголос розсміявся. Михайло був баба, хоч був сильний, як медвідь, і плечі у нього, як у великана, садив на них мішки, як ніщо; хоч, щоправда, до роботи був здатний, як рідко хто перший-ліпший. Але серце було у нього м'яке, як тісто!..

І знов усміхнувся.

Чи його візьмуть-таки до війська?

Він хотів би дуже, аби його відібрали. Тоді не потребував би викрадатися до Рахіри, як той злодій, бо батька не боїться; батько добрий і не каже йому нічого в очі, а мама нехай собі говорить і сварить скільки хоче, з того не робить він собі нічого, увечір вона за ним не піде, але Михайло...

Він стояв ще якийсь час, потонувши в гадках... Заніс відтак стрільбу назад на місце, замкнув двері від бурдея, а потім, оглянувшись уважно на всі боки, пішов спішним кроком навскіс через поля до неї.

Тим часом — се ж було пізно по обіді — Марійка увихалася по хаті. Вона

пересиджувала постійно в сільській хаті коло двору на "горі" і лагодила вечерю. Очікувала Івоніку й Михайла з міста. Була се слабосильна, ще доволі молода жінка з ніжними рисами обличчя, на яким за першим поглядом було пізнати, що тяжка, ненастанна праця й жура, що гнітила її, надали її п'ятно старості. Вона жила в згоді зі своїм чоловіком, поважала й подивляля його у всіх його вчинках, говорила до нього "ви" і сповняла всі його накази й бажання без опору. Було би тяжело сказати, котре з них було старанніше й пильніше; лише коли про нього говорено, що він незвичайно доброго серця, їй закидувано скупарство.

Вона знала про се, і се гнівало її чимало. Чи се було скупарство, коли вона все дбала для своїх дітей, за які була би віддала душу? Коли не тратила часу так, як інші жінки за балаканкою, сього або того без намислу з хати не давала або надто не роздаровувала? Коли ходила в полатаних речах і не стояла ніколи коло криниці й не прала? Проте вона все була доброю газдинею і мала дома все, що повинно бути в кожній хаті і у кожної доброї газдині. А хоч ніхто про се не знав, то все з тим було їй добре. Ніхто не знав, скільки полотна, напрутаного її власними руками, ховалося в скрині. Скільки прегарних, чисто вовняних коверців висіло на поді. Скільки подушок у неї було, скільки рушників і білля, скільки киптарів і що в тій бляшаній круглій пушці [29], в якій ховав Івоніка свої важні папери-контракти за поля й усякі інші цидулки,— що там насподі лежали і банкноти... А що вони найчастіше їли борщ і мамалигу, фасолю і бараболі,— се не мало попросту нікого обходити. Вона ніколи не журилася тим, що по інших хатах діялося і що хто їв або варив. Зрештою, чи інші їли ліпше? Се хотіла би вона побачити! Навіть Докія, що все на ціле село хвалилася, що ніхто так добре не вмє варити, як вона,— варила щодня борщ, а що, може, коли чай пила?.. Ну, тоді, певно, була слаба, або старий Петро з міста привіз, то й зварила та парили собі роти! Але то вже раз так на світі велося, як хто лиш нічого не давав, не робив дарунків, нічого з хати не роззичував, а хотів і собі дещо оставити, той був зараз "скупий" і того обкидували такими латками, що матінко Христова! Вона вже давно про се переконалася,— заглянула пушці на дно й тому держалася від усіх здалека. В неї були лиш три добрі знайомі, з якими ненастанно зносилася. Дві зовсім старі жінки, білі, як сніг, і одна молодиця. Ті ж старі ставали їй в різних пригодах з порадою, а молодиця була товаришкою її душі і при роботі. Більше не стояла за нічию ласку. Івоніка ішов за нею слід у слід. Жив з усіма добре, але у великій приязні лиш із старим Петром.

Марійки й не бачив ніхто ніколи в корчмі. Дуже рідко коли на ярмарку, а святами або неділею по обіді, то, вмiсто піти де на балаканку в село, лягала на призьбу від сонця і спала, а як ні, то вимашувала собі й синам голови й чесала їх гладко й гарно так, як чинила се в часах, коли були ще дрібними хлоп'ятами, і розмовляла про худобу й землю і про те, як воно — як дасть бог дочекати — буде в будучності. Часом ходила з Михайлом або Івонікою межею в поле і оглядала хліб...

Нині було їй тяжело на душі, і її думки були понурі й невідрадні та й гнули її додолу.

Зранку, як Івоніка й Михайло пішли до бранки у місто, вона накинула на себе сердак і побігла напрямці чорним полем до сусіднього села, до далеко й широко знаної

циганки-ворожки, щоби дізнатися від неї із карт, чи Михайло останеться дома, чи візьмуть його восени від неї до війська.

А ворожка числила щось межи картами та числила, перешіптувала якісь незрозумілі слова, а відтак сказала їй ось що: "У тебе велика гризота, але ще більша журба тебе і твого чоловіка жде відтепер. Перед тобою лежать потоки сліз; вони вкінці висохнуть, і ти будеш кров'ю плакати. Пороги суду переступатимеш, за один раз витопчеш стежку до нього... такий тяжкий жаль нестимеш із собою тою стежкою... Межи бідних роздаватимеш своє добро і від людей будеш утікати, а те, що тобі наймиліше, піде від тебе якнайдалше, а те, що стоїть від тебе подалеку, стане тобі близько серця. Від бога все зависить. Як бог схоче, так і буде! Він може все відвернути. Михайло падає додому".

Так. Та й з тим вернулася. Була зовсім пририта. Ворожка все вгадувала, коли було прийти до неї, та й сим разом, мабуть, правду говорила. Тому вона вже тепер плакала, їй було так гірко на душі, що не могла з собою упоратися. Вона знала, що Михайла обстрижуть, хоч він тепер і "додому падав", і що піде від неї восени на два-три роки, а може й навіки... Вона не сумнівалася над словами ворожки. Говорила так, що не могла інакше, як вірити. А якби й половина того була правдою, то все її ждало якесь нещастя, її ждали,— як казала ворожка,— криваві сльози... Ворожка оця була чарівницею. Різними зіллями і примівками відібрала власній рідній сестрі чоловіка, а той, покинувши жінку й дітей, прийшов до неї і жив із нею як чоловік із жінкою, хоч вона була старша й погана. Вона зналася на різній силі й не говорила на вітер. До неї зверталися всі дівчата й хлопці із сусідніх сіл, вона всім помагала. Одним зіллям, іншим примівками. Говорила як із книжки й угадувала з карт, хто приходив до неї з серцем і вірив у те, що вона говорила. Вона вірила в те, що вона виворожила... Тихо плачучи, робила тепер одну роботу за другою. Розклала огонь, поставила вечерю, перечелила всі кури й качки і злагодила в клуночок снідання на завтра. Враз із дниною мав іти Івоніка з Михайлом орати в поле. Пораючись отак то тут, то там, вона не помітила, як Сава вступив у хату і, станувши в куті під піччю, слівив за нею мовчки напівглумливо, напівзчудовано. Він був високий ростом, вищий від свого брата, але ніжно збудований, як мати. З лиця подобав також на неї і був би гарний, коли б не його безустанно заблуканий погляд, що мав у собі щось зимного [30] й несупокійного. З його ніжного, майже дитинячого обличчя вражав його погляд прикро і відтручував від себе. Очей сих не наслідив він ані від тата, ані від мами. Коли очі Івоніки були дзеркалом самої доброти серця й чесноти, погляд у Марійки м'який, звичайно глибокий і зажурений, в усміху несказанно лагідний і гарний, то його очі, великі й сиві [31], не мали нічого спільного з його дитинячо-молодим обличчям. Звичайно неначе гойдалися по землі, колисалися від одного предмета до другого, однак коли звернулися раз на що і прикувалися на хвильку до чого, почали миготіти в холодному, мов сталь, блиску й у тім блиску розходилися. Страхали іменно, коли хотіли щось добачити. Очевидно, зміна і гра його очей була несвідома, та тому не менше важка... Холодним, мов ніж, зимним блиском, що поступенно змагався, відпихав від себе, і треба було усміху його молодих

ніжних уст, щоб привабити душу до себе.

— Мамо! — перебив нараз тишину дзвінким голосом— Чи вечеря ще не готова?

Вона прокинулася лякливо й оглянулася.

— Ай, най тебе там! — кликнула з високо зморщеними бровами, неначеб відчула раптом сильний фізичний біль.— Як же ти мене перепудив! — І немов роздразнена тим, тягнула дальше: — Та вже вечері хочеться? А чому ж ти вернув так скоро з бурдея? Напоїв худобу? Ти мав там сидіти, доки тато не прийде та доки Михайло сам туди на ніч не піде!

— Так! І голоден? — спитав він.

— Чи я для них борше варю, як вони пересиджують у бурдею! Всім в одній порі варю.

— Як я голоден, то їх то не болить.

— А де ти був досі? Хіба ж усе там у бурдею? — спитала їдко.

— Жаль вам, що ви не були там, де я ходив? — відповів глумливо і стояв, мов стрункий дуб, перед нею і краяв серце холодним блиском очей.

— Бог би тебе скарав, Саво! Мені з жури чорно перед очима, а ти ще приходиш і їси моє серце!

— Ей, чи то я їм ваше серце? Може, я й тому винен, що ви плачете? Може, ви за мною плачете? Не плачте за мною, бо я ваших сліз не потребую. Навіть як умру, не потребуєте за мною плакати!

— Саво! — крикнула вона з жахом.

— Мовчіть! — сказав понуро й сам замовк. Глядів на землю, неначе шукав на ній кулі, що перебігла з одного місця на друге, та схилив молоде, звичайно блідаве лице, що стемніло із гніву, який так раптово наплив йому до серця.

— Мовчати, кажеш ти! — сказала вона й усміхнулася гірко.— Коли я межі людьми чую, як про тебе говорять, я й так мушу мовчати, сину мій! — тягнула поволі несказанно гірким голосом.— Навіть не можу перед ними пожалітися, бо мені соромно. І мені так соромно, що з сорому не раз у землю запалась би, що мій син вибрав собі дівчину, яка сорому не має, доньку чоловіка, що сидів у криміналі, що славиться злодієм на ціле село й що твого тата хотів до криміналу упхати, а тепер, де може, безчестить. Його донька така, як він, ба навіть ще гірша, а ти лізеш до неї, бігаєш за нею! Га-га-га! Стидайся, Саво! — сміялася зневажливим, гірким сміхом, а відтак утерла сльози з очей.

Він стояв, як перше, не змінивши ні пози, ні руху, з похиленою головою і непостійним поглядом, та слідив за всіма її рухами і кроками. Він любив свою матір, здається, любив її більше, як тата і брата, але бували хвилі, в яких ненавидів її, так як тепер, з цілої душі своєї, коли нарікала на Рахіру і прискала зневагою, як трійлом [32].

— І тому ви плакали? — спитав він поволі з пораженим глумом.

Вона глянула на нього, а відтак обізвалася:

— Ні, ти не вартий того, аби я за тобою плакала! Я плачу, що Михайло піде восени в рекрути!

Він підняв брови високо вгору і спитав цілком зимно й спокійно:

— Тому?.. Ну, то плачте, здорові, дальше! Я гадав, що маєте вже кулешу готову, а ви заводите, як по вмерлих. Як так, то я можу собі знов іти...

— Іди, іди, звідки прийшов!

— Я йду, звідки прийшов,— скипів він,— аби-сьте знали! Аби-сьте таки знали! — І очі його замиготіли зимним блиском.

— Іди! — кликнула вона, вибухаючи гнівом та піднявши грізно руку вгору.— Якби ти сьогодні йшов до жовнірів, я би богу дякувала! Як ти смієшся зі сліз маминих, то нехай собаки плачуть за тобою, а коли тобі слова мами й тата байдужі, то нехай тобі вороги твої радять. Іди з моїх очей, забирайся!

Він відвернувся і вийшов повільним кроком надвір. Тут постояв хвилику, віддихаючи сильніше з раптового зворушення. Надумувався, але не пішов зараз туди назад, звідки прийшов. Зайшов уперед тихо до стайні, де стояла одна дійна корова, і почав там перешукувати. Шниряв за яйцями. Коли повибирав їх з гнізда, вернувся ще в курник, узяв першу курку, що сиділа скраю під рукою на бантах, і висунувся безшелесне на подвір'я. Аж відтак пішов туди, "звідки прийшов"...

II

Марійка осталася знов сама. Не плакала вже більше. Сцена із Савою прогнала м'які сльози від неї. Несказанно гірке почуття отуманення запанувало нею і скривило болісно її уста.

Чому був Сава такий лихий? Чому був такий лихий, коли дитиною був такий добрий і щирий, такий, як Михайло?

Чи не працювала вона для обох, відколи світ побачили, чи не жила лише для них? Чим скривдила його? Не годувала їх однаково, не убирала? Як малим, так тепер великим змивала власними руками їх волосся і білля; цілою душею рада була видіти їх добрими ґаздами, щоби люди шанували їх у селі, щоби шанував їх світ. А однак... коли Михайло вже змалку вичитував їм їх волю з очей, заходився коло господарства, мов дорослий, працював, гарував [33], був притім добрим та лагідним, мов шовк, Сава був лінивий і впертий, твердий, мов камінь, у роті мав на кожну хвилику повно лихих слів, що доводили родичів до роздрознення. Ніколи не міг при одній роботі довго видержати, все горіла йому земля під ногами; йому було наймиліше, коли мав роботу й дім за плечима, коли міг закинути стрільбу на плечі і брести лісом та полем. Се знав він найліпше. Вистрілював усі воробці із гороху, а взимі зайці, що лізли аж під хату в сад і обгризали молоді овочеві дерева. Але се й було все, у що вкладав свою душу!

Він повинен іти до війська замість Михайла. Він!.. Се було б для нього чистим щастям! Там би, певне, зробили з нього людей! Його приязнь до Рахіри — боже, скарай її! — устала би, і з тим покинула би його вся зла натура. Все було би, як бог любить. Відколи з нею сходиться, стає з дня на день гірший, лінивіший і твердіший, справляє всім лише гризоту та жаль. Та й коби ще на тім скінчилося! Але як схоче з нею побратися, що тоді? Вона зітхнула тяжко і глибоко, запалила світло коло печі й хотіла саме виглянути надвір за Савою, чи справді він пішов — вечеря була вже майже

виготовлена, нехай би нікуди вже не йшов,— коли саме в тій хвилі двері знадвору відчинилися й увійшов Івоніка. Він ступав мовчки, тяжким кроком, неначеб не бачив нікого в хаті, прямо до постелі, і почав із себе здіймати одну річ по другій та скидати на постіль.

Марійка дивилася на нього хвилю з переляком, вижидуючи, і не мала відваги спитати, що сталося, її серце само віщувало, що зайшло щось недоброго.

Врешті, він обізвався:

— Ми втратили нашого хлопця, Маріє! — сказав, але слова йшли йому так поволі й важко з уст, неначеб мав горло й уста переповнені слізьми.

— Боже, боже, боже! — зойкнула Марія і вдарила розпучливо долоню об долоню.— Що ви кажете, Івоніко?

— Стратили, Маріє, втратили!

— Все пропало! — сказала беззвучним голосом.— Чому нас бог так тяжко карає, Івоне, скажіть, чому? — І по довгій хмарній хвилі, під час якої обоє так тяжко мовчали, спитала:

— І де ж він?

— Пішов просто до бурдея, товару доглянути і плуг злагодити. Хоче, аби ми завтра досвіта йшли орати. Земля жде...

Тут вибухла Марійка нараз голосним плачем. Плакала так гірко, що, хлипаючи, дрижала всім тілом. Спогад, що син був такий добрий і дбалий, і що його саме відібрали від них, розірвав рану в її душі, і вона віддалася несамовитому, нестримному жалеві. Такий був Михайло! Просто пішов до бурдея, не ївши, щоб товару подивитися, за всім доглянути; аби на завтра пристарати до орання, аби братися до землі, як усе в останніх днях... І він мусив їх покидати — на три роки покидати!

— Михайле! — крикнула вона вголос і впала на лаву. Потім ударила кілька разів головою до стіни і стала тяжко проклинати.— Пощо мав іти відтак з дому? Пощо? Ті, що його відібрали, бодай би ніколи не зазнали радості з своїх дітей! Ті, що придумали військо та се, щоби сини покидали родичів у найкращому віці, бодай би і в гробі не найшли супокою, а тих, що видумали війну, нехай бог скарає, нехай їх тяжко скарає! Землі нехай наїдяться і най подавляться, кров'ю най уп'ються, коли їм уже чого іншого замало на оцім світі. Так, так, так...

Він мовчав і глядів понуро перед себе. Йому з жалю серце краялося, але він не мав слів, як вона, на свій жаль. Вона ж була жінка... Бив лиш від часу до часу рукою по коліні. Але тут же, саме посередині прокльонів, вона вмить прокинулася.

— А гроші, Івоне? — спитала з поспіхом, сідаючи прямо на лавці, створивши широко очі, в яких ще блистіли сльози.— Що сталося з грішми, коли Михайла покликали?

Він махнув рукою, неначеб зрікався грошей, і не відповів.

— Що сталося з грішми, Івоне? За що забрав їх жид, коли Михайла взяли? — питала, натискаючи.

— Жид, Маріє,— відповів із наміром помиріння,— жид десь дівся! Я його не видів!

Бог знає, що з ним сталося! Може, отуманив мене. Як отуманив мене, то нехай його бог за те скарає, бо гірко працював я на ті гроші. Я хотів усе по-доброму, не жадав задурно своєї дитини від них, хотів їм заплатити, щоби мені його лише лишили, не відривали його від хати та від землі, але коли вже інакше сталося, то се хіба сам бог так хотів. Не журися, Маріє! Як бог допоможе, зложимо собі знов стільки, що пропало! Най на тім скінчиться. Що вже гроші! Коби руки в мене годні, а я закуплю пару молоденьких биків, вигодую та й за два роки знов буду мати те, що лиха година витуманила.

Вона гірко розсміялася.

— А за що купите молодих биків? Зложеними грішми? Хто їх зложить? Ми? Я вже не годна так працювати, як давніше, ви не зможете наполовину розірватися, як хлопець нас покине, будете мусити робітників наймати, бо Сава...

Урвала.

— Саво! — крикнула голосно й бистро, пригадавши собі хлопця.— Саво, де ти? — І, відчинивши нетерпливим рухом двері, поступила кілька кроків за поріг і крикнула в темряву за хлопцем.— Саво, ходи до хати! Тато прийшов! Михайла взяли! Ходи до хати!

Надворі панувала тишина...

Вокруги виринало із навислої нічної теміні галуззя садовини, що обтулювала хату; трохи дальше розляглися поля, а тут і там підіймалися із землі неповоротні сусідні хати — і нічого не перебивало тишини.

Небо було захмарене, й лише десь-не-десь блистіли зорі.

— Саво! — крикнула Марійка голосніше, майже з розпукою, і надслухувала.

Але і сим разом надармо.

Ось далеко в селі, майже під лісом, брехала собака, і її брехіт — напівблагальний, напівжалібний — добився, перебиваючи тишину, аж сюди і викликав блискавкою в її душі враження, що собака була присилена, а відтак згубилася...

Роздразнена, відвернулася і вступила назад до хати.

— Отже, таки пішов! — сказала гірко до себе.— Бог би його скарав!

— Куди пішов? — спитав Івоніка.

— Куди? Таже до тої...— відповіла нетерпливо і, не докінчивши речення, люто сплюнула перед себе.

Івоніка зітхнув глибоко й тяжко. В тій хвилині тьохнуло в його болем розритім серці якесь почуття, мов лихе віщування, і полишило, крім дисгармонійного тону в його сумнім настрої, ще щось іншого. Відчув через хвилю страшну самоту в душі.

— Маріє! — сказав понуро, спираючи тяжко голову.— Щоб ти знала, оце має бути нещастя!

— Чи я, може, що іншого кажу? А я що кажу? — відповіла вона їдовито.— Ви повчили би його з раз, Івоніко! Хлопець псується, став ще гірше лінивий і бере слова в уста, що хіба плакати над ними. Ви повчили б його з раз, Івоніко, бо він уже й вас перестає боятися. Ви або Михайло візьміться добре до нього, так, аби йому в костях пограло, аби аж почорнів. Інакше не буде нічого з нього. І не допоможе йому ніщо інше. Наша хата стала для нього корчмою. Прийде, скаже собі дати їсти й пити, та йде далі.

Я не годна інакше — і прости мені, господи, гріхи мої,— але я все мушу лише клясти та клясти йому і їй. А найбільше вже тому старому розбійникові Григорієві. Він учить його саме найгірше!

— Так, він намовляє його до всього злого! — відповів Івоніка зажурено.— Та й чого він хоче? Що я йому винен? Що враз із ним не хотів чужого добра гарбати? Що не обкрадав людей і не хотів товаришити йому в криміналі? А відтак, чи я винен, що у нього землі нема? В ньому вічно зависть грає, Маріє, я се вже знаю. Він видить, що ми маємо й поле, і хату, і худобу, а він нічого, і то його гризе. Але чому не робив так, як ми, Маріє? Його жінка — твоя рідна сестра — дістала від свого батька стільки пражин поля, що й ти, але коли ми, як ті чорні воли, гарували від рання до вечора,— бог лиш найліпший свідок,— він сидів у корчмі і пропивав пражину за пражиною та пересипляв найкращу пору днини. Лінивий волошисько! І те, що вона заробляла, заносив він до корчми, а як уже не було що з дому виносити, брався до крадіжки. Коли я його краденого бика не хотів у себе переховати, він став моїм найгіршим ворогом. Затроює мені мою дитину та пхає її на ту дорогу, якою сам іде, бо не хоче колись сам стати перед богом.

— Аякже! — докинула злобно Марія.— Гадає, що як Сава візьме його гадя, його Рахірку, то ми таки зараз відділимо йому половину нашої землі, та він буде знов мав за що пити!

— Аякже, так він думає! — притакнув Івоніка.— Але воно не буде так, як він гадає. Сава ще молодий, у нього сьогодні та дівчина на душі, а завтра інша. Але як Михайло піде до війська, він буде видіти, що до роботи треба інакше забиратися, а не, як він гадає, гратися лише. То він стане інший, звернеться до землі назад, і вона його вилічить. Бог нас не опустить. Я все маю надію. Він же ще молодий і дурний, а лиш інші намовляють його до гріха.

Марійка зітхнула, а по довшій хвилі понурого обопільного мовчання промовила:

— Мені серце тріскає, Івоніко, як згадаю, що ви дурно стільки грошей викинули, а Михайла, проте, взяли. Як се може бути? Де тут правда? Ідіть шукайте жида і відберіть гроші назад. Воліла б я була ті гроші на службу божу дати, як упхати проклятому у грішну руку! Добре то пан казав, та не слухали ми його доброго слова! Подумайте, Івоніко, стільки грошей!

Вона зойкнула й похитала розпучливо головою. Він зарив пальці у волосся.

— Не кажи мені нічого, Маріє! — сказав здавленим благальним голосом.— Якби ти знала, як у мене на душі, ти й не згадувала би мені про се! Я виджу сам, що воно зле! Воно зле розпочалося — та най уже на тім скінчиться. Кожне хоче свою часть мати. Десь щось підсунулося і пожерло мою криваву працю, але най уже на тім скінчиться. Мовчи вже, Маріє! Михайло інакше каже. "Не гризіться, тату,— каже,— повернуся, зароблю вам своїми руками удвоє стільки, лише не журіться!" А літом, Маріє,— тягнув Івоніка дальше,— як нам бог допоможе, підемо до св. Івана до Сучави й дамо, що зможемо, аби нам хлопець вернувся здоров додому. Дамо панотцям на службу, аби молилися за нас, аби бог нас не забував, а дітям нашим аби дав щастя і здоров'я! Не

журился, Маріє!

Вона сиділа мовчки на лаві під піччю і кивала на його слова головою, а її уста вряди-годи судорожно дрижали від болю. Як Івоніка перестав говорити, встала й поставила на стіл вечерю. Від часу до часу утирала долонею сльози, що все на силу тиснулися їй до очей. Михайла не було ще в хаті, але вона мала його й без того перед очима, обстриженого, перебраного, зі смутними очима і змарнілим обличчям...

Другого дня, ще досвіта, ледве що сонце зійшло, ледве що розгуляло у своїм багрянім сяєві, потьопав Івоніка з Михайлом орати в поле. Далеко-широко розлягалася тишина.

Земля розтягнулася, немов ожидала кого й віддихала землисто-вогким віддихом. Легка сіра мряка здіймалася то сям, то там по її багнистих місцях, і вона лиш темно визирала з сивавого серпанку, коли тим часом її інші часті прибралися в ніжну ясну зелень озимини. Небо було чисте й голубе, і в його шаленій висоті щебетали не видні оку жайворонки, їх голоси звучали, мов воздухом придавлені трілери [34]. Батько та син висунулися з бурдея в поле. Михайло застріг препишні тірольської раси воли до плуга й поганяв їх, а Івоніка став при чепігах.

— Хіба тут почнемо,— звернувся до батька і вказав на довге, чорне, великанське пасмо ріллі, що бігла між двома плахтами зеленої озимини.— Отут починали ми й тамтого року...

— Як хочеш! — відповів добродушно батько.— Воно буде добре й тут!

Опісля перехрестилися оба, сказали майже одноголосне: "Боже помагай!" — і хлопець пігнав воли з місця. Ті поступили повільним, майже лінивим кроком уперед, по кожнім ступеню покиваючи пишними головами у ярмі, а Івоніка справив плуг. Чутно пірнула чиста, мов дзеркало, блискуча сталь широкого плугового лемеша в землю, роздерла її і потягла борозну за собою, а по обох боках борозни земля розкришувалася у м'які кусні. Землі було миле те розорювання її маси, вона не противилася йому в жодному місці, була м'яка й крихка і гріла свої освіжені суглиби в сонці, а її вогкий віддих розходився у воздуху і зраджував її глибоке вдоволення.

Івоніка був нині сам не свій. Не кермував добре плугом, бо все наново звертався його погляд від плуга до сина, що, обнявши правою рукою одного вола за ший, ішов звільна, рівною лінією вперед. Оцей хлопець мав його покидати! Сама молодість, сила і здоров'я! Коли від часу до часу озирався Михайло за батьком, щоб побачити, чи батькові добре ореться,— сей не міг надивитися на нього, неначеб не бачив його досі добре, аж нині. Своїми добрими голубими очима дивився, як би хотів кожному з очей вичитати бажання, щоб заздальгідь сповнити його. Чи він, батько, не знав досі, який в нього був гарний хлопець? Люди говорили, що він йому, старому, з очей витятий, так дуже походив на нього, але він сьому не вірив. Він був дрібної, слабої будови тіла, його лице обросло правдивою щетиною, а Михайло був мов образець! І не саме великий, але плечистий і сильний, а з лиця мов у якої дівчини, лише що над устами засіявся вус. Дівчата в селі знали добре, який він був, одначе він держався від усіх так далеко, був такий соромливий і замкнений, що ніхто не міг про нього сказати, щоб глядів за одною

довше, ніж за другою. Тепер мав його втратити! Три роки не мав бачити його в своїй хаті, хіба що деколи в свята, в чужій одежі, обстриженого, пересяклого чужими звичаями — він верне вже не виключно його скарбом!

А гірка острота [35] при війську, перед якою вже кожний наперед дрижав! О, який важкий тягар вложив господь бог на нього, відбираючи від нього сина на такий довгий час!

Як буде йому житися без сина? Як буде бурдей визирати без нього? А вже надто, коли зима настане, підуть завірюхи, заметільниці, мов лихі сили, помчать скажене полями й найгрубший слід завіють?!

Молодий хлопець опирався всьому завзято. Сміючись виходив із дому і сміючись вертався назад. Мов олень, перескакував весною глибокі шанці в полях, якими гнала розбурхана вода, а восени, як птах із висоти, розрізняв і в найгустішій мряці всі предмети на пустих просторах.

— Тату! — перебив нараз Михайло думки батька.— Не пустили б ви мене до плуга? Ви сьогодні якісь слабі, і плуг не заривається доволі глибоко в землю. Женіть воли, а я буду йти за плугом. Я се так люблю робити, і хто знає, коли знов за плугом ступатиму!

Старий зробив синові мовчки місце. Був зворушений і пішов радо до волів.

Михайло вхопив живо за плуг і обернув його так бистро в землі, що залізний блискучий леміш пірнув глибоко в землю, так, що коріння рослин чутно порозривалося, а великі подовгуваті кусні землі розсипалися грубою стяжкою, хвилюючи лагідно в один бік. Мов граючись, розривав срібний леміш чорну землю. Часом ховався глибоко в її крихкій масі, а часом вискакував, полискуючись ясно у раннім сонці, на її поверхню і пишався рівними, довгими борознами за собою.

— Восени буде вам уже Сава при всім помагати, тату! — обізвався Михайло по довгій хвилі мовчання.— Він не дуже охочий до праці, але хто має вам помагати? Ви мусите його приневолювати до роботи, бо він забагато ходить по селі. Через то він бутний! [36] Ви задобрі, тату, а Сава вміє використовувати доброту.

— Я журюся Савою, Михайле!

— Ей, що журитися, нема чим! Він ще дурний, наш малий, і трохи впертий, але він добрий хлопчисько!

— Бог його знає, але він часом такий, що мов каменем у серці стане.

— Ну, він такий, як я кажу! Якби мав розум, не тратив би часу, плентаючися зі стрільбою цілими днями по полі і в лісі, а приложив би, як ялося, руки до землі, яка його годує, і сидів би на місці. До того, слухає Григорія (він соромився вимовити перед батьком ім'я Рахіри), а той підмовляє його до зла й до всякої пустоти. Оноді видів я, як він ховав старанно передо мною якесь зілля, з котрим хотів щось очевидно починати.

"Що ти маєш?" — питаю я його.

"Що маю? Вгадай!"

"Звідки я можу знати, що ти маєш?"

"Коли не знаєш, то не потрібую тобі казати!" — відповів. Я розсміявся.

"Але ж то з тебе мудра голова!" — кажу я йому і знов сміюся. Хотів я його побудити

до сміху, але він заодно хмарився.

"Ну, Саво,— кажу,— маєш зілля від ворожки? Кому хочеш ним поворожити? Хочеш відігнати трутнів від бджіл? На те ще час!"

"Хочу ним розігнати тих, хто мені в дорозі!" — каже він.

"Ади-ади! — жартував я далі.— Може, хочеш позбутися непрошених свідків тоді, як стріляєш на зайців? Я радив би тобі, аби ти ліпше цілком лишив, бо тепер не вільно стріляти".

"Мені вільно!"

"Саво, брате! — кажу йому вже без сміху.— Чому ти такий мрачний?"

"Журися ліпше тим, як тобі буде у війську, а не мною!" — відповів мені.

"Я вже пожуруюся тим, як буду там! — сказав я йому.— Але ти залиши се, з чого може вийти біда. Зілля добре або лихе годиться лише жінкам у руки або циганам, але не молодому хлопцеві. Візьми ліпше рискаль та обкопай тих пару ябліночок коло бурдея. Най земля коло кореня відсвіжитья, щоби цвіли та родили. Як добре, що я обкопував їх досі щороку: липовани ніколи нашу хату дурно не минали. Йди, Саво, йди!"

"Що мені з того прийде?" —спитав надувшись.

"Тобі? Ну, і заговорив знов по розумові, що й стара баба не перехрестила би тебе! А що має бджола — як каже тато—з того, що мед збирає? А що має земля з того, що родить і нас годує? А що мають тато і мама з того, що мають нас і годують? Що, питаюся? Так уже бог дав, і так мусить бути! Уважай на все, як я що роблю, щоб і ти так робив, та щоб з тебе стариня була вдоволена й за мною не сумувала. Так буде і для тебе ліпше".

Він мовчав.

"Саво!" — кажу.

Він відвернувся від мене, переносючи свій зір із зілля на мої ноги.

"Саво! — кажу.— Дай мені оце зілля! Мені сором за тебе, що ти його маєш у руках!" А він — подумайте лиш, тату — зробив у воздуху над бурдеєм рукою щось ніби кружево, але так скоро, мов блискавкою. Сплюнув три рази перед себе, кинув мені зілля під ноги і втік.

"Дурню один! — кликнув я, розлючений, вслід за ним.— Сей раз прощу ще тобі оце бабське ворожбитство, але другий раз не вдасться воно тобі більше".

Я, тату,— говорив легко зворушений дальше,— і не хочу на нього руку класти. Нехай не згадує мене лихим словом, коли піду з дому. Та й я таки люблю його, і мені жаль було б його вдарити. Але я виджу, таки виджу, тату, що його підмовляють.

— Що підмовляють, се певне; воно й не все помагає бити! — відповів старий журливо.— Мама все каже, щоб його бити, але я не можу зважитися. Все гадаю, що з часом прибуде йому розум. Він молодий, та й у тім-то вся біда. Дурний! З чоловіком, як зі збіжжям. На однім місці достигає зерно скорше, на іншим — пізніше. Один приходить борше до розуму, інший пізніше.

— То правда! — потвердив поважно Михайло. Відтак заговорили про землю і як

воно буде, як він піде до війська.

— Як вам буде тяжко, то спродайте молоді бички! — дораджував Михайло батькові.— Коло худоби треба ходити день і ніч, а ви будете доста мати на своїй голові, хоч би Сава й як ураз із вами увихався. Слава богу, у нас є коло чого увихатися. Спродайте їх, та гроші заховайте добре, а як я поверну, то купимо іншу худобу.

— Сього я вже не зроблю! — відповів Івоніка.— А якби зробив, то таки зараз на їх місце купив би молоді, доглядав би, як ока в голові, бо вони були б твої, як і оці, синку мій. Як вернеш зі служби додому, візьмеш їх собі. Нехай вони привезуть тобі скриню і майно твоєї жінки додому, як дасть бог дочекати, коли оженишся; я їх уже для тебе придумав. Розпічнеш із ними ґаздувати, а відтак, як зі всім упорашся, спродаш і купиш на їх місце інші, молоді. Вони добрі на початок. Усе, що я за їх слідом зорав і засіяв, приносило мені хосен [37].

Михайло почув себе мов полум'ям обнятий. Слова батька викликали у нім сором, а разом почуття ляку. Батько думав, очевидно, про якусь багату невістку, згадуючи про майно жінки, а він мав зовсім інші думки...

Він відвернув думки батька від себе якимсь питанням про насіння і втішився вельми, коли побачив, як полем прямував до них Онуфрій. Се був старий панський побережник, що мешкав під малим панським лісом, мав там своє поле й хатину і сторожив ліса, а часами й сам ще ліпше його обкрадав.

Люди в селі прозивали його "дурнуватим", хоч він був лише фантаст. Був у поході року 59, служив дванадцять років у війську й оповідав кожному, наймолодшій дитині, свої пригоди з того героїчного часу. Притім закидав тут і там італійськими словами, що вправді не стояли з оповіданнями в жодній зв'язі, але мали на цілі прикрасити оповідання. Говорив живо імена значних військових героїв з того походу й зачиняв тим уста слухачам, котрі важилися часом висловити чудні сумніви щодо його пригод.

Спомини про його при війську перебуते життя змінювали його цілковито, і здавалося, він бачив усю велич, усю красу і знеслість [38] того часу аж тепер, і се поривало його. Він пристроював кожний і найдрібніший епізод фантастично, говорив, мов поет, і брехав, віруючи свято в те, що говорив. При тім поривав в руки, що йому попалося: рискаль, граблі або й мітлу — все одно, оскільки воно походило на оружжя — і, оповідаючи свої неможливі пригоди, вимахував тим на всі боки слухачам перед носом. В таких хвилях бував такий поважний, що слухачі, сміючись на ціле горло, ставали в слідуючих хвилях зовсім поважні і самі попадали в захват його одушевлення. Вліті, коли ходив кругом лісу на візитацію [39], вішав перед себе на груди коновку до поливання огородовини і бубнів на ній, як у бубен, так що брязкіт розходився по цілім лісі, і він тішився тим, мов дитина.

Був жонатий і мав одну доньку й двох синів. З тих один був злодій і при одній крадіжці коней утопився, а другий, ідіот із уродження, сидів при батькові дома. Доньку любив найбільше, гордився нею і, мабуть, з гордості равав кожному хлопцеві брати її за жінку, а кожному ґазді за ґаздиню.

— Не гадайте,— мовив,— що вона вдалася в мою жінку! Вона вдалася в мене, і хто її

візьме за жінку, буде мені вічно дякувати! Чи, може, я лихий господар? Я маю всього подостатком.

І справді, в його городці було "всьо". Він мав найшляхетніші овочі, мав малини, суниці, великі ягоди й інші овочі, що водяться по ліпших садах. Мав грядку паприки [40], якої, як хвалився, навіть сам двірник не мав у своїм городі. Був замолоду в огородника одного боярина в Молдаві помічником і навчився плекати садовину. В своїм городі мав і малий ставок із рибою. Все, що в тім городі росло, носило ім'я "Kaiser" [41] і мало означати тим своє високе і шляхетне походження. Kaiser-яблука, Kaiser-грушки, Kaiser-паприка, — лепетів, неначе рекомендуючи їх глядачам. Коло хати мав бурдей, як Івоніка в полі, лише багато менший. Там пересиджував із замилюванням уліті, а взимі переховував бджоли. Був забобонний, але не в такій мірі, як Івоніка. Коли спинився коло вуліїв, командував, голосно викрикуючи, мов між жовнірами, і жив у пересвідченні, що вони розуміли і слухали його.

Найурочистіша хвилина була, однак, для нього тоді, як витягав свій військовий абшит [42] і показував його своїм гостям. І він не опускав ніколи такої нагоди, коли міг похвалитися тим документом. Показував його кожному чужому чоловікові, що вступив випадково або умисне в його хату. Тоді говорив звичайно :

— Прошу покірно ще пождати! Я ще щось покажу! Виймав і з барвного пуделка [43] цикорії великий, вже аж потемнілий з самого складання і розвивання аркуш і, розкладаючи його з незвичайно важною міною перед гостем, питав:

— Ну, і що ж? А правда?

Припадком не міг у селі ніхто виказатися таким документом, і він гордився ним до смішності, пересував пальцем по нім, мов по реєстрі своїх предків. Відтак просив гостя сідати на липовій лавці, що тяглася попід цілою стіною від одного кута до другого,— про неї він говорив, що полишилася йому в спадщині ще по дідові,— та угощував гостя медом. Коли мав у себе гостем когось із панського дому, надскакував коло нього, мов воробець (був страшно худий і тонкий), раз по раз промовляючи: "Прошу їсти; я знаю, як з панами обходитися; я був у Відні, в Італії і в Яссах. Я не тутешній сільський дурбас". До селян говорив: "Їжте, їжте, не стидайтесь! Я знаю, що ви дурний мужик, що не бачив того, що я. Я був у Відні, в Італії, у Яссах".

Любив дуже горівку, а що був хоровитий і не міг як слід їсти, вмовив у себе, що може їсти лиш по горівці. Від часу до часу посилав свою жінку за нею, а що й вона не була тому чудотворному напиту проти неї, сповняла все радо його бажання в тім напрямі й ходила радо, хоч і як далеко було від їхньої хати до Гоппляцу, до Мендля, і приносила лікарства.

Нині нема часу, він завдав їй пильну роботу в городі, й тому вибрався сам до Мендля. Крім того, мав поступити в якійсь справі до пана й хотів де з ким побалакати та розвідатися, що чути нового в селі.

Розпізнав уже здалеку Івоніку з сином і привітав їх лиш йому властивим способом. Підняв, мов дикий, руки вгору і кликав на ціле горло:

— Гей, ге-ей! боже помагай!

Відтак сміявся.

Коли станув уже близько них, підняв праву руку вгору, мов пророк, опустил її доволі нелгідне, як грудку, хлопцеві на голову й промовив:

— Ти вояк. Я чув уже про те.— Відтак додав:— Гей, що то буде за ревіння восени, що за зойки!

І розсміявся наново, причім його добродушне й незвичайно худе лице ставало симпатичне та притягаюче.

— Воно не може бути інакше, тому мусимо все зносити, як бог дасть! — відповів Івоніка побожно,— Але постійте й розповідajte, що нового. Як там із вашими бджолами?

— З моїми бджолами? А, добре! Я за них подбав так, що їм ліпше йде, як мені. Коби мені так солодко, як їм. Я вже слабкий, умру незадовго.

— Ей що, бадіко! — вмшався Михайло. — Дні числить бог, а ми маємо лиш на голові те, аби їх прожити.

— Та й аби працювати...— докінчив Івоніка.— Ми починали нині орати, та й ореться, слава богу, добре. Може, буде сього року добре літо. Як навесні земля добре ореться, буде добрий рік.

— Отам, на панських ланах, почав уже хтось ще тамтого тижня орати,— докинув Онуфрій,— та, мабуть, не оралося добре, бо, бачу, не докінчили заgonу.

— Бо земля була ще мертва. Я бачив! — відповів Івоніка.— Доки бог святий сам землі не улегшить, нема що зачинати. Перед благовіщенням нема що зачинати. Часу ще доволі; коби лиш тепер погода настала.

— Та так! — притакнув Онуфрій, оглянувся і сів на землі, підбравши під себе ноги. Відтак витягнув з-за ремня тютюн та люльку й закурив.

Івоніка й Михайло скористали з тої хвилі й сіли снідати. Волам підкинули пахуче сіно...

— Кажіть, що нового, бадіко Онуфрію! — спитав весело Михайло, що любив старого балакуна.

— Ай, лихо там знає, що нового! — відповів старий, ніби нетерпливо.— Якби я знав, що ти за дівчатами шпиралеш, що вони тобі у голові, то я сказав би тобі, що найжвавіша із них, весела Маріцена, нанесла своєму татові й мамі гризоту у хату. Ну, дістала ж уже вона за те від свого тата добрих гепаків у плечі, але все пропало. А той навіть не хоче признатися до біди. Але се тебе, мабуть, не обходить, га? Ти самий як дівчина, ну, але люди не мовчать, про те й я розказую. Старий пішов до панотця і пожалувався, а панотець сказав:

"Та що,— каже,— се ще не такий великий гріх, але віддай дівчину. Вона ще молода, і як буде порядно з чоловіком жити, то бог простить їй гріх. Не сватає її ніхто?"

"Та якийсь там сватає!"

"Ну, то добре! Пришли обох до мене, принеси, що треба,— і справа скінчена. Се ще не таке велике нещастя. Буде жити, як бог приказав, буде все добре".

Правда, що се не таке велике нещастя,— мудрував старий дальше,— але-бо се

нечесть! Ну, але вона має поле. Чую, дістане кількадесять пражин поля, грошей зі сотку й телицю. Тому й найшовся борзо жених. Мою Івону не сватає ніхто, хоч понад неї немає чемнішої дівчини в селі. Таке у нас село. Такого не бачив ані у Відні, ані в Італії, ані в самих Яссах. Панотець наш задобрі. Я ними комендерував би інакше, якби я був панотцем.

— Дай спокій панотцеві! — докинув Івоніка.— Йому здається, що його нещастя найбільше.

— Воно таки й велика біда. Де ж, аби добродійка та вже так запивалася? — докінчив Онуфрій.— Оноді билася з двома жінками у корчмі за якийсь полотно. Казала, що мали принести панотцеві на хрестини, та й не принесли. А раз то таки п'яна напала старенького в церкві. Ледве що жінки вивели її з церкви. Тоді була така війна, як в Італії. А бідні його чотири панни так плакали і кричали, що аж жаль було. Воно таки так і є, що се нечесть,— тягнув дальше, сплюнувши далеко перед себе крізь зуби.— Через неї не можуть панни віддатися, хоч мають гроші і гарне віно. Та й дивіть, яка сильна, коли хоче. П'є, цілий рік п'є, а у великий піст і крапельки до рота не візьме. Така міцна!

— Старенький панотець погодував би сватів і самим медом, коби лише прийшли! — сказав Івоніка з почуттям.— Але ніхто не приходить, бо кожний боїться, що й молоді стануть колись запиватися, як стара. Раз було приїхав якийсь молодий панич до них, вони прибралися гарно всі чотири й позасідали всі разом за стіл. А старий панотець просив гостя, кажуть, дуже просив, аби собі вибрав одну за жінку. "Або оцю, або ту, або оту, котру схочете, беріть, вони всі добрі ґаздині і чемні діти, і всі дістануть однакове віно",— приговорював.

— Та й, кажуть, молодий хотів уже одну брати, але як стара довідалася, що він не на панотця вчиться, упилася і завела таку галабурду в хаті, що, кажуть, добре, що ще не набила кого. Така люта була на всіх.

Він як поїхав, так і не вертав більше до них. Бідні панни з жалю постарілися й посивіли, та й сидять і донині. А старий,— додав злобно Онуфрій,— старий, боже, прости мені гріхи мої (тут ударив себе долонею кілька разів по губах), не гадає вже про ніщо, як лиш се, аби якнайбільше гроша збити. Так, як би його ще доста не мав!

— Не має він його там багато, Онуфрію! — докинув Івоніка.

— Ет, не має! Коби я стільки мав та й ви, але біда, що не маєм! — відповів Онуфрій.— Він собі тепер лиш тим голову б'є. Оноді їду з паном на фірі, а він іде. Біла борода спадає йому по грудях, а сам згорбився майже удвоє, бо він, бідний, уже старенький. Йому більше як сімдесят. Вже в нашім селі він більше як сорок літ. Іде, а як побачив нас, уклонився. Пан зліз з брички, подав руку, вклонився та й каже:

"Як ся маєте, панотчику?"

"Зле, зле! — відповів він журливо.— Люди не вмирають!"

"Ади! — гадаю собі,— диви, який старий мудрий! Хоче, аби ми вмирали. Гроші за похорон брав би, не має їх досить! Правда, вона п'є, дома сидять чотири дівці, але тому маємо ми вмирати?"

— На те він і панотець, аби нас хоронив, а за похорон гроші брав! — обізвався Івоніка.— Хоронив сорок років, чому би йому сього й тепер не робити? Інші те саме роблять! Дурно не зроблять!

— Раз приповідав, що світ закінчиться! — обізвався знов Онуфрій.— Як закінчиться, то нащо гроші збивати? На тамтім світі бог святий самий уже нас погодує!

— Що ви таке говорите, бадіко Онуфрію! — кликнув Івоніка, що понад усе любив справедливість і правду й тим-то йому оповідання Онуфрія ніяк не западали в душу.

— Вже як я кажу, то можете вірити! — кликнув Онуфрій з притиском і вдарив себе сухим кулаком у груди, що аж у них щось відізналося.— Я кажу правду. Раз оповідав людям при одній клаці [44] в себе, аби давали більше на службу божу, бо настане кінець світу.

Ви сього не чули, бадіко Івоне? Ну, врешті, як ви не чули, то й не диво. Ви так рідко заходите в село або на Гоппляц, що не знаєте нічого. Все лиш пильнуєте вашого бурдея та того, що коло нього діється. Ви виділи, може, нового професора? [45] Говорили з ним? — випитував дальше Івоніку.

— Ні.

— Ну, так знов не знаєте нічого! Він так п'є, що може собі з попадею руку подати! Він не є делікатний пан. Як уп'ється, береться зараз із мужиками за шию. То так не має бути. Я був в Італії, і я того не бачив. Наші люди жалують за попереднім, та й хотіли би, аби він назад вернув, але він, мабуть, не верне вже. Пан каже, що ми ліпшого не варті, як оцього, коли не знали тамтого шанувати. Що коли нам доброго вчителя і доброго панотця потрібно, то нам потрібно й доброго бука!

Всі три розсміялися весело на оці слова, а Онуфрій говорив далі:

— Може, пан і правду каже! Бог його знає! Але я вже мушу йти. Не журися, Михайлику, що Маріценка віддається! — звернувся до хлопця, поморгуючи весело очима.— Дивися лише, аби вернув назад додому, так як я, із медальйоном, тоді погуляю і поухкаю на твоїм весіллі, хоч який я старий. А як будеш уже при війську й пізнаєш там якого доброго хлопця, що ще щось і має, то скажи йому, що в Онуфрія Лопати є дівчина, гарна, як писанка, і добра, й робуча, і нехай її сватає. Нехай прийде сам, на храм най прийде і подивиться сам на неї. Як уподобає собі її, то весілля може бути в м'ясниці. Він не буде жалувати, що візьме її за жінку, він мені вічно дякуватиме. Скажи йому оце! Оце, та й що в мене є всього, і де я всюди бував, і що я не такий дурний дурбас, як усі інші мужики в нашому селі.

Потім устав, вийняв люльку з рота, утер його широким рукавом від сорочки й заховав люльку за ремінь. Відтак постояв ще хвильку, устроївши очі в землю і в одну точку, роздумуючи над чимось. Врешті, не сказавши більше ні слова, подав мовчки батькові й синові руку на прощання і, мов невидимою марою потягнений, відійшов покvapним кроком.

Батько й син усміхнулися мовчки і, поснідавши, взялися назад до розпочатої праці.

III

Було в маю. Перед обідом.

Михайло лежав недалеко бурдея в городі, що вибігав кінцем у дрібний лісок, який притикав із інших боків до піль, і пас воли.

Довкола бурдея пишалася земля в різних пасмах зелені, а ген далі від нього, та все-таки в сусідстві, лежали два менші ліски. Один приналежний до сусіднього і званий тому "сусідній ліс", а в тім самім напрямі недалеко нього лежав малий лісок панський, де газдував і верховодив старий Онуфрій.

Оба ті ліски, з яких "сусідній" був удвоє від панського більший, ділила від себе велика левада, звана багном, задля своєї багнистої землі. В ній буяв рогіз, раз у рік викошуваний, і виростала якась висока трава, на яку ніхто не лакомився.

Михайло лежав близько звірят на землі, наглядаючи, аби не зайшли в конюшину, що росла найближче бурдея, що її насіння було дорого оплачене; він грівся в весняному сонці і глядів пильно за звірятами, що паслися тісно коло себе. Думав над своїм будучим життям у місті, над поворотом додому, і як опісля все складеться, а відтак спинився думками коло пишних звірят. Мішалися, неначе його рідня, з його будучністю. Бачив у душі якесь нове обійстя, своє обійстя, чорнооку струнку дівчину і їх. Вони були тут і там і мимоволі виповняли собою якісь порожні місця...

Чув виразно, як спасали своїми грубими здоровими писками траву, як відсапували, бачив дрібні крапельки поту на тих теплих пильних писках, їх великі лагідні очі були отінені довгими смішними віями, а вола були такі широкі, ноги низькі, що вола звисали майже до землі.

Препишні звірята! Темно-бурі, майже чорно підсипані, з білими короткими рогами, і такі ситі й виплекані, що було мило гладити їх по хребті. Притім були спокійні й випещені, мов діти, і знали його голос дуже добре. Коли вступав до стайні, звертали свої статечні голови за ним, простягали шиї, оскільки се їм ланцюги при яслах позволяли, і нюхали своїми грубими ніздрями у воздуху, чи не приніс їм хліба або кулеші. І він усе приносив їм щось, коли приходив з дому, з села, з "гори" до бурдея, а коли не мав нічого при собі, то бодай гладив і пестив їх, а се вони також приймали вдячно. За те лизали йому руки, плечі й груди. Були добрі, вдячні звірята...

Деколи в неділю або свята, коли надворі була сльота, він волів пересиджувати в бурдею, чим іти додому в село, витягав сопівку, сідав на постіль, що стояла рядом із ними, і грав годинами. Заховувались нерухомо, хіба що жували одностайно.

Він любив їх, як добрих товаришів, а тепер, мабуть, ще більше, відколи дізнався, що були призначені для нього.

Навкруги панувала тишина.

Та не та мертва тишина, що царює зимою над широкою просторінню.

Тут пишалось життя, куди оком доглянути. Лани з хлібом зеленілися, конюшини розцвіталися, у воздуху грав милий запах з цвітів сіножаті, буяли рійно комахи, метелики, бджоли, а високо, невидно, під голубим небом розсівалися жайворонки дрібними милозвучними перлами.

Сонце почало легко припікати, а ясність так і вабила стулювати очі. Коли стулював, бачив прерізні барви...

Малий садок за бурдеєм стояв у самім розцвіті й дихав солодкими, сильними пахощами. Між молодечою зеленню листя визирав цвіт груші білими в'язочками, там вишень, слив, а там глибше, стикаючись уже з лісом, блідо-рожевий цвіт яблінок. Безліч бджіл вешталось воздухом, бринячи, приваблені пахощами, як і самим цвітом, всмоктувалися жадібно в ніжні, білобарвні звіздочки між листям і неначе впивалися їх тоненькою красою...

Місцями збиралася їх громадка на в'язанках цвіту, і коли ледве помітний подув вітру порушив галуззям, вони, мов у грі, хиталися враз із цвітами й здавалися якоюсь преніжною пустотою природи, особливо ж у тих місцях, де пишалася садовина в розцвіті. Довкола саду й бурдея буяла грубою густою верствою зелені накраплювана білим і рожевим цвітом конюшина; а далі за нею простягалися лани збіжжя, яке легко й ритмічно колихалося під такт подихів леготу.

Далеко й широко нічого, крім миготливої, широкої зелені, а десь-не-десь між нею горстка поважного лісу, докупи збита громадка струнких дубів-сторожів. Звичайно ледве помітний бренькіт бджіл творив тут, у тишині, своєрідну, преніжну музику, що переводилася воздухом пильно-рійними хвилями з місця на місце, оминаючи хіба безцвітні пасма землі...

Ніжна, ледве помітна музика мала в собі щось сонливого, однак молодий хлопець був далекий від усякого сну. Зрештою, і не звертав зовсім не неї уваги, зріс і зжився з нею і не відчував її звучної гри округ себе.

Думав про робітницю в панських покоях, про Анну, яку любив тайком із цілої душі; думав над тим, як то буде, коли піде восени з дому й не побачить її вже скоро. Знав, там, у місті, не побачить її, бо і як би? Вона була наймичка, і ніяк їй було по містах їздити.

Вправді ходила чутка, що пані переселиться в місто, бо часто занепадала на здоров'ї, але чи пустить її мама з нею в місто?

Певно, що ні. Се ж була погана жінка, люта, мов той лихвар на гроші лакома і гірша, як деяка мачуха.

Все грозила їй, що відбере її від пані й видасть заміж за якогось свого горбатого сусіда-вдівця, як не буде віддавати їй зароблених на службі у пані грошей. А бідна давала, що мала, лиш аби могла дальше в пані лишитися і не вертати до дому, якого боялася, мов самого пекла. Вона взагалі була бідна з своєю матір'ю-відьмою і тим, що була без батьківської опіки, її батько, чесний ґазда, як розказували люди, помер давно, а одинокий брат її, колишній вояк при кінноті, парубок зарозумілий і язикатий, хіба що бив її від часу до часу, як не пхала йому в руки гроша на тютюн або горівку. І звідки мала остаточно набирати стільки тих грошей? Вона стидалася просити у пані грошей, але він не вірив їй і бив тайком, коли лиш навинулася нагода. Бог знає, вона цілком була інша, неначеб не його сестра, хіба що була така струнка, як він, як смерека. Він був дуб, не парубок.

Коли думав про неї, бачив її перед душею такою, як колись перший раз.

На панськiм подвір'ї. Одного разу лупили там кукурудзу. Коло стодоли й кошниць

[46] сиділи робітники, линки, чоловіки й дівчата, він і вона, і лупили. Він і вона сиділи при однім гурті, а між ними старий Петро, що наглядав за роботою. Кукурудзи мали з одної купи сипати вже до кошниці. Старий Петро гукнув на одну грубу пизату [47] дівчину, що неустанно передиралася з одним хлопцем, щоби принесла із стодоли драбину. Вона відповіла, що принесе, але, не рушаючись із місця, гралася найспокійніше далше, перекидаючися з хлопцями кукурудзами.

— Ну, сороко, ти оглухла? Не чуєш, що я казав? — гримнув наново Петро на неї, ніби погрозив кулаком.— Я зараз там прийду на твою голову!

Та дівчина, мабуть, знала, що його слова не такі грізні, як здавався його грімкий голос, і, замість виконати наказ, почала боротися з хлопцем, що саме в тій хвилі упхнув їй шумилиння [48] за ковнір.

Анна бачила те все.

Вона заховувалася цілий час мовчки й скромно коло роботи, а обзивалася лише тоді, як її хтось прямо про що питав.

Він, Михайло, неначе не бачив її, хоч сидів проти неї і їх погляди від часу до часу стрічалися. У неї були тихі блискучі очі й часом зніжна усміхалися.

Бачачи, що пустотлива дівчина вдруге не сповнила наказу, піднялася вона з свого місця і пішла сама до стодоли по потрібну драбину.

Петро глядів хвильку за нею мовчки, а відтак посвистав злегка перед себе.

— Мой, мой, що за дівчина! — сказав до громадки коло себе.— Варто, щоби її порядний хлопець полюбив, а відтак засватав. Дівчина як золото, та й добра?

Йому, Михайлові, заграло серце живіше в грудях, а інші люди поглянули ласкавим оком за нею.

За хвилину вона винесла драбину.

Ішла повільним ритмічним кроком, несла на лівому рамені довгу драбину, а праву руку сперла на клуб, щоб іти в рівновазі. Була прегарна в тій хвилі. Середнього росту, з темним, як шовк, волоссям, мала на собі скромну ріклю, що, не стісняючи її в рухах, приставала пестливо до її молоді, гнучкої статі, що, на око ніжна, таїла в собі силу та вабила до себе, мов музика, гармонією жіночності. Не підводила очей, зближаючися чимраз більше до громадки людей.

Коли станула вже близько гурту, він устав із місця і взяв від неї драбину, причім стрінувся знов із її чорними очима. У неї грудь хвилювала злегка. Вона усміхнулася до нього.

Отакою бачить її тепер у душі. Отакою, як ішла з драбиною на рамені через подвір'я, однаковим, обережним кроком, та й із легко спущеною головою... Була чесна дівчина, про яку й одна душа злого слова не сказала. До того, знала стільки прерізних робіт, про які іншим дівчатам в селі й не снилося. Все була коло панни й вивчилася при ній всячини. Панна говорила з нею, мов із рівною собі. А й стидлива була страшенно. Там, де інші дівчата лускали зо сміху, штовхаючи одна одну ліктем, ніби потайки, та перешіптуючися, вона соромилася до сліз і була б, мабуть, із сорому в землю запалася із-за того, що чула все, особливо ж коли він був при тім.

— Гай-гай! — грозив їй раз один хлопчисько, якого висварила за нечемні слова.—
Та уважай, щоби колись галузочка не зломилася!

А вона обернулася й ударила його по лиці.

Інші дівчата засміялися.

Інші... але вона не була, як інші. І справді. У неї був уже — як глумилися деякі хлопці — "панський розум".

Але найбільше любив її Михайло, коли усміхалася, як тоді з драбиною, а загалом за те, що була тиха та добра. Інший раз, де вона йому знов так дуже подобалася, було в сусідньому селі. Він ішов по сіль для товару й мусив саме в тім селі минати хатину її мами. Бідолашну, похилу хатину в середині малого городця і близько гостинця [49].

Вона стояла в городці межі темними мальвами й соняшниками, сама як струнка мальва, і помагала мамі чистити горох решетом. Зблизившись до хати, він поздоровив її і станув на хвилину.

— Боже помагай, Анно! — сказав несміливо.

— Дякувать! — відповіла вона, геть під волосся зарум'янівшись.

— Чистите горох?

— Ай, певно, що чистимо! — відповіла, замість неї, грубим голосом стара, витріщившись на нього недовірливим поглядом. Вона була дуже погана, оця її мати. Передні зуби виставали у неї з рота, як кли; сорочка на грудях була вічно розп'ята, а білий рушник на голові завсіди перекривлений. Виглядала, коли б і не глянути на неї, як п'яна або як би що лише з ким побилася. Він стояв хвилину, дивлячись на неї, як вона, не підводячи очей до нього, бачила й відчувала його присутність і мовчала.

— Я йду до склепу [50] по сіль для товарний! — сказав.

— Не тяжко йти, як худоба є! — обізвалася знов стара неприязно.— У нас нема худоби! Мій чоловік помер і лишив мене з довгами. Я мусила останнє теля продати, щоби його поховати. Тодор (так звався її син) був при жовнірах, а оця,— вона кивнула зневажливим рухом за дівчиною,— помагала лиш ложкою при мисці. Тепер він усе, що заробить, складає для себе — він задумує женитися,— додала злобно,— а оця чічка [51] працює день і ніч для чужих. Боже борони кожного перед такими дітьми, як я їх маю! Се кара божа, такі діти, вороги! Розум і руки у них лише для себе.

— Ей, мамо! Вам би таке не говорити! — сказала Анна з легким докором. — І нині дозволила мені пані помогти вам у роботі, хоч і у нас роботи було всюди повно. Я рятую вас, де можу! Але ви ніколи не вдоволені!

— Бо мене лютить те, що тобі чужі пани миліші, як твоя мамка. Я з тобою доста набідилася, заки таку вигодувала. Все добре, що пані й панна скажуть або навчать, а все зле, що мама скаже. Гай-гай! — говорила вона твердо далі, підкидаючи високо горох в решеті.— Будемо видіти, як далеко ти зайдеш із твоїми панамі! Ти ще не знаєш: панська ласка лише до порога, а там — "марш за двері!"

— Я ж вам усе даю, мамо, що там заслужу, хіба що собі яку одежину справлю! — говорила дівчина з огірченням. Їй було соромно за мамині докори перед ним, і вона хотіла немов оправдатися. Він за нізачо в світі не смів думати, що вона для своєї матері

не була добра.

— Ай, певно, "речі"! — глумилася стара.— Відколи ти в панів на службі, то вже й горботку [52] покинула носити, де ж би, соромно вже! Гай, гай!

— Панна каже, що любить мене у спідниці, ну, і все дає в дарунок спідниці. Але я можу й горботку носити, сього мені ніхто не забороняє. Але як панна для мене добрі, то чому їх не слухати?

— Воно гарно й у спідниці ходити! — вмшався він несміливо, хочаби звести розмову на що інше. Йому було жаль дівчини, яка ще не мала вправді сліз в очах, але в голосі було їх уже повно.

— Про мене! Але збанок, кажуть, до часу воду носить! — сказала стара.— Ти вже стала гонорна, ніби кухарка. Добре, що навчилася вже в панни в покоях викручуватися та каву варити, то тепер уже мамки не потрібно. Вже те білля, що я виперу, не біле, а те, що я його вшию, загрубо шите. Але пожди! Я ще тебе колись навчу розуму! Я лиш дивлюся, як то ще довго потриває, на як ще довго твою мамку полишиш, а сама по службах ходитимеш, я лиш дивлюся!

Вона усміхнулася поганим, злобним усміхом і висипала лютими, роздразненими рухами очищений горох у мішок, що лежав недалечке на землі. Дівчина схилилася і допомгла. Однак він бачив, як вона обтерла скоро рукою сльози, що таки втиснулися їй в очі. Відтак мусив іти далше.

Поздоровив стару й молоду і пішов, але заким відійшов, попросив ще трохи води напитися.

Вона винесла йому води й подала через низький пліт. Пив мало. Замість того заглянув у її тихе смагляве обличчя і в очі. Очі, що промайнули в тій хвилі по нім, були несказанно сумні й не говорили саме тепер нічого до його душі. Неначе засоромлений, перескочив вузький шанець, що ділив його від дороги, і відійшов скоро. Вона йому дуже подобалася, але стара, та стара! Коби Анночка дісталася раз по праві в його руки, то вибив би їй ті кли напереді, що ними кусала всіх, мов лиха собака. Чарівниця ота...

Відтак бачив її ще частіше. Часами мав діло на панському подвір'ї, або тато висилав його туди з орудками. Тоді все перемінявся з нею кількома словами. Не говорила ніколи багацько, але все розумно і скромно, і не сміялася на все горло, як інші дівчата. Була інша, як другі сільські дівчата. Не знав, саме докладно, чим різнилася від інших, не застановлявся над тим ніколи глибше. Він відчував лише сліпо різницю. Була ніжніша й тонких обичаїв. Була в одежі все чиста, а гарне темне волосся її було в порядку. Воно улискувалося в неї з дня на день, коли тим часом інші дівчата розчісували його лише в неділю або в свято. У неї не було багато намиста на шії, але ті цітки [53], що їх носила, були завсіди гарні. Єство самого ліпшого і тоншого лежало в тім, що зайняло його некультурну, але в основі чисту й добру душу, і його впливові піддавався несвідомо. З нею годі було як-небудь шуткувати, за рукав тягати, зачіпати. Чоловік так і сам ставався поважним, як опинився близько перед нею. Немов затихала цілим єством і гляділа очікуючим поглядом на ті уста, що мали до неї заговорити. А коли і здобувся хто на те, що звернувся до неї легким словом, тоді рум'янілася,

потопаючи в полумені чистого, дівочого сорому та усміхаючись вимушено й змішано, щоб уже, однак, в останній хвилі мати очі вогкі, а уста щоб умовкали цілковито.

На танці не ходила ніколи. Була майже від чотирнадцяти літ на службі у дворі, а забави й розривки [54] її сільських ровесниць були для неї цілковито чужі. Не мала й жодних товаришок між сільськими дівчатами й товаришувала виключно з донькою Докії, Парасинкою. З іншими не мала що балакати. У неї не було таємниць і любовних справ, які спонукували дівчат до шаленого дитячо-безумного сміху й переговорів. А що панська хата лежала потрохи відсторонь від властивого села і все-таки треба було годину ходу, аби до нього дістатися, а вона все рвалася як не до одної праці, то до іншої, то їй лучалося лиш дуже рідко забігти на яку там балаканку.

В неділю ходила до церкви, але й тут не лишалося їй багато часу до бесіди, до ближчого зазнайомлення.

По службі, щоправда, зближались до неї і обступали її дівчата, оглядали її одіж, її гарно вишиту сніжно-білу сорочку, її маленькі срібні ковточки, що дістала одного разу від пані; доторкалися всього пальцями, допитувалися о плату і їдло, яке мала у панів, дарували їй цвіти, але тому, що по тому всьому вичерпувалися теми правильно, а вона перша не починала наново розмови, так усі розходилися байдужне.

Сільські хлопці журилися нею ще менше. Вона була убога, та й тому не мала для них ніякої вартості. Не мала ні землі, ні грошей. Землі не мала ніколи, бо її родичі були бідні зарібники, а гроші, коли були у неї хоч і найдрібніші, відносила зараз до матері. Мати ж мучила її та била доти, доки вона не віддавала їх до останнього феника. Таким чином була її будучність обмежена на працю рук, неустанний пострах перед матір'ю і остротою брата. Пізнання та свідомість великої бідноти, аз тим почуття своєї безповоротності настроїли її і без того до поваги й думання склонну натуру поважно до глибини душі. Її щоденні сходи́ни з панею і панною, чутливими і благородними жінками, що її дуже любили за її тиху та консеквентну [55] вдачу, відібрало її еству жорстокість і неповоротність некультурної селянки з першої руки, а натомість надало її поважній душі корму, гнучкості і свого роду інтелігенції.

Не вмiла читати й писати. До писання не складалися її пальці, звиклі лиш до "грубшої" праці, а до читання не ставало часу. Все і всюди манила праця, і свобідних хвиль в її скромнім житті не бувало. Та зате заховала її дівоча душа, із-за умних і щирих наук і присторог благородних жінок, білість і чистоту. Пригадувала дику цвітку, що виростала в затишку лісу, далеко від голосного світу, або диких голубів.

Старші, поважні й багатші ґаздині, як Докія і кілька інших, що бували частіше в панській хаті і знали її добре з пильності й чемності взагалі, любили її і були їй прихильні. Проти них вона була покiрна й цілувала їх, при стрічі в неділю і свято, в руки. їм се було мило, і вони, цілуючи її в чоло, називали її "доньцею". Але простіші не мали для неї серця.

Вона навчилася в дворі багато, чого вони не знали і чого дівчина не могла затаїти — вигладжувати білля, варити і т. ін.,— а що се незнання тої роботи не годилося з їхньою гідністю ґаздинь, то вони глумилися з неї і кепкували при кожній нагоді. "Вона

дивиться лише, аби на ній сорочка була біла,— говорили,— але чи її скриня заповняється біллям, се вже її не обходить. Відай, треба буде дві пари волів, аби потягнули її скриню до хати чоловікові, як дістане якого, бо одна пара не встигне".

Або знов: "Вона вміє білля вигладжувати й наперстком шити, але тим вона не доробиться ані землі, ані чоловіка. До землі треба з сапою приступати, а до чоловіка — з повними руками. Але, може, їй придасться коли й наперсток. Лишиться без даху над головою, бо в неї мамка і братчик такі, що за те не тяжко, тоді вона поставить собі його на голову, й він їй стане за покривало..." І такі інші глупості...

Дівчина знала про те все, і се відбирало їй певність у поведенні й огірчало. Як тяжко було бути убогою! Чоловік ні для кого ніщо не значить. То добре, що хоч руки були в неї здорові. Ті руки допоможуть їй, аби їй як тяжко було в житті, бо й що було діяти? Світ для всіх. Для багатців і убогих.

І тепер він думав про неї.

Гірко було все покидати. Родичі хоч раз-два в рік прийдуть, але вона? Люди кажуть: "Що має чие бути, те не мине його!" Він має надію, що вона буде його.

Він її любить. У неї нема ні поля, ні худоби, ні грошей, але він її, проте, любить. Дасть бог, доробляться. Зате у нього є поле й худоба. А ось хоч би й бики оці, товариші його.

Він задумався на хвилю і не заздрів, як один з волів потягнув писком за конюшиною і, смикнувши добру жменю, молот її пильно, піднявши голову від землі,

Не міг сердитися на нього. Він був усе цікавіший до всього від "Лівого" і був би хто знає що пожер. Стіну злизував, як ясла перед ним були порожні...

Звірина дивилася живими очима перед себе й молола пильно писком, а він аж погладив її під впливом якогось наглого [56] теплого зворушення, яке ним заволоділо. І вона буде їх любити. Хто їх, врешті, не любив би?.. Ей, коби вже до того дійшло!

Потім зітхнув і обернувся миттю лицем до землі. Перед ним розстелився час якоїсь будучності, що, мов земля, заважила на його душі й мов чорним смутком залилася...

Робітниця в панських покоях не знала, як воно зчинилося, що нараз син Івона Федорчука, Михайло, опинився перед її душею. Думала над тим тільки, чому весною цвітуть дерева, зеленіють лани й ластівка гніздо ліпить. Воно прийшло було, а коли було вона його здалека або зблизька бачила, заходила з нею зміна, з якою не вміла собі здати справи.

Знала, був добрий для неї і не так, як інші. Він був багатший, як інші газдівські сини, але проте говорив із нею, як із рівною собі. Як просив сірнички, або води, або коли питав, чи пан дома, то все був дуже чемний. Не заходив собі ніколи з нею в жарти й не плів пустих слів. Туга за ним зростала в ній чимраз сильніше, ставала чимраз більш докучлива. Вона ж не була дитиною, їй було вже двадцять років, не була ні глуха, ні сліпа. Знала, що любила його.

Неначе злочинство, крила се в своїй молодій смутній душі, не знаючи, що з тим почати, та купала ту свою любов ночами в своїх сльозах... До ворожки боялася йти, а хоч би й пішла, то що вона їй скаже?.. Вона ж була бідна наймичка, а він син багатих

родичів.

Стала така поважна й похмура, що її оточення се майже спостерігло. Вона сама не запитала сього.

А її мати та брат усе грозили їй від часу до часу, що видадуть її заміж за горбатого сусіда. У нього була й хата, і поле, і худоба... і він був, як говорили, добрий чоловік...

Незамітно уклалася лінія болю коло її молодих невинних уст...

Було се одного вечора в липні.

Анна ходила до жінки старого Онуфрія по гриби й саме вертала додому, їх хатина стояла під панським ліском, і вузька стежечка вела від неї через поля попри бурдей Івоніки, аж до сільської дороги. Було пізно. Чудовий, ясний, тихий вечір. Небо із незвичайно випуклою глибиною було засіяне зорями, а між ними місяць жаристий і свідомий побіди. Далечина була лагідна й виразиста, а над полями, на які спала рясно роса, здавалося, розпростерта срібна сітка.

Нива з гречкою простягалася ніжним біливом коло високого й буйного жита, а там далі краплі роси блистали, мов остали, на житі і пшениці зачіплені сльози проти місячного світла. Десь-не-десь знімалася з мокриших місць легка, прозора мряка. Глибока тишина панувала всюди, лиш сверчки [57] перекликувалися численно й оживляли широко і далеко далечінь. Крім того — жодного звуку. Все стояло неповоротно, штивно, пило спокій ночі, що наближалася повільним кроком і гіпнотизувала все магічним місячним світлом.

Анна йшла спішно вузькою стежкою, що вилася майже невидимо скісно між гордим житом. Жито сягало їй майже по груди і було таке пишне й буйне; такого вже здавна на нивах сього села не бачили. Се було саме збіжжя Івоніки, через яке йшла стежкою і яке від часу до часу гладила верхи рукою, мов голублячи його до себе.

Була поважна, як звичайно. А там, у старого Онуфрія, чула різні новини. Він оповідав, що до нього заходив онді Івоніка, хотів від нього купити один штубей [58], але Онуфрій не продав; він не продає, як казав, нікому своїх бджіл, бо свої бджоли має він лиш для себе; йому оповідав Івоніка, що у нього всі такі згризені, що Михайло вже в жовтні забирається, і що він, Михайло, дуже зажурений.

Неустанно шукає собі роботи. Ба сее візьме в руки, ба тее. Ба йде в поле, ба вештається коло товарини, коло бджіл. То знов лагодить щось коло плота, аби його завірюха і сніги не звалили взимі до землі, то знов покопує шанці по полях, щоби в дощових часах не перепоювалася земля надмірно водою, то знов бере сокиру в руки... Все хоче лишити татові в порядку, як піде, бо... може, ніколи не поверне! А Марія плаче, що далі буде треба керницю для її сліз копати... Але вони всі дурні, сказав до неї опісля Онуфрій. Він був в Італії, у Відні, й вернув зате з гонорами додому. Але всі люди в оцім селі — останні дурні,— се сказав він Івоніці на всі його жалі.

Вона роздумувала над тим, як то буде, коли молодий хлопець піде. В її поважній душі зарився вже здавна біль розлуки і зростав чимраз більше. Вона вже здавна знала, що він мусив іти; знала се скорше, як всі інші. У пана, де родину Івоніки любили і шанували, говорили не раз про се, що хлопець не буде й не може бути увільнений і буде

мусити відслужити у війську свій час. Але вони не вірили й усе пробували на різні способи урятувати сина. Тепер же пересвідчилися, що там правду говорили. З ним самим не говорила вона ніколи про се, що він піде. Він приходив тепер доволі часто на панське обійстя. Перед двома тижнями приніс від свого батька меду для пані в дарунок. Передав їй, і вона віднесла мед до покоїв. Коли хотіла відтак миску вимити і йому віддати чисту, сказав:

— Лиши се! (Тикав їй, помімо того, що була бідна наймичка). Се вже дома зроблять! Що ти робиш, Анно, і як маєш ся? Я їду позавтра з татом на ярмарок на Петра в місто. Хочемо одну корову продати й молоді бички купити. Що тобі звіди привезти?

При тім узяв її за руку і шукав її погляду. Жаріюча полумінь так і обгорнула її, і вона вирвала руку назад. Він, очевидно, жартував. Так питають звичайно, коли їдуть на ярмарок. Лише її дика душа не могла увійти в той жарт, і вона відповіла майже жорстоко:

— Що хочете!

— Я тобі принесу файний перстінь! — сказав він непевно.

Відтак увійшов один із слуг у кухню, і він віддалився мовчки.

Тепер було вже по Петровім ярмарку. Вона лиш чула,— старий Івоніка був майже що другого дня у пана, любив усіх дома, мов батька й матір,— що спродали свою найкращу й найдорожчу корову і що Михайло за нею плакав. Але її треба було спродати,— оповідав він,— бо не міг запускатися багато з товаром на зиму. Все те потребувало надзору і праці, а він сам не зможе всього як слід допильнувати. Зрештою, йому буде потрібно грошей, і Михайло буде також при війську потребувати грошей.

Всюди стрічала його ім'я, чула щось про нього, чула, як його вихвалювали все і все... Ой боже, нехай уже буде, як бог схоче! Вона могла свою долю хіба богу повірити. Всюди визирало щось сумного, але, певно, вже її доля була така... Вона схилила голову і прискорила крок. Вже пізно стало. Ніч настала вже вповні.

Вона оглянулася, а кругом нічого, лиш поля й поля, лиш небо і звізди. Ген далеко по однім боці, куди вона прямувала, білили заслонені почасті садовою стіною поодиноких сільських хат, а цілком далеко, на легкім згір'ї, здіймалися між верхів'ям старих лип два високі комини панського дому.

Мала ще перейти цілу ниву жита Івоніки, відтак конюшину, а відтак ще минути хату Докії, і аж потім вийде на доріжку, що веде до панської хати.

Близько неї крикнула перепелиця, захована в житі, відтак перелетіла їй майже перед лицем; сверщки цвіркали, здавалося, саме коло неї, а якби хто хотів оглянутися за ними, добачити їх там, звідки продзвеніло їх цвіркотання, та воно доходило знов з іншого місця. Се була їхня сверщкова тайна, якою дразнили нічних мандрівників.

Нараз виринула недалеко постать, розхилювала осторожно обома руками штивне море збіжжя і підійшла прямо до неї. Се був Михайло.

Вона перелякалася. Він з'явився, неначе з-під землі виринув, її ество підлягало могутньому впливові неожиданої хвилі й не могло від нього освободитися.

— Добрий вечір, Анно! — сказав сердечно, знімаючи капелюх, і додав їй руку.— Відки вертаєш так пізно?

— Від Онуфрія з грибами! — відповіла слухняно, мов дитина, тремтячим голосом.

Він мовчав хвилю і дивився на неї. Стояла перед ним темнява, пряма, замкнена високим житом, мов смерека, її голова була схилена низько на груди, а руки спущені вділ. Ніч була така погідна і прозора, така прегарна й тиха,— нічого, крім цвірінькання сверщків...

Він бачив виразно її голову і її сумовито закрючені уста.

— Анно! — почав зворушено.— Глянь на мене! Я знав, що ти йшла до Онуфрія. Я ждав і визирав цілий час за тобою... хотів із тобою поговорити.

Сказавши се, поклав обі руки на її рамена, оглядаючись zarazом притім лякливо позад себе. І він був соромливий і полохливий; ніколи в житті не промовляв ще так до дівчини. А як і вчинив се, то не довіряв і самій тишині ночі й мовчазним нивам.

Вона позирнула на нього, щоб опісля опустити очі. Ціла повага її єства обхопила її і заволоділа нею цілковито. До того прилучилося дике зворушення, що замкнуло їй уста.

— Анно! — тягнув він ніжно далі, притягаючи її несміливо до себе.— Ти мовчиш так, як би я хотів тебе бити; може, тому, що йдеш через моє поле? Сею стежкою йде кожний, хто хоче. Ти можеш десять разів більше від інших ходити, коли схочеш. Я вистелив би тобі сю стежку найкращими килимами моєї мами. Я люблю тебе!

Вона поблідла, глянувши на нього дико зворушеними очима, і мовчала далі. Щастя було таке велике, але й таке несподіване, що вона стала безрадна й не знала, що сказати.

— Я люблю тебе, Анно, вже віддавна! Ти така гарна й добра! Хочу тебе взяти за жінку, тебе одну! Тебе одну-однісіньку! Ти мусиш мені сказати, чи ти хочеш і чи любиш мене?

Паралізуюча повага усунулася з її душі. Вона обвила його шию руками й повисла на ній.

— Ти любиш мене?— прошептала врешті.— Любиш мене, Михайле? Я сього не знала! Я така бідна... Я нічого не маю... Я не маю поля... Але я тебе люблю...

— Я не питаю за поле, зозулько...

— Але я тебе люблю... знаєш?

— Хотів знати...

Поцілувалися.

З цілою повагою, яка була їй властива, пробилася її глибока любов; з цілою потугою молоді лиш десь-не-десь культурою діткненої душі розлилася вона тепер і розігралася гучно. Була цілком сповнена любов'ю, цілком перейнята тим надсильним, досі завсіди лиш боязко заховуваним, затаюваним почуванням.

Але так, як воно зложилося, було майже не до увірення. Найпорядніший, найліпший хлопець у селі і один із найпожаданіших любив її. Її, що нічого не мала, була убога, і лиш виставлена на гнів матері і штовханці брата, якою ні один хлопець у селі не журився, яка не істніла для нікого, крім для своїх хлібодавців.

— Я стільки по ночах наплакалася! Бог один лиш знає! — прошептала тихо, ховаючи соромливо голову на його груди.

— Чому, любко? — питав він, гладячи її чорне, у світлі блистяче волосся і притискаючи її до себе, мов дитину.

— Бо так! Як було мені не плакати? Все було таке сумне! В мене нема ні жміньки землі, ні грошей. Мое серце підгризало щось, мов червак. Я ані знала, що ти мене любиш, ані що...

— Ані що хочу тебе за жінку взяти? — докінчив він речення й усміхнувся.— Але тепер уже знаєш! Тепер не потребуєш уже плакати! Віджени смуток і візьми замість нього мене! А як тобі знов коли стане на серці тяжко, то вийди й поцілуй мене! Доки я ще тут, цілуй мене! Доки я ще тут...

— Та й доки я жива по світі ходитиму, Михайле! — сказала, обнявши його дико за шию і надставляючи з несказанною ширістю молоді, непорочні уста до поцілунку.

— І доки я по світі живий ходитиму! — сказав глибоко зворушеним звуком, із щирою вірністю й сердечністю, і поцілував її. Був несказанно щасливий у тій тихій, ясній, місячній ночі, сильно зворушений і розжалоблений і притім собі зовсім новий. З ним ніколи не бувало, як тепер.

Було так чудово й гарно і що вона його так дуже любила, оця гарна, розумна, тиха дівчина, що не мала собі пари й не була нікому рівна.

— Я тобі перстінь приніс, що купив на Петра в місті! — сказав він і витягнув його із за ременя. Відтак засунув його їй на палець.

— Тримайся мене, Анно, як я піду! — промовив поважно.— А я тобі також слова не зломлю! Скоро поверну, зробимо весілля!

— Ти не повернеш скоро, Михайле! — сказала й зітхнула.

— Чого зітхаєш? Не зітхай! Не смуги мені ще більше серця, я й так із жалю землі не виджу. Дома не виджу нічого, крім сліз. Мама заодно плаче, а тато зітхає мовчки. Я все собі гадав, що воно не прийде до того.

— Я се знала, Михайле! Я чула, як пан і пані говорили, що нічого не pomoже, що ти будеш мусити свій час відслужити. Пан був би порятував, якби було можна. Вони люблять тебе. Тебе, твого тата і твою маму. Я лиш перед своєю мамою боюся і перед братом. Вони все грозять мені сусідом...

Вона урвала і притулила, як перше, голову до його грудей. Він мовчав хвилину, погладжуючи наново її голову ніжно, а відтак сказав:

— Терпи, а не йди за нього! Бог нам допоможе! На різдвяні свята дістану, може, відпустку і приїду. У мене є надія, що все буде добре. Дотримай лиш мені слова, а як я верну з війська живий, тоді не буду боятися твоєї мами, ні твого брата.

— А твої родичі, Михайле? — спитала вона і, піднявши голову, поглянула йому вигребущо й боязко в очі.

Він здвигнув плечима й усміхнувся примушено. Знав, що вони не будуть за тим, особливо ж його мати. Вона для нього бажала самої королівни, але він мав те пересвідчення в серці, що здобуде її для себе. А батько його знов дуже любив його, і

коли батько пристане на те, мати мусить пристати.

— Ти тим не журися! Оставай лише на дальше у пані й будь мені вірна та молися за мене, коли буду там. Як там не вмру, буде все добре.

Вона почала тихо плакати.

Він запримітив се.

— Тепер уже плачеш! Я ж іще не пішов і ще не вмер! Пожди ще з плачем! — потішав її, а тим часом огорнуло і його якесь почуття смутку.— Поцілуй мене радше ще раз!

Він обняв її пестливо рукою і підняв її голову.

Тут вона схаменулася.

— Я мушу вже йти! — сказала полохливо, пригладжуючи собі волосся.— Я забарилася! Боже мій! Що там скажуть? А я цілком забулася! Скажу, що в Онуфрія забарилася. А там, у Докії, вже спустили з ланця великого пса, а мені прийдеться минати її хату.

Вона підняла одною рукою з землі кошик із грибами, а другою обняла ще раз його шию.

— Будь здоров, Михайле; добраніч і приходь! Прийди з чим-небудь до пана, щоби я тебе ще бачила! Я буду за тебе молитися і слова не зломлю. Вже най буде, як буде!

— Може, чей, не застрілять мене! — жартував він вимушено.— А коли мене й поцілить яка куля, то, може, не загину відразу. Я міцний, і недурно кажуть, що я як той медвідь. Сава вимовляється все тим, коли не хоче мішки з насінням виносити на під. "У тебе плечі, як у медведя,—каже він,—неси ти!"

Вона ступила вперед і подалася вперед.

— Я вже йду, Михайле, вже пізно!

— Я тебе підведу!

— Ми не маємо тут обоє місця, бачиш? Стежка така вузька, а що мені з того, як ти будеш іти за мною?

— То я піду вперед тебе! — відповів він весело.

— Так я не буду видіти твого лица. Все одно, чи вперед, чи назад, я хочу видіти твоє лице.

— То я буду йти побіч тебе.

— То хіба жодне з нас не буде йти серединою стежки. Грудкою зле йти!

— Ще й ослабнеш з того! — сказав він із здержуваним усміхом, і вона усміхнулася.

— Потолочимо колосся! — сказала вже цілком лагідно й щасливо, погладжуючи рукою тяжке золотисте колосся, між якими тепер темнів високий блават [59]. — А се ж гріх, воно таке гарне!

— Так іди ти вперед мене! — промовив він.— Нехай тебе добре затямлю! Коли піду вже геть звідси, буду між чужими й сам чужий, як буду на варті стояти, буду тебе згадувати. Ідемо обоє нашим полем — буду гадати — ти все навперед мене, вузенькою стежечкою, а я за тобою. Відтак ти обернешся й усміхнешся до мене, а я поцілую тебе...

У тій хвилі вона подалась у ході з жахом о один ступінь назад. Заець біг житом і перебіг блискавкою стежку близько її ніг. Вона розсміялася.

— Бодай же тебе! Як же я злякалася!

— Бо ти дівчина! — відповів він із легким глумом у голосі.— Я ловлю їх, як мухи!

Десь у гушавині жита обізвалася знову перепелиця.

Вона станула мимоволі і заслухалася.

— Перепелиця підпілітькає,— сказала майже побожно,— а сверщки галасують, мов наймити.

— Бо ніч ясна; вони люблять місячні ночі. Галасом своїм заповнюють тишину, мов цітками! — відповів півголосом.

Обоє звернулися назад до місяця і дивилися хвилину в освітлену, виразну і лагідну далечінь і назад — на ту стежку, якою йшли.

Перед ними простиралися лани, пишні й багаті, місцями знижуючися, а місцями здіймаючися у лагідні згір'я. Вони мов збивалися коло лісових оаз, що темним тлом стояли позад ланів.

— Усе спить! — сказала вона шепотом, неначе боялася голоснішим гомоном збудити що-небудь у природі. І справді. Здавалось, що все вокруги спало. Високе, буйне збіжжя, білі, срібlistі ниви гречки, а далі струнка понура кукурудза. Легка імла, що тут і там знімалася прозорими серпанками над поодинокими місцями піль, здавалося, оберігала дрімучу рослину в тихім сні.

Малий лісок, там ген за ланом, з якого винесла гриби, лежав закутаний у теміні, а над усім здіймалось ясне, величаво-високе небо з своїм блискотом зірок і м'яким срібним світлом місяця, що безгомінно пронизало темінь літньої ночі і творило з неї пречудовий, тихий, своєрідний світ.

Обоє мовчали.

Вони все ще стояли, звернені назад проти місяця і проти тої сторони, з якої вона вертала.

Вона дивилася довгу хвилю в далечінь, неначе забула про себе, так витріщилася туди. Нараз заблис переполох, її очі розплющилися широко.

— Михайле! — обізвалася раптом і боязко.— Дивися, видиш?

— Що таке? — спитав.

— Іди очима назад тою стежкою, якою я прийшла.

— Ну, і що ж?

— Дивися, видиш ти тепер ваш бурдей, як він он там унизу лежить, обведений округи густою деревиною, так, як стара бабка, скулена на землі? Видиш його? А дерева, що густо виростили за ним, як лісок, видиш ти? Воно так ясно, все видно докладно, цілком докладно. Дивись на малу стайню коло бурдея, на плоті висить довге пасмо білого полотна.

— Я виджу. Мама білили й забули заховати полотно. Та що таке?

— А тепер дивися! Кусень від бурдея направо відділений багнистою левадою, де все застрягають коні возом, як вивозять скошений той рогіз; тепер гуляє там шматами

легка імла, на крок звідти лежить панський лісок. Він тепер дрімає, видиш?

— Чому б не видів? — спитав на те зчудовано на її дивні допити.— Я його щодня бачу, я маю його щодня перед очима. Лісок веселий, мов хлопець.

— Так, веселий, як хлопець! — повторила майже механічно.— Але тепер, Михайле, дивися! Видиш ти "сусідній" ліс, що чепить позаду багнистої левади межі бурдеєм і веселим хлопчиськом? Таємний і страшний, видиш ти? Він віддалений добрий кусень від вашого бурдея; ти се знаєш, Михайле, се "сусідній" ліс! — додала, чудно зворушена, майже нетерпливо, і в її голосі пробився неказаний біль, і мов слізьми затремтіло.

— Перед тим лісом, хоч він невеликий, боюся я все страшенно. Вднину й вечором, Михайле. Не можу туди переходити, щоб не прискорити кроків. Мене тягне туди й жене звідти. Мені на плач збирається, коли побачуся там сама... Я страшенно боюся... дерева такі темні... воно так страшно... я не знаю... я не знаю...

Вона говорила, перехилившись легко вперед. Широко створені, майже витріщені очі від того лісу не зводячи, неначе мала візію [60], держалась одною рукою його і, здавалося, була всіма зміслами там, у далечині, коло згаданого лісу.

— Все... воно мені... так... коли... я там...— говорила розірвано й боязко.— Коли дивлюсь... туди... А... нині... де воно так ясно... дивися... як ясно... напрочуд... ясно... Звідти іде щось! — скричала нараз несамовито в дикім переляку.— На тебе й на мене!..

Кинулася до нього судорожно і, мов ослонюючи його, обхопилась його бурливо руками і притиснулася лицем до нього. Слід за тим попала в конвульсивний плач, що його приводить із собою лиш несподіваний, несамовитий перестрах.

Майже в тій самій хвилі обвів і він її руками. Його пройняло холодом, волосся стануло йому дубом. Тримав її міцно, притиснувши до себе, і витріщився гострим поглядом в указаний напрям. Він не боявся і не бачив нічого. Його бурдей, до якого мав небавом вертатися, лежав спокоем повитий і справді, мов скулена старенька в намітці, ослонений ззаду густою деревиною, а там далі, направо, за багнистою левадою, на тлі, де здіймалися легкі прозорі імлі й неначе на границі другого села, лежав сам для себе "сусідський" ліс. Чужий, невеликий і лиш рідко побережниками звідуваний. Неначе добро без властителя, де кожний міг ограбувати дерево й доволі часто ограбував, так лежав він.

Він знав його аж надто добре. Зрубував там у нім часом сухе гілля, кілля до плота й переводив не одну ніч в його глибині. Але тепер не бачив нічого. Йому й не впало там нічого в очі. Ні вднину, ні вночі, і вона мала, певно, лиш пустий привид.

— Ти дівчина,— успокоював її рівним голосом, але наглий переполох, який перейшов від неї на нього, дзвенів ще й у його голосі,— і тому боїшся! Перехрестися! Бог з нами, і я проведу тебе аж додому. Там нема нічого, і тобі лиш щось привиділося. То була мряка.

— Се не була мряка! Воно летіло крізь мряку! — . говорила розірвано і хлипаючи, піднімаючи на хвилю голову й дивлячись йому переконуюче і zarazом з докором в обличчя.— Воно летіло... на мене... і на... тебе!

Нараз урвала. Завернула звільна, неначе невидимою, зростаючою міццю силувана,

голову знов просто в синявий, освітлений напрям, де на полях, що знижувалися, темнілися тепер оази лісів... Дивилась туди хвилю вигребущими, заляканими очима, з болісно зморщеними бровами, не звертаючи ні погляду, ні голови ані на хвилиночку від того місця. Нараз обхопила пальцями його рам'я міцніше. Почала мов у болю стогнати, а відтак легко зойкати:

— Вже знов... вже знов...— а відтак скричала, як перше, з несамовитим перестрахом: — Знов летить!

Він пірвав її з собою.

Вона плакала голосно, а він смертельно перелякався.

— Ходи! — кликнув, хрестячися та дзвонячи зубами.— Тут нечисте місце! Ходи! — І, піднявши з землі гриби, що вона в перестрашу опустила, обвив її рукою й потягнув даліше.

Ішли, притулившись тісно одне до одного, між високим збіжжям.

Вона утирала очі рукавом, оглядаючись раз по раз боязко поза себе, перемагаючи все наново напливаючий плач, і йшла послухно за ним, коли місцями мусив сам ступати вузькою стежкою.

— Не вертай сею дорогою! — просила благаючим голосом і притискаючи його руку до себе.— Я боюся!

— Мені не станеться нічого, голубко! — відповів рівним, поважним тоном.— Мені не страшно! Я не боюся!

— Тут щось нечисте... на тебе й на мене, Михайле,—промовила в розірваних реченнях, тулячись тісніше до нього.— Я се виділа тепер!

— Що ти таке виділа?

— Щось страшного, не знаю напевно що! Щось престрашного... закривавлені, вогняні шмати... з двома розжареними, несамовитими очима, що зближались до нас у шаленій скорості. І так скоро, як воно летіло до нас ураз із лісом, так само скоро зникло. Боже, що се могло бути?!

Його пройняла дрож, і він перехрестився. Був забобонний, як батько й мати, як взагалі більша часть люду його села.

— Місячні ночі все таке з собою приводять! — сказав опісля в поучнім тоні, щоб вона успокоїлася.— Але воно не може хрещеному чоловікові заподіяти лиха! Ади, там недалеко панського дому, де виїжджається вже з толоки на дорогу, коло малого яру, яким можна найборше дістатися до нашої хати з толоки. Там також нечисте місце! Завжди, як місяць вповні, показується там великий чорний пес. Той пес гуляє на одному місці і не пропустить жодного чоловіка даліше, доки не схоче. Ні за що в світі не пропустить!

— Ти видів його? — спитала боязко.

— Ні! Я ні, але старий Петро казав, що бачив його раз! Він вертав,— оповідав одного разу,— пізно з села додому! Ніч була ясна й місячна, як нині. Він ішов сам. Чим ближче доходив до того місця, тим більше ослабав у колінах. І нараз станув перед ним величезний пес із огняними очима і витріщився на нього. Він і собі вилупив очі на

нього. А коли відтак здіймав руку, щоб перехреститися, пес зник, а він, знаєш, він лежить, як сніп, на землі!.. Вже пізно по опівночі прийшов до себе, здійнявся з землі й поволікся додому. Казав, що ще три дні по тім чув слабість у колінах із страху. Воно вже так буває! — докінчив кріпшим голосом.— І в таких хвилях треба все лиш про хрест пам'ятати, треба зараз перехреститися. Відтак не видиться вже ніколи нічого!

— А я забула про хрест, Михайле! — сказала вже відважно й спокійніше і усміхнулася, мов дитя, з вогкими ще від сліз очима, неначе відкриваючи щось нового,— і тому виділа я те ще раз. Але тепер буду вже все пам'ятати про хрест,— і, сказавши се, перехрестилася побожно, склонившись глибоко до землі. Відтак обізвалася, відітхнувши: — Тепер я вже не боюся! А нині так ясно, що можна б цітки збирати! Але ще нема півночі! А я таки страшно перепудилася! — завершила вона на попередній предмет.— І що се могло таке бути, що я бачила? Що се могло таке бути? І ніби знаю, що воно було, а прецінь не знаю!

— Не згадуй! — обізвався він щиро.— Нехай воно від нас щезає!

— Нехай щезає! — повторила поважно, а по хвилі додала: — Зі всього я лиш припізналася! Пані наказувала не бавитися допізна, а я якраз забавилася. Ходім швидше, Михайле! Дома будуть мене ще потребувати!

І прискорили мовчки кроки. Ішли все ще вузькою стежкою полем, та лиш уже тепер високою кукурудзою. Шовкове листя її неначе шепотом відзивалося до них, коли одно або друге, переходячи повз струнких ростин, десь-не-десь діткнулися або й відпирали її зі стежки руками. По недовгім часі спинилися недалеко білої хати Докії, а zarazом коло дороги, що вела до панського дому. Тут обняв він її.

— Поцілуй мене тут ще раз, зозулько! — просив ніжно.— Далі не піду з тобою, бо люди будуть видіти! Не треба тепер!

— Не треба, не треба! — відповіла живо, обнімаючи його тісно за шию.

— Бог видить! — закинув півголосом і поцілував чисті її уста.

— Лиш бог один видить! — відповіла з цілої душі, відтак розсталися.

Вона пішла, а він остався ще хвильку на місці та глядів за нею, як ішла польовою дорогою, а відтак як минула білу хату Докії, пустившись толокою до недалекого панського дому. Неначе темна струнка смерічка, так ішла прямо, легко колихаючись, доки не зникла йому з очей.

Він чув себе вповні щасливим. Вона його любила, й хотіла на нього ждати, і... буде його жінкою.

Відтак перехрестився і пішов назад стежкою, що вела в ясно освічений напрям. Його бурдей лежав, тихо дрімаючи, закутаний у синяво-срібlistу мряку, й вижидав його з отвертими дверима і двома дрібними, проти місяця зверненими, тепер ясно-блискучими віконцями...

IV

Того самого дня, зранку, спостерегла Марійка, що в неї знов пропала одна велика курка, і завела голосний лемент.

— Треба спитати Саву! — обізвався Івоніка, що сидів недалеко хати, клепавав косу і

на всякі нарікання й допити своєї жінки не мав досі жодної відповіді.— Він же ґаздує тепер коло курей! Оноді чув я, як казав, що половик [61] ухопив одну!

Вона розсміялася, викрививши уста.

— Прокляті половики: тепер пхаються вже аж до курника та хапають кури тоді, як вони сплять!..

Старий підняв голову і глянув на жінку. Щось більше важного прокинулося в тоні голосу, чим у словах, коли спитав:

— Що кажеш, Маріє?

— Кажу, що є й такі половики, що пхаються аж у курник і забирають дріб [62].— А як не будете вважати, то повиносять вам і інші речі!

— Маріє! Уважай, що говориш, та й май на увазі, аби ніхто не чув того, що ти говориш! — сказав, остерігаючи.— Люди завидують нам і так-так усього, а як довідаються, що наш син злодій, будуть із того ще раді. Я знаю, що то Сава все робить, і я йому того не дарую!

— Від мене він уже дістав свою партику,— обізвалася знов жінка,— але то все Рахіра через нього робить. Намовляє його до всього, а він лиш виконує те, що вона йому накаже. Оноді здибала я її, як вертала з пляшкою горівки від Мендля. Ти гадаєш, що сказала мені хоч "добрий день"? Де там! А я ж їй прецінь тітка! Її мама — моя рідна сестра. Дивилася, як вовчиця, в землю, переходячи коло мене. В неї нечисте сумління, бо ходить і намовляє хлопця до злого. Вона продає мій дріб у Мендля й купує горівку та тютюн. Я вже прийшла на того. Домніка мені се сказала. Вона мешкає там недалеко них і бачить усе та чує. А Домніка розумна й виділа й знає багато. Недурно в місті десять років служила...

— Вона розумна, але й хитра і фальшива, Маріє! — відповів він спокійно й узявся далі клепати свою косу.

— Вона фальшива, але я їй ніколи жодного зла не заподіяла; я з нею добре живу. Врешті, вона знає все, що в селі діється, а вона би сього не знала! Сава пересиджує тепер більше у Григорія, як у нас. Колись тутки помагав йому на його винаймленім жебрацькім полі косити, казала мені Домніка. Я вам не хотіла сього казати, але тепер таки скажу. Михайло працює коло нас, мов чорний віл, не має супокою, аби все в ладі утримати, зривається від рання до вечора, а сей тратить свої дні і свої молоді сили там, для поганця. Вам би побити його з раз, Івоні!

Івоніка мовчав, і німе зітхання зняло йому грудь. Він се знав. Він знав багато дечого іншого, чого вона не знала. Недавно, приміром, копав щось у панському городі й украв із пшихліра [63], що стояв на часок створений, грубезний ланц [64]. Цей ланц продав відтак старий Григорій жидові на Гоппляцу, а він, Івоніка, був саме тоді при тім і пізнав панський ланц. Догадався зараз, відки се походило, але мовчав. Сава ж був його дитина! Те все скоїв Сава, однак що він мав діяти! Сором признатися-таки перед усіма, що ось його син злодій а з другим злодієм камратує [65] й туманить людей. Бог дав йому двоє дітей. Але що по одній стороні було саме добре, вийшло по другій саме зло. А він їх однаково любив обох, вигодував однаково працею своїх рук. Оба були його

рідні-ріднесенькі діти...

— Як Михайло піде до рекрутів, і він побачить, що нема кому все кутати [66], він поправиться. Тепер він ще на Михайла спускається! — потішав він жінку й себе самого.

— Дай боже! — відповіла Марія.— Але доки він буде держатися сеї гадини, доти буде триматися його зло й лихо. Се я вам кажу, бадіко. Він сміється вже з мого жалю, а то, відай, не смішне, як мама плаче. Він видить, що мені серце з жалю тріскає, що Михайло мусить іти, а він каже: "Ідіть з ним до жовнірів... Хто йому там подасть груди?" Таке він до своєї мами говорить. У нього тверде, недобре серце, і бог би його скарив за його слова!

— Не проклинай, Маріє! — успокоював, остерігаючи, Івоніка.— Він так само наша дитина, як Михайло. Він поправиться. Я вже йому кілька разів казав та упоминав його, що коли не поправиться, не дістане від мене ні грудки землі. Все, кажу, дам Михайлові. Він се знає. І він знає, що чоловік без землі нічого не значить. Він се дуже добре знає. І видить, що Григорій у селі значить перед людьми...

— Вже змалку був такий упертий і злосливий! — тягнула Марія далі своє.— Я собі нагадую все добре.

— Від дитини нема чого великого надіятись, на те воно й дитина, і до того нема що чіпатися. І ми були колись дітьми й робили добре і зле. Що хто винен тому, що був дурною дитиною?

— Я кажу лише, що він уже тоді був непослушний і упертий і робив своїй мамі все наперекір, як вона приказувала що-небудь!

— Чи ти слухала все твоєї небіжки-мами, Маріє, ге? — спитав чоловік і усміхнувся, бог знає чому, вимушено.

— Ви старі й дурні! — затріпотала вона нетерпливо.— Я говорю про огонь, а ви говорите про воду. Я кажу, що він був уже змалку упертий і злосливий, а ви кажете мені, які-то змалку були ви, яка я і які були інші. Що мені з того?! Адить, одного разу, коли ще буз малий, відібрав йому один хлопець — мені здається, молодший брат Тодорики, що відтак помер, нагадуєте собі? — відібрав йому сопівку, бо вони все оба разом на толоці пасли товар. Сава не сказав нічого. Чотири неділі пізніше зловив великого джмеля і упхав його хлопцеві за ковнір. Як хлопчище заслаб і лежав запухлий, а Саву за те били, і сварили, та й допитували, чому таке наробив, мовчав, як камінь. Затявся та й мозчав. "Видиш? — кажу йому.— Він може і вмерти!" Він споглянув лиш пововчому в землю, зморщив брови, а по якійсь хвилі почав плакати. Плакав, але не сказав ані словечка. А як я приказала піти до хлопця та його мами та перепросити обох, не рушивсь з місця. Неначе закам'янів, так стояв тутки, і ніби заціпенів. Тоді була би я йому з гніву кості поломила. І лише мав щастя, що був усе такий мізерний і блідий, інакше, бігме, була б кості поломила? Та й такий він і тепер, та й тому маю я жаль до нього!

— Він не був усе такий, як тепер, не слухав тільки свого розуму, Маріє! — сказав старий.— Лише відколи зайшов у приятельство з Григорієм, вертиться йому плутанина в голові!

— Ей, він усе був лінивий і упертий! — закинула стара знов своє роздразнено.

— Лінивий!.. Але він не крав і не бокував від праці так, як тепер, та й...

— А ви се видите і скажете йому хіба раз у рік яке слово! — перервала вона люто бесіду Івоніки.— Якби він вам і хату над головою запалив, ви б набрали води в рот. Я не знаю, що у вас за серце. Ви все лиш добрі та добрі; лиш оце одно знаєте ви, але се недобре, Івоніку!

Він задержався в клепанні і глянув на неї.

— Маріє! — сказав поважно і докірливо.— Чи Сава не є так твоя дитина, як Михайло? І чи ти його менше любиш? Чи ти його не вродила? Що ти від мене хочеш? Він молодий і дурний і підмовлений лихими людьми. Рахіра наробила йому щось, але як то минеться, вона стратить свою міць над ним, він назад верне до нас. Я його пазю [67], хоч і мовчу. Мовчи й ти і тримай язик за зубами. Михайло також видить більше, як ти думаєш, а Сава се знає. Довго не буде її триматися; вона не чесна дівчина, а женитися з нею він не буде, бо ж вона його перва сестра, а се ж гріх. Він знає оце все, і оце все мусить скінчитися. Треба лиш бути терпливим... і бога просити, щоби нас не опустив... щоб і Михайла не опустив...

— Михайле, Михайле! — зойкнула нараз Марія, мов уколена.— Дитино моя, серце мое! За що відривають тебе від мене, за що садять у ярмо? Що будемо без тебе діяти? Що пічне земля без тебе? Як те сонечко, так зайдеш ти для нас, а я розіб'юся, жаль за тобою виссе мою кров і побілить мое волосся. Ми-хай-ле! Ми-хай-ле!

Він підняв живо голову і глипнув журливо на неї. Чи не товкла знов головою до стіни? Коди жаль обхопляв її так нагло, як тепер, коли пригадувала собі розлуку із своїм любимцем, чинила се майже за кожним разом, а вона була вже слаба і немолода.

Але сим разом вона не робила того. Вона лише заводила й нарікала, а там, може, й заплаче знов...

Похнюпив голову, як перше, на груди, зморщив болісно чоло і клепає перед собою дальше мовчки косу, ба ще пильніше.

Вона не вмовкала. То зсередини хати, то по надвір'ю прокидався її голос жалісно... все нарікала. Від часу до часу здіймалася її худа права рука... і грозила комусь удалині...

Відтак настала ніч. Ясна й тиха, найшла обох, як спочивали кожне в глибокій тишині в темній хатині... з ідовитим горем у серці, безсонно...

V

О тій самій порі, коли Михайло дожидав своєї дівчини, закрадався Сава, мов злодій, крізь городи й поміж хати до Рахіри.

Мешкала зі своїми родичами в малій, хатині в по-близькості старого величезного лісу, що станув коло села, мов велетенський мур, недалеко найліпшої товаришки Маріїної, розумної та язиком гладкої Домніки.

Старий Григорій і його жінка, сліпа на одно око Тетяна, не мали жодної землі і винаймали щороку кільканадцять пражин поля у чужих людей, щоб хоч отак тручати свою біду вперед. Мала хатина, що стояла посередині малого садка, була стара й

похла, і здавалося, що по кожній сильній тучі щораз більше похилялася в сторону лісу.

Григорій був зарібником, його жінка ходила враз із ним на роботу, бралася за всяку працю, лиш Рахіра оставалася дома і проводила свої дні у безробітті або швендяла по селі, задержуючися коло кожної хати, де були дівчата або молоді хлопці й нав'язували балаканку.

Се було правда, що вона, а властиво, її батько походив із "Циганії".

У сусідньому селі, що вважалось уже містечком, бо в ньому відбувалися ярмарки й торги, осілася була ще за давніх літ колонія циганів.

Тодішній дідич і властитель села подарував тій колонії якусь частину землі. Так вона осілася там, і частину тої землі враз із мешканцями прозвано "Циганія".

Цигани мали тут свого, окремого двірника, своїх громадських радних і держалися кріпко своїх звичаїв і циганських установ. Найкращу циганочку взяв властитель села до свого двору, і вона проживала тут у розкошах, мов княгиня в давніх казках.

Однак роки 66—67 привели зміну. Запанував голод, прокинулася холера, багацько родин вимерло, багацько вивандрувало із Циганії до Молдави, а ті, що осталися на місці, змішалися з іншими мешканцями, і лиш небагато з них осталося вірними своїм традиціям і обичаям.

Старі люди, що пригадували собі ще добрі часи, у яких процвітала Циганія, оповідали не один цікавий епізод про їхнє життя-буття і вдачу та про їхній особливий талант обманства. Та проте згадували їх із симпатією й якоюсь теплотою.

Як було проходити коло їх толочки, де літньою дниною пасли звичайно крадені вівці, у неділю, приміром, мож було сміятися до розпуки. Всі малі циганята, нагі, збиралися тут роями, гуляли, качалися і крутилися, побравшись за руки, блискавкою, так що їх чорні тільця у сяєві сонця лиш так поперед очі мигали й вилискувалися. Кидалися переходячим під ноги й просили дикими а zarazом бутними рухами милостині, кричали та благали, співали й заводили правдиву чудасію, так що хто переходив, мимоволі усміхнувся й сягнув рукою до кишені.

Вони мали свою окрему музику, торгували дерев'яним начинням, мали своїх ремісників, а в суботу передягалася більша часть жінок у лахміття й ходила в сусідні села по милостиню. Григорій Чункач, батько Рахіри, був потомком Циганії. Він одружився з сестрою Марії, на одне око сліпою Тетяною, бо мала кілька пражин ґрунту, а коли пропив усе, мусив винаймати землю й ходити на щоденні зарібки.

Тетяна була добра робітниця й мала славу такої на ціле село. Їй і тій славі мав одиноко завдячувати Григорій, що діставав роботу, інакше не мав би ні одного свого прихильника, ні своїх рук. Він був злодій і мав на своїм сумлінні одне людське життя. Одного разу упився і побив одного старого так сильно, що той кілька днів по тім помер. За те просидів у криміналі довгий час, однак, коли вийшов на волю, не став ні на волосок ліпший.

Рахіра цілком у нього вдалася, і він любив її, мов свою душу. Мала не лише його круглі чорні жадібні очі, але і вдача його відбилася у неї, немов у дзеркалі. Лінива до

розпуки, пленталася цілими днями бездільно по селу, балакаючи та оглядаючи все, що впадало їй в очі, особливо ж дріб, або ставала там, де ґаздині білили свої полотна, щоб опісля, при відповідній нагоді, з одного або другого зтягнути незаметно під паху.

Її мати не мала жодної волі й жодного голосу дома і чинила завсіди лиш те, що наказував чоловік і чого бажала донька. Була для обох мовчазливою, невсипущою машиною. В молодих сільських хлопців не тішилась Рахіра симпатією. Вони погорджували нею явно і висміювалися з неї голосно. Вона накидалася кожному, і осягнути її ласку не було трудно.

Ніякий хлопець не просив її на танечнім місці до танцю, але вона лізла від одного до другого, мов ласиця, і підлещувалася та просила так довго, доки один або другий не потягнув її за рукав напівжартом, напівповагою до танцю і, обкрутивши її кілька разів, трутив від себе або відіслав двозначними словами на місце.

Але вона сміялася з того. Зі своїми білими, блискучими зубами й червоними викоченими устами виходила при слідуєчій танці, неначеб не було нічого, сміючись наново до них, і вміла наново звернути на себе увагу і діпняти свого. Від кількох місяців лип до неї Сава. Симпатія взяла початок у гульбі. Жартами і сміхом, штовханцями, а відтак перемінилася в грізну, поважну силу.

Вона була старша від нього. І було се тому — чи лежало се вже в її вдачі, вона так ним знала верховодити, що не було ні одної майже точки між ними, в котрій він не згоджувався б з нею і не піддавався б насліпо її видумкам або напівдиким химерам. Була для нього богинею і держала його при собі, мов магічною силою...

Крім того, випереджувала всі його бажання, і кожний поступок його повискував у неї похвалу.

Находив у ній підпору для своїх найгрубіших і найнижчих зворушень, а що не замічав у засліпленні її хиб, так тонував чимраз глибше й глибше в атмосфері її духу й душі. В товаристві її родичів не потребував ніколи в'язатися. Пив враз із ними і не бачив у тім нічого соромного бути п'яним. Вони знаходили все якусь вимівку на те, а коли Рахіра приносила додому кусень білого вкраденого полотна або вкрадену курку, оповідаючи, як одно або друге опинилося в її руках, то головною річчю в тім було те, як вона заходила коло того, щоб добути се в свої руки, і що скаже він на те. Він сміявся дивним здавленим сміхом і подивляв її зручність і притомність. Поводився з нею свобідно. Батько й мати не в'язали їх ні в чім, і так Сава проводив із нею не раз цілі вечори й ночі, і ніхто не встрявав до їхніх відносин до себе та до їхнього діла. Їх почуття могли розвиватися без упину і розвивалися...

Старі вийшли в сусіднє село на роботу й не вернули ще. Вона сиділа сама під хатою на призьбі і, дожидаючи Сави, гляділа нерухомо великими очима в жаристий місяць.

Недалеко від хати направо тягнувся великий чорний ліс, наліво — сади сусідніх хат, і глибока тишина панувала повсюди.

Що не приходить!.. А обіцявся, що прийде ще перед заходом сонця. А де вже тепер сонце!.. І сліду з нього нема. Ніч розцвіла як можна пишно, а замість сонця запалився місяць і розжеврівся, аж притягав до себе.

Певно, заставили його дома умисне до якої роботи, щоб лише перешкодити йому піти до неї! Тета Марія! О, то вона така злобна! Вона ненавидить її, Рахіру. Вона бажала би її скорше нині як завтра побачити на лаві, і все через те, що Сава любить її і помимо всяких заборон і грізби ходить до неї і тримається її.

Її великі, неприборкані, неуговтані очі спалахнули. Вона держатиме умисне Саву при собі, їм на злість буде Сава її любити, візьме її за жінку, їм на злість... на злість... Тій старій, скупій вороні на злість і йому, Михайлові, що вдавав усе такого святого...

Їх не має ніщо обходити, що він її любить. Вона їм усім уже покаже, хто вона, особливо ж тій старій відьмі! І що вона їй за тітка? Має гроші й корови, мала полотно й мед, всілякого рода збіжжя, а навіть не дивиться в той бік, де проживають вони!

Часом не мали в хаті й по кілька день молока, кусня кулеші, а вона вдавала, що й не знає їх. А її мати, Тетяна, її рідна сестра! Але вона сього колись жалуватиме. Вона їм колись покаже, аби вона так здорова. Має в сусідньому селі тітку, що розуміється на всяких зіллях і ворожбитстві; до неї піде й виманить яке недобре зілля. Нехай вони лише лишать її в супокою! Її й Саву...

Чорний худий пес, що був недалеко хати присилений на мотузку, забрехав нараз завзято. Але вже у слідуючій хвилі приляг до землі, поволікся кілька кроків покірно вперед, опустив голову на простягнені передні лапи й замахав живо хвостом, переміняючи брехіт на втішне скавуління. Замок. Се Сава надійшов. Ішов скоро. Під пахою держав малий збиток.

Вона скочила з місця і підбігла проти нього.

— Аж тепер, Саво? Чому так пізно? — спитала нетерпливо й вирвала збиток з-під ремен.

— Та що хочеш, мене затримували. Я мусив ще муки нажорнити, бо так старій забаглося! — зайнявся він, обіймаючи її за шию.— Але зате приніс я тобі муки на кілька кулеш. Можеш собі зараз зварити. І кусень сиру приніс тобі. Ти, відай, любиш сир, гм?..— Він усміхнувся, а й вона розсміялася, показавши при тім прегарні блискучі зуби.

Відтак розвинула з листків сир, з'їла жадібно одну грудку, потім занесла з мукою в хату й вернула знов до нього. За той час він усів на призьбі й виймив із-за ременя тютюн. Вона сіла близько нього й обвила рукою його шию.

— Знаєш,— почала,— я думаю, що стариня буде сьгодні там ночувати. Дивися, як пізно! Коли досі не вернули, то певно вже не вернуть; там заночують. Лишися тут, і будемо говорити. Таж і так тримають тебе там цілу днину у себе, мов собаку на ланцюгу. Що ти сьгодні робив цілу днину?

— Косив. Цілу днину був запряжений.

— А що той робив?

— Той? Він удає з себе великого господаря. Раз у раз дає науку й перестороги, як маю робити се або те, коли його не стане дома.

— Коби вже раз забрався,— закинула, звернувши наново свої великі круглі очі на місяць.— Він так, як би наш "нечистий", Саво. Я все гадаю, що від нього прийде нам

нещастя.

— Ай, нещастя! — глумився хлопець.— Хотів би я знати, що він мені може зробити!

— Він бунтує старих проти тебе.

— І...?

— Ти дурний, Саво.

— Чому дурний?

— Ти не видиш, як він підлещується старим... як із очей тети біжать потоки, а старий туй-туй що душі своєї за ним із жалю не згубить? Ти гадаєш, що як він буде при війську, то вони будуть за ним менше банувати? [68] Я тобі кажу, за ним помандрує все з хати до міста. Всі гроші, увесь дріб і все. А ти будеш, як той дурень, що буде тут сидіти й за всіх робити. Ая, так воно буде. Будеш видіти, що так буде.

— Так що ж мені діяти?

— Наперекір, нічого не робити. Ти так добрий їх син, як і той другий!

Її очі замигтіли злобним блиском, і вона почухалася всіма п'ятьма пальцями в голову.

— Я на твоїм місці й пальцем не кивнула б! Най би вже сварили!

— То... так... не йде... не можна!..— відпер він здержливо.— Не йде, Рахіро! Оноді сказав мені тато:

"Хто не любить землі, той її не потребує мати!" Се було тоді, коли говорили, щоб орати на озимину, а я не хотів відвезти до направи плуга до коваля.

Її очі горіли, як перше.

— Але ти любиш землю, Саво! — сказала і притулилася близько до нього.

— Ей, що там "любиш"! — відповів він роздразнено.— Що значить чоловік без землі?

"Те, що мій батько..." — хотіла було сказати, але не сказала Рахіра, а натомість поцілувала його своїми повними теплими устами.

— Ти будеш мати землю, Саво!—сказала.—Вас лише двоє синів у тата й мами. Ти і Михайло. Тато не сміє одному все дати, а другому не дати нічого. Не бійся! Я тобі кажу, Саво, що не маєш чого боятися! Але як будеш дурним, будеш їм усе лізти під ноги, будеш раз у раз хилитися перед ними, грати в їх трубу, то певно будуть тебе лякати й воробцем на плоті. Покажи їм кулак, одному і другому. Будеш видіти, що воно зараз інакше буде! Мене вже найгірше тета злостить. Красна тета! — додала з неописаною погордою.— Вона мене найрадше в ложці води втопила би за се, що ти мене любиш і до мене приходиш, правда?

— Авжеж! — відповів Сава.— Сьогодні вчепилася мене, що я украв її велику сиву курку. Ти знаєш тоту... тоту...— й обоє пирснули нараз сміхом.

— А ти?

Вона зігнулася, чигаючи, вперед нього і глянула йому в лице.

— Ти, певно, перепудився... Він розсміявся вимушено.

— Перепудився? Я?.. Я сплюнув перед неї!—відповів і перехрестився три рази.— "Мене чіпається, ви? — кажу їй.— Чи ви вже зовсім розум стратили з жалю, що ваша

дитинка йде до жовнів? Відтворіть ліпше ваші очі й дивіться ліпше, куди літають половики! Спитайте раз Михайлика, а не все мене! Чому все мене? Чи я вам уже такий великий в очах стою?"

"Бо ти все виносиш отій гадюці; ти злодій, злодій",— і почала кричати.

Рахіра сховзлася, мов кітка, перед ним на землю і втопила свій погляд у його очі.

— А ти, Саво? — спитала під час, коли коло її уст задрижало, а голос утратив свою звучність.

— Я? Я підняв кулак і погрозив їй. "Видите оцей кулак? — сказав я їй.— Як скажете мені ще раз таке слово, то всуну вам його межі вічі! Я ваших курей не крав,— казав я їй,— а як ви виділи, що я крав, то було мене тоді схопити. Файна з вас мама, що називаєте сина злодієм! І до Рахіри не маєте жодного права! Знаєте? Не приводьте мене до того, щоб я вам оце ще раз казав, бо буде зле! Я доста терплю від вас, що жалуете мені й кусника хліба! Чекайте, ще мало чекайте! — казав я.— Прийде ще колись час, що будете за мною скавуліти, але я ані не подивлюся в той бік".— "Не дочекаєш ти того, ти проклятий! — пищала вона.— Скорше буду на лаві лежати! Ти заженеш мене в сиру землю! Ти, злодію, непотрібе!" —та й з тим луснула мене в лице... Ну, я не захотів здіймати на неї руки, вона слаба, спорохнявіла, як старе дерево, та й тато надійшов на те, і я побоявся, але був дуже лютий. На все мусить вона прийти, та стара, все мусить вона добачити, і відтак заводить крик на ціле село. А відтак надходить іще й той і починає піпчити. Ой,— вирвалося нараз із його уст нетерпливо,— як уже вони мені всі допікають, як же допікають! А все ті перестороги...— і він урвав нараз, спльовуючи вперед себе згірдливо.

— А що каже вуйко Івон?

Він мовчав хвильку, задивившись понуро вперед себе в землю.

— Ну?..

— Ет, каже!

— Та що?

— Коби казав, а то він нічого. Се гірш усього! Його очі прийняли чудний вираз. Здавалося, що

збільшаються в льодово-зеленім блиску, що стають такими, від яких доводиться страхатися.

— Старий лиш один, що його я боюся! Він мені нічого не каже! Мовчить! І, власне, тому, що мовчить, я його боюся! По словах не так страшно! Сьогодні в'язав я з ним посторонки разом, і він за цілий час не промовив одного слова. Аж страшно було! Але ще давніше казав мені: "Кинь Рахіру! Се гріх, що ти її любиш! Вона тобі сестра! Я не позволю, аби ти взяв її за жінку! А як не послухаєш мене, то не слухай! Лише аби ти того потім не жалував!" І ніколи більше про те не говорив. Не можу знати, що він думає. Мама заводить на ціле обійстя, а він мовчить.

— Якби він був для тебе добрий, не заказував би тобі мене брати! — обізвалася дівчина, обнімаючи поривисто обома руками його коліна.— "Се гріх!" — каже він,— і розсміялася.— Чи він буде за нас покутувати, у пеклі горіти? А то не гріх, що він і тета

цькують за нами та гонять за мною лихими словами, мов за нечистим? Чи я тобі ворог? Хто тебе більше любить, як я? Ти можеш від мене просити чого хочеш, я тобі все дам. Я тебе за одну курку не битиму й не клястиму. Я вкраду у жида мила, аби тобі випрати сорочку, а вона відкусила б собі скорше палець, чим віднесла б кілька крейцарів із дому. Вони тебе ненавидять, Саво, вони жалують тобі кусника хліба, що береш у рот. Вони хотіли б лиш твоїх рук, твоєї праці, а більше нічого, нічого!

Замовкла на хвильку.

Він не обзивався. Між них неначе що уступило.

Вона ждала, відтак завертілась. Глянула на місяць, округ себе, глянула на нього.

— Чому мала б я так говорити,— перебила нараз мовчання, що ставало неначе стіною межи ними,— якби воно не було так? Та я, власне, бачу, що воно так. Ти б мене завсіди слухав, Саво!

— Слухаю,— сказав він.

Сказав правду. Ціле його ество звернулося до неї. Була чимось сильнішим від нього. Не боялася нічого... Нічого в світі. З тим було йому добре, хоч не здавав собі ніколи справи з того. І він не боявся, але вже з нею... ех... з нею... з нею!..

— Ми маємо багато ворогів, Саво, навіть і в селі межи чужими людьми! — тягнула далі.— Ади, мого батька не шанують, бо його найшло нещастя, що мусив сидіти в криміналі. Ми бідні, не маємо ні грошей, ні поля. Навіть одної худобини не маємо коло хати, лише он того чорного на мотузку, котрому голод з очей світить, і кілька курок. Усі газди відмовлятимуть твоєму татові, аби ти не брав мене за жінку. Се я знаю! Ну, а вже надто твоя мамочка!

Несказанна ненависть заблисла в її очах, і звернулася в сторону, де між стемнілими тепер городами білілася сільська хата його старині.

— А моя мама,— тягла дальше,— боїться тети, неначе її наймичка. Здається, полизала б її руки, якби вона до неї слово промовила.

— Може, не візьмуть тебе до жовнірів, як уже Михайло піде додому! — сказала по новій хвилі короткого мовчання.— Тоді ми могли б побратися!

— Скорше врубаю собі руку, ніж піду до війська! — закинув він завзято.— Я не хочу до жовнірів. Ти гадаєш, що ні? Аби я мучився там через три роки дурно? Пощо й для кого? Ні, я не буду такий дурний, як інші! Я нікому нічого не кажу, але я знаю, що роблю. Вони ще не знають, хто такий Сава.

Спустив голову вниз, а відтак підняв її трохи і глянув похмуро на місяць. Він жарів і стояв недвижно на своїм місці, здавалося, саме проти хати, щоб могли глядіти на нього.

— Роби, що знаєш,— заохочувала вона його,— лише аби тобі було добре. Я тобі буду помагати. Як буде треба, то я піду й у місто до Ч. Я там не заблуджу. Допитаюся, де буде треба; будеш видіти! Я не така дурна! І твої старі знають, що я не така дурна! — додала співучим голосом.— Та й тому спекли би мене за те, що ти тримаєш зо мною. Але я тебе ніколи не покину,—говорила все пристрасніше,—ніколи, хоч би і мій тато й моя мама убивали мене!

Вона прилипла до нього, мов ласиця, а її блискучі, майже дикі очі впилися жадібно

в його блідаве, ніжне обличчя.

— Бог звів нас до купи й судільниці! — обізвалася схвильованим півголосом.— Я буду таки твоя, Саво, щоб ти се знав! Воно йде дорого! Я все виджу! А відтак чому любиш ти мене, а не другу? Завсіди, коли я ось тут сиджу на призьбі, на ось тому місці, і коли ворожу собі картами, падеш ти мені. І все стоїмо ми разом. І все стою я коло тебе. А коли ти на одному кінці, то я стою на другому, і нас щось в'яже... не знаю, як воно зветься, але се щось так, мов нитки, що їх не видко. І коло нас стоїть багато людей... коло тебе більше, як коло мене, але ми все виходимо десь із карт, ідемо окремою дорогою. Я ще не знаю, що нас веде,— сказала з задуманим, глибоким поглядом,— але нас веде "щось", і ми підемо за тим, що нас веде, бо так нам стоїть у картах...

Він дивився на неї розгорілими очима, і у його умі кружало. Не думав нічого ясного в тій хвилі, не мав слів і не шукав за ними. Але душа його хвилювала, мов ладилася впотемки до діл, віддільне від розуму й волі, і зовсім на свій невидимий лад. Замкнула його уста й пірнула у свою незглибиму атмосферу...

— Тобі паде земля через мене,— тягнула пророчим голосом і з котячою м'якістю дальше.— І в злому чи доброму, ми все разом. Ти гадаєш, се все пусте? А тамтого року, коли я на Андрія несла воду в роті з великої керниці, щоб спекти пампух, знаєш? То собаки гавкали з твоєї сторони. Се була, може, і ваша стара Сойка, що в тій хвилі віщувала мені тебе, а моє серце сказало мені виразно: "Сава буде твій". Тоді зав'язала я перед брамою нитку, і прецінь ти розірвав нитку, як прийшов того вечора до нас... сказати мені, щоб я тебе не дожидала другого дня, бо тобі несподівано випало їхати з батьком до млина. Пригадуєш собі? А як я потім лягла спати й під подушку засунула гребінь, а чоло зв'язала поясом, з чого сниться той, кого мається дістати за чоловіка, снівся ти мені, Саво! А як я приступила до столу із замкненими очима й витягнула один колос, аби видіти, чи мій чоловік буде багач чи бідний,— вийшло, що він буде багач. Колос був із зерном. Ти будеш багач, Саво, і будеш моїм багатим ґаздою! О Саво, Саво! — кликнула все ще півголосом, із сильною радістю, що наплила раптово до її серця, і обняла обома руками, притягуючи бурливо до себе.

Він почув себе дитиною, оголомшеним. Був воскои у її енергічних руках, і вона відбирала йому весь розум і всю свідомість його ества. Без неї чув себе опущеним і безпомічним, а коли неначе виступала з себе так, як у тій хвилі, піддавався цілковито власті її дикого, бездонного характеру.

— Рахірко! княгине моя! — прошептав зі сльозами в очах.— Не покидай мене!

— Я не кидаю тебе... Чи я коли про се сказала? — відповіла зворушеним голосом.— Нашим ворогам усім на злість! Най буде так, як ми хочемо! Ти слухай лише мене, а ми добудемо свого!

— Я слухаю тебе!

— Ти будеш перший ґазда в селі, а я твоя ґаздиня!

— Ти моя ґаздиня!..

Чорний худий пес не міг знайти собі місця коло своєї буди. Вертівся, вставав, лягав,

відтак підняв голову вгору і почав вити. В довгих здержуваних звуках і болісно.

Місяць стояв нерухомо на ясному небі, звертаючи своє розжарене обличчя повно до землі. Все потонуло в мовчанні. Могутнє, мов царство, прокинулось воно, а в нім заворушилось життя, німе, незглибиме, і нечутними невидимими рухами покермувало будущими подіями сліпих на його існування істот...

VI

Настав жовтень.

Небо звисало одною сірою, мрячною масою над землею.

Великий ліс, що задержався коло села, виглядав поважно і стурбовано, і лиш десь-не-десь дрижало замираюче пожовкле листя на чорному гіллі, зеленілась якась витривала ростинка на землі, зрештою, лежали лиш грубі верстви обпалого листя у пнях дерев і панувала тиша...

Над лісом виглядало інакше. Густі маси мряк, здавалося, лежали в лінивих формах, у німій боротьбі з чимось. Магічна сила лісу силувала їх клубитися над його понурим верхом, між тим коли їх тягнуло в далечінь.

І потяглися в далечінь.

У сумовитих неповторних постатях простяглися над голими стернистими полями, доки око сягало, одностайно, сіро, знімаючися й упадаючи, неначеб шукали відповідного місця, де б могли сформуватися в хмари. Так тягалися, блукаючи цілими днями. Відтак згубилися, і на полях стало ще пустіше.

Земля здавалася ще чорніша й голіша, і мимоволі прокинулася туга. Тяжка, пригнітаюча туга, що укладалася над усім, гризлива туга, якої сила остільки зростала, оскільки йшло до днини. Ніжний дощ росив безнастанно. Нечутно усувався з понурої висоти, розкладав повітря і розсівав смуток холодною мокротою. Такого одного дня покинув Михайло своїх батьків і свою землю.

Сава лишився останньої ночі перед його від'їздом у сільській хаті на варті, а Михайло ночував із родичами в бурдю. Мусив досвіта вирушати з батьком у місто, а мати рішилася сим разом остатися до повороту батька при худобі і бджолах у полі. Останній вечір хотіла перебути з сином.

Плакала ненастанно. Раз у раз заглядала до його клуночка, чи все вложила йому, що постановила, чи чого б йому ще не потрібно. А переконавшись за кожний раз, що все було так, як склала, почала турбуватися, що йому все відберуть у касарні і при вступі до служби.

Ані син, ані батько не могли її в тім згляді цілковито успокоїти. Оба гляділи в будуче життя, як у ніч. Було для них зачинене. До того, володіло ними пересвідчення, що у війську панувала над усе строгість. Безоглядна й безпощадна, одинока строгість.

Раз у раз споглядала на сина, як виглядає. Неспокійними очима вигрібувала щось із його обличчя. Відтак питала:

— Чого тобі ще треба? Може, тобі чого треба? Він не відзивався. Його очі заходилися грубими слізьми, і він відвертався від неї. Слова покидали його, одно по другім губилися в його душі, і він німів. Та проте ніколи не чув у собі стільки відтінків

чуття, як тепер... Коріння його душі хиталося, а хвилями вривалося десь у бездонній якійсь глибині. Глухо, без лоскоту. Проти того никло все, що б не сказав. Та й не знав би, що сказати...

— І не мордує нікого, і не ріже, а мучиться, як той, що лежить у крові! — сказала заплаканим голосом Марія, коли він вийшов надвір, а вона поралася із сніданням сірого поранку при світлі в бурдю.

— Або то вже все? — відказав Івоніка.— Кров страшна, але... ей боже!—махнув рукою й занімів. Не доріс до того, що відчував і що в'язалося довкола нього й над ним невидимими тисячними ниточками...

Насилу їв Михайло снідання. Горло було у нього мов зашите. Найрадше був би плакав, як мала дитина. Йому здавалося неможливим, зовсім незрозумілим, що мав уже зараз, за годину все покидати. Навіки, може, покидати...

Бувало часто, що при війську вмирили. Навіть тато казали раз одному знайомому, що таке буває часто. А його тато не говорили ніколи чогось, що не було правдою.

Старий Івоніка здавався від усіх найбайдужнішим. Сповняв свою звичайну працю. Обійшов худобу, заглянув до бджіл. Обійшов стоги, однак коли бачив себе на хвилину сам, стогнав тяжко. Щось, мов камінь, лежало йому в мізку, і він не міг того усунути. "Михайло йде!" Поза тим не був в силі більше думати. Воно всисало в себе все інше рухливе. Лишило лиш одно свідоме: "Михайло йде!"

Надворі зверталася до нього рівна, чорна, землиста просторінь і говорила тисячними очима і устами:

"Михайло йде!"

Все тхнуло тою свідомістю. Звисало в воздухах і в одностайній сірині небес.

Неспостережена трагедія, що з'являлася всюди на невидимих пальцях щодня, прокинулася і на полях...

Одно коріння виривалося й уривалося. Нечутно, невидиме, в супроводі глухого мовчання, без барв і голосних рухів, в самій щоденній одежі...

Михайло вступив до стайні. Там стояли його пишні воли й одна корова з кривими рогами, що належала до Сави. Всі три штуки обернули ліниво голови за ним, дивилися й жували. Він обняв їх за порядком за шию і притиснув до себе. Такі добрі звірята... а мале теля, що було в малій із різок сплетеній кучці в одному куті стайні, скочило при його приближенні на рівні ноги й витріщилося на нього великими сполоханими очима... Що се мало таке бути? Він приступив до нього і хотів його погладити, але воно відскочило з жахом від нього і гляділо за ним недвижне ще довго, хоч його вже давно не було в стайні...

— Тату, принесіть мені мою сопівку, як прийдете другий раз до мене до касарні! — просив він старого, вступаючи до хати.— Може, я коли заграю собі на ній; тепер мені не хочеться якось її брати!

Старому задрижало щось коло кутиків уст, а Марія прикрила долонею губи. Вона плакала нечутно, бо Івоніка сварив її, що своїм плачем завдає синові лиш жалю.

— Що вже ти там, синку, награвеш! — сказала здавленим голосом, уривано і

силувалася всміхнутися, та замість того вибухла голосним плачем.

Усі плакали. Михайло приступив до неї.

— Перестаньте, мамо,— сказав.— Мені й так серце каменем лежить. Перестаньте, мамо, та й бувайте здорові!

Взяв її руку й підвів до уст.

Вона цілувала його раз по раз у голову і притискала до грудей.

— Бувай здоров, Михайлику, бувай здоров! Не забувай за мамку; вона стара і слаба і може вмерти... Михайлику, прийди скоро назад, верни скоро-скоро...

Не могла докінчити. Плач знову прокинувся в горлі.

— Я прийду, мамо, певно прийду, може, на різдво...

— Ой, прийди! — і махнула рукою.

— Пришліть пшениці і приходіть!

— А видиш? — зойкнула вона і розплакалася гірким, розпучливим плачем. Івоніка квапився. Мусили йти до сусіднього села піхотою і тільки звідти мали сідати на залізницю.

Відтак вийшли всі троє з бурдея.

Ніжний, ледве помітний дощ росив униз, і маси мряки звисали над землею. Далеко округи тягнулися стерні, і великі громади кавок [69] кружляли у повітрі, випочиваючи від часу до часу на гіллі дерев малого ліска, приналежного до бурдея, або і на самім бурдею.

Михайло оглянувся ще раз. Його око огорнуло ще раз цілу просторінь, що розкинулася перед його зором, і прощався несвідомо з нею. Так часто обробляв її плугом, знав так докладно, де була плодovита й товста, а де вогка й болотиста. Там пишалася рік-річно перед ним у покірній гордості пшениця, а там ріс овес, а тут, недалеко бурдея, простяглася майже щороку біле море цвітів гречки, а тут, направо, зеленіла конюшина, а там, далі, шелестіла тайком кукурудза, і все так тягнулося всюди на відміну, і лише що сей кусень поля належав сьому, а той тому.

— Бувайте здорові, мамцю, бувайте здорові! — звернувся ще раз до матері. Він зняв капелюх із голови і поцілував її востаннє в руку.

Пішов...

Мряка уклалася між них.

Мати стояла ще довго коло бурдея і дивилася за чимсь. Не рухалася. Одягнена майже вся біло, здавалося, перемінювалася в якийсь білявий стовп і, перейнята самим болем, мала розійтись з імлюю...

— В сирітство ідеш...— шептали її уста,— в сирітство... а нас лишаєш старими сиротами...

Повторяла се майже несвідомо, її слізьми затемнені очі супроводжали сина чимраз далі й далі, а відтак, немов оловом обтяжена, вернула сама назад. Тижні минали, нім олово і слъози опустили її...

Він оглядався ще кілька разів назад. Бурдей виглядав здалеку, мов земляний горбок з двома скляними очима.

Відтак спинився його зір на "сусідньому" ліску, перед котрим злякалась була свого часу Анна.

Він лежав темний і тихий. Здавалося, глядить прямо на нього...

Несказаний жаль огорнув його в тій хвилі. Неповздержна, дика туга... був би ревнув уголос...

Чи за тою темною шматиною лісу, що дивилася за ним невидимими очима? Не знав. Не знав і не думав над тим. Був у тій хвилі далеко від усього зверхнього й був темний...

Івоніка оглянувся.

— Мама все ще стоїть там? — спитав коротко, здавленим голосом.

— Мама?..— відповів здивовано.— Ні, пішла вже!..

— Бо ти оглядаєшся... Хлопець змішався.

— Я подивився лише! — сказав. Відтак, мовби повернув звідки думками, поступив твердим, свідомим кроком і зрівнявся з батьком.

Заніміли і прямували квапною ходою до села. Івоніка засунув свій великий нефоремний капелюх низько на чоло, а очі хлопця прощалися востаннє з усім, що минали.

Минаючи хату Докії, побачили всіх на дворі. Старий Петро поїв пишну, кокетливу Шагу, Василь — худобу, а Докія годувала дріб.

— Уже в дорозі? — кликнув до них Петро.

— Щасливої дороги й щасливо вертайте! Станули і привіталися. І Докія приступила до малого гурту.

— Вже! — відповів Михайло.

— І що ж робити? — сказав Івоніка.

— Не журися, мой! — кликнув веселим голосом старий Петро.— Там щось побачиш і навчишся дене що! Ей, коби я був такий, як ти, молодий і здоровий... гей, гей!

Він говорив так голосно і дзвінко, так виразно, що його слова летіли далеко, а з його голосу була геройська неустрашимість і відвага. Відтак засунув капелюх набік і луснув із батога.

— Що, синку, — спитала його Докія ласкаво, — ти смутний, правда?

Підняла чоло вгору, похитала жалісно головою й зітхнула глибоко. Вона згадала в тій хвилі свою Парасинку, що опустила її хату й пішла за чоловіком, і стару Марію.

— А що мамка робить? — спитала зажурено.

— Ай, мама...— відповів Михайло й махнув рукою, не докінчивши речення.

— Так, так! — вмшався Василь (на диво тверезий), потакуючи.— Се вже наша доля така! Чоловік виносить свою силу і свої дні, як на собачий ярмарок. Ніхто не журиться тим, як він верне назад. А Николайка знали ви? Ви його знали! І він радо йшов до війська, а що з ним сталося? Він був буршем [70] в одного лейтнанта. Мав ще лиш кілька місяців служити і мав іти якомсь на вісім день на відпустку додому. Так як завтра мав іти. Робив лад у хаті, але то було вліті надвечором, і було ще видно, сонце ще лиш зайшло. Робив лад у хаті, щоб усе стояло на місці, як пан любив, бо він був чемний

хлопець, і лейтнант любив його. Другий вояк, що чекав з якоюсь книжкою на лейтнанта в покою, взяв до рук револьвер, що лежав на столику, й оглядав його.

"Лиши револьвер,— каже йому Николайко,— бо він набитий!"

"Та що, що набитий?" — каже той.

"Що? Дурню! Може вистрілити!"

"А ти як гадаєш, що я не вмю набитого револьвера в руках тримати?"

Оце сказав. І як лише сказав, а револьвер гримнув, і Николайко лежав уже готовий.

— Господи! Господи! — зойкнула Докія й заломила руки.

Всі інші свиснули крізь зуби, а Михайло поблід.

— На, маєш, так приходить смерть! Але вона йому вже здавна стояла за плечима.

— Та й на місці застрілив його? — крикнув Петро.

— Ні, не застрілив; поцілив у клуб! Він лежав, підпливаючи кров'ю. Цілий покій закрасив кров'ю, і громада людей збіглась зараз, бо то було при дорозі. Той лейтнант мешкав при дорозі. Мені показували ту хату. Я видів ту хату. Висока панська камениця з великими довгими вікнами.

— А відтак?

— Відтак?.. Лежав кілька місяців у шпиталі, вимучився, сарака [71], бо йому не могли витягнути кулі. А він був такий здоровий і міцний хлопець, саме такий, як Михайло. Акурат, як Михайло. Аж вилисів відтак. У шпиталі. Борода йому виросла аж по груди, отак... А накінці випустили його цілком на волю. Два жовніри підвезли його додому.

— Ото мала його мамка потіху, як увиділа його такого! — майже заспівала з жалю Докія, похитавши, як перше, головою.

— Мала...

— А тато, сарака?..— закинув Петро.

— Тато?.. Тато, кажуть, так плакав, що гадали, що минеться [72]. Нічого не знали. Він не міг писати. Вони писали до нього два рази, але він не відписував. Та й що мав писати?

— Йому вже все одно було...— сказав Петро з легким усміхом і далеко сягаючим тоном.

— А його тато був багатий газда! Мав поле, мав худобу, вівці...

— Яким чоловік іде, то знає, але як поверне, то не знає! — обізвалася знов турботно Докія.— Се лиш бог знає!

— Се лиш бог знає! — повторили інші всуміш.— Се лиш бог знає!

Вони всі любили й поважали Михайла і цікавилися щиро його долею. Тепер кожне глянуло на молодого хлопця зі співчуттям.

Він стояв он тут нерішимий і оглядав то свій клуночок, то товарину.

— Ти уважай, синку, як будеш брати яку стрільбу в руки, аби, не дай господи, не лучилося тобі яке нещастя. Ніколи не можна знати, звідки воно приходить! — остерігала поважно Докія.

— Він обережний! — обізвався нараз Івоніка, що мовчав досі уперто. — Він дуже

обережний...

— Я того не боюся! — відповів Михайло, насилу усміхаючися. — Я якщо не мушу, то й ніколи не взяв би стрільби до руки.

— Ні, ти мій паничку, се вже я знаю! — гукнув весело старий Петро.— Я знаю, що ти убиваєш зайці буком!

— А то, може, не добре? — відповів, усміхаючися, хлопець.— Мені не треба ні пороху, ні шроту! [73] Я таки зроду не любив стрільби! Стрільби чи там пістоля уникав я з дитинства. Воно скрите й небезпечне, мов нечисте.

— Ой правду кажеш; ой бігме, що правду кажеш! — притакнула Докія.

— Ну, але тепер ходім! — обізвався твердо й різко Івоніка.— Час не стоїть.

Він був глибоко зворушений розмовою знайомих, але не зраджував себе. До того було йому дуже прикро, що зайшли в таку розмову перед Михайлом. Відчував, як хлопець в'янув під враженням оповідання.

— Ні, ні, не стоїть! — кликнули всі троє в один голос.

Відтак стиснули мужчини Михайлові руку, бажаючи йому щастя й здоров'я на дорогу і на будуче, а Докія, котру Михайло поцілував у руку, поблагословила його.

— Дай тобі, боже, добрих днів і доленьки доброї. Не забувай, синку, за нас та справуйся добре! Добре тобі буде! Доброму всюди добре! Тужити — не тужи, синку, бо однаково треба свій час відслужити. Не бануй за хатою, а на різдво приходь. Ми пшениці наваримо, паляниць напечемо. Приходь коляду доколядувати!

— Та не фудулися вже дуже, як вернеш капралом! — підкинув давнішим веселим тоном Петро.— Вертай та почастуй дома доброю горівкою. Тато при-лагодить. Будемо пити так, що нам у голові шумітиме. Не бійся, все буде добре! Все минеться!

Як минали панський двір, Анна стояла коло брами. Стояла висока, рівна й поважна, мов статуя. Її обличчя було блідаве, а очі гляділи мов із другого світу на батька й сина. Оба поздоровили її, а вона відклонила низенько. Цілу душу вложила несвідомо в сій хвилі у поклін...

Прямуючи до великої одинокої корчми під лісом, що становила граничну точку межі двома селами і все була переповнена гістьми, здибали напроти себе Сава.

Він ішов повільним кроком. Ледве волікся. Закинув руки на плечі, а голову спустив, як звичайно, вниз.

— Ти не коло хати? — спитав його Івоніка.

— Я ходив до Мендля по тютюні — відповів звітливо.— Хати не вкраде ніхто! У Мендля ждуть на тебе другі рекрути! — звернувся до Михайла.— Підете разом; бувай здоров!

— Бувай здоров, та й давай позір [74] на все! — просив його Михайло, простягаючи до нього руку.

— Давай ти позір! — відповів йому Сава, зсуваючи уперто капелюх набік.— Ти тепер ідеш межі гудзики! Я маю ще час!

— Іди до мами; вони самі,—радив батько.—Будуть плакати!

— Нехай їх ті потішають, що їх сьогодні нагодували! — відповів він, роздувши губи, і

обернувся до них плечима.

— Нещастя з тим хлопцем! — сказав Івоніка, зітхаючи.— Ні в чім йому не догода! Мама лишила йому їду — се я знаю!

— Не докоряйте йому, тату, він ще дурний і не буде все такий! — уступився за брата Михайло. Був розжалений до глибини душі, особливо ж по стрічі з Анною, і був би рад бачити все в мирі, тим більше, що розставався з ріднею і оточенням на довгий час.

Старий усміхнувся болісно.

— Хто йому рад більше добра, як я? Він добрий, я знаю! І чому не мав би бути добрий?

— Добрий, але обмотаний циганськими вговорюваннями! — відповів Михайло.— Нехай ночує з мамою в хаті на горі, а ви вже самі пересипляйте в бурдею! Як буде сам на полі, буде все до неї забігати. А йому ще не час думати про весілля!

Замовкли.

Звільна й мовчазно вийшли на горбок, де стояв найважливіший у селі будинок — корчма,— і злучилися з іншими рекрутами.

Півгодини пізніше вирушило коло вісімнадцять чоловік і кілька жінок із пропінації [75] і звернулися

на широкий гостинець, що вів до самої залізничної станції.

Рекрути, побравшись по двоє-трьох за шиї, йшли, більша половина з них до крайності розжалена і помимо вчасної пори вже добре підохочена, неправильно, широкими кроками вперед, і вигребуючи з себе голосом увесь запас своїх почувань і запас свого дотеперішнього життя... Співали пісні...

За ними йшли батьки, а цілком наостанку кілька матерів... Се були вдовиці, що йшли. Трималися, мов голуби, вкупі. На своїх плечах несли малі скриньки або клуночки синів. Нарікали голосно на свою сирітську долю й говорили журливо про тяжкі дні, що ожидали їх без синів у недалекому вже часі. Одна, заливаючися гіркими сльозами, співала...

Надвечір згубилася десь мряка, і густий дощ спустився на землю. Падав тихо й заповідав сльоту...

Ворони стрясали зжурено чорне своє пір'я, а над полями розстелилася цілковита пуста.

Малий "сусідній" лісок, що визвірювався неустанно на рівнину села своїми темними очима, закутався в миготливу тишину і ждав...

VII

Із приходом до міста зайшла в Михайлі зміна.

Погоня й надмірний натоп, поспіх і незвичайна рухливість та машинальність міста натхнули смертельною блідістю й знесиллям його душу, звиклу до супокою і ритму, споріднену з природою.

Проста й некультурна, якою була, відчувала лише болісно різницю між лагідністю й незамітністю рухів природи і безоглядним воруханням тут. Оцього світу,

що вдарив його тепер, мов могутня хвиля, він не розумів. Та замість того тиснулися перед його душу тихі широкі поля, великі лагідні очі полишених його звірів, які глядять заодно створеними дверми за ним... малий бурдей посеред великої самотності і коло нього похилена мати... Плаче...

З різноманітного руху міста виринала в його душі туга за домом... туга, що волілася, що висисала його, що безгомінно пристала до нього...

На вид великої касарні стануло його серце в бігу. Отже, тут. Щось замерзло в ньому. Відтак проломило собі дорогу неясне почуття: ось тут має він стати іншим...

Коли Івоніка, йдучи так само мовчки, як його син (бо що ж було говорити?), побачив на подвір'ї касарні стільки рекрутів і інших жовнірів, збудилася в нім самосвідомість. Він звернувся до Михайла і сказав:

— Дивися, Михайле, се все з цари! [76]

Пізніше стратив те почуття й почув себе дрібним і маловажним. До вечора остався Івоніка коло касарні. Вечір мусив відходити. Син поцілував його мовчки в руку і сказав лише два слова:

— Кланяйтеся мамі...

А старий поцілував його побожно в голову і буркнув жорстким, зміненим голосом:

— Пильнуйся, Михайле, я знов прийду!

Відтак пішов. Малий, незначний, убого одягнений, так вийшов із високої касарняної брами.

В тих грубих мурах полишив своє все. Чув. Ніс додому двоє старих рук і хору душу, що квилала... Він, стара мати й земля — осиротіли...

Надвечір упився проти звичаю так сильно, що коли прийшов до одного знайомого міщанина на ніч і той спитав про сина, він не був в силі відповісти й лише махнув розпучливо рукою. Випросивши собі один закуток у сінях, зірвав диким рухом із себе кожух, шпурнув на землю і кинувся сам на нього. Пізніше зачулося якесь уривне хлипання, що подобало більше на звірячі, як на людські звуки...

Чорні, покривлені, мозолисті пальці рили в волоссі, і від часу до часу чувся стукіт або радше глухе ударювання голови об стіну.

Відтак тихо.

У сумраці другого поранку спішилася незугарне одягнена постать, оперезана вузьким ремінцем, самітним гостинцем поквапне вперед. Відтак пустилася в поля. Все направці, через шанці й межі, через стерню, чимраз глибше в поле й у ліс. Був се Івоніка.

Зі сходом сонця мусив бути дома. Так заповів свій поворот, і там ожидало його все...

Тижні минали, як Михайло покинув свою землю. Не міг звикнути до машинальності касарняного життя. Те, чого ждали від нього, сповняв так тяжко! Воно було жорстоке й деспотичне й не мало нічого спільного з вимогами землі, якій віддавав досі неподільно всі свої молоді сили. Його душа, звикла до простоти і ясності, обтовклася і ранилася тут о тисячні незрозумілі йому якісь вимоги і явища — і кривавилася ненастанно. Чи мало все так бути? Інстинктивно відчував рани, які мало завдати йому оце життя. Звідки?

Ким? Чому? Він сього не розумів, однак відчував, хоч і неясно. Тут, і немов за одним разом, відчув, що на нього був звернений звідкись якийсь набій, що на нього чигала якась небезпека.

Строгість, що панувала тут і давила все, виблискувалася проти нього щохвилі, мов гострий, блискучий ніж...

А його бідний тато і його бідна мама дома? А Анна? Кидався за сопівкою і вигравав на ній. Сумні, протяжні мелодії, що видобував їх із дрібонького інструмента, приволикали знайомі образи перед його смутну душу. Йому здавалося, що знаходиться знов на своїх полях, сидить знов на жолобі в стайні при своїх волах, яких очі звернені на нього, а вони самі спокійно жують,— і він чує їх сильний, теплий віддих...

Тоді розплакувався, мов дитина...

Деякі з його камратів сміялися й говорили, що спочатку все буває сумно, але пізніше привикається до всього.

Він не привикав. Він губив себе. В ньому не держалося купи те, що трималося там, на полях, тісно при нім. Він ступав боязко й незугарне, бо не смів ступати своєю ногою, а його рухи були неповоротні й несміливі, бо не були його рухами. Одіж, яку носив тепер, відібрала йому всю певність. І звідки мав би її відтак узяти? З хвилиною, як покинув свою землю, покинула його і свідомість своєї вартості. Він прийшов сюди, аби стати чимось іншим.

Тихо й незаметно відігралася з ним буденна трагедія. Обставини, в які увійшов, гризли його, мов іржа, і вганяли в розпуку.

Одного дня зірвалася в нім дика думка — здезертирувати. Геть! — все одно куди — лиш геть звідси. До Молдави або до Бессарабії — куди-небудь, лиш поза оці грубі зимні мури, лиш геть від тих невидимих страшних оковів, що в'язали його, мов важкого в'язня.

Туга за ріднею впивалася в нього тисячними устами і зростала до невидимого вихру. До того, не розумів мови тих, що давали накази... Притім не все вмів сповняти їхню волю,— ось і за те його не раз строго карали.

Найбільше терпів від грубості нижчої шаржі [77], брутальність якої переходила часто у звірськість.

І нікого не було тут, кому б міг був повірити свій жаль. І на що, врешті, жалуватися? Був лагідної і боязливої вдачі, що уникала й боялася всяких голосніших вибухів і воліла терпіти, чим викликати дальші наслідки.

Лиш один розумів його. Але той один був далеко від нього. Се ж був той старий, на слова скупий, на вид незначний чоловік, там далеко на полях, з предивно ніжним почуттям і добротливо несміливим серцем.

Мов білі меві [78], так літали його тужні думки крізь тиху широку рівнину до молодого сина. Що він робив? Що робив у тій, а що в оцій годині? Що він поробляв, як палив світло в своїй дрібній хатині і в однім її малім закутку теребив мовчки кукурудзу?

Чи не голодував, чи привик уже? Які були там люди для нього? Терпів неначе разом із ним, відчував його тугу за домом, що його гризла, і був у ненастанній,

несказанній тривозі о його життя-буття. До того, терпів мовчки. Марійка не сміла про те знати; була б попросту впала в розпуку; вона була хоровета й передчасно постаріла, і коли вже була така його доля, що син мав прожити два чи три роки далеко від дому, то треба було вже піддатися неминучому й терпіти.

Він потішав її все, що поведе її вліті на ярмарок на Петра до міста, до сина. І матрина душа звернула свої очі на той день, мов на спасення.

Лише мусила ще ждати. Ще мало минути багато тижнів і днів, вона мала переплакати ще не одну сльозоньку, заким мав настати той день,

Терпіла на свій лад. Мала його в кожній хвилині дня перед душею. Бачила його замученого, збідованого, бачила, що задурно терпить, що ненастанно голодує. За кожним разом, як пекла хліб, приповідала:

"Синку мій добрий, хто за тебе дбає? Твоя мамка далеко, а ти десь голоден! Ади, який хлібець вдався, а ти з голоду умліваєш!"

Відтак заливалася слізьми й замовкала. Дальші слова губилися десь у горлі й перемінювалися в глухий жаль.

Коли Сава був жорстокий і упертий і не виконував зараз її приказів, нарікала: "Приятель пішов, а ворог лишився. Чого гризеш моє серце? Ой, нема тебе, Михайлику, нема! Ти пішов, а з тобою й добра годинонька пішла! Але прийде літо, я піду до тебе! Хоч поплачу перед тобою!"

Все відкладала на той день... ждала того дня... неначе великого свята...

Але він не міг дождити таких днів. Його син тратився там поволі...

Одного разу мав Івоніка ось який сон. Напівутішний, напівжалібний брехіт старої суки Сойки, брехіт, що зворушував сильно, спонукав його виглянути з бурдея надвір. Що тут діялося? Крутився хтось коло бурдея, щоб викрасти його бурих? Ніч була ясна, саме добре видко... а бурдей лежав сам серед піль, мов гриб. Он там за "сусіднім" лісом лежало село злодіїв та шибеників... про шкоду не тяжко...

Звернувся вперед до стайні й найшов усе в порядку. Товар лежав сплячи, а й Сава лежав на постелі коло волів, де спав звичайно Михайло, і спав міцно.

Він вийшов зі стайні. Дивиться, видить: усе поле, як лише око далеко сягало, було прибране цвітучою гречкою. Виглядало, неначе перед ним розстелилося море білісінького цвіту. Однак чудно. Тут, і там, і он там здіймалось червоне полум'я жадібними язиками з землі й кидало жаріючим світлом на білоцвітну рівнину далеко округи. Він злякався й хотів кликати помочі. Нараз опинився звідкись перед ним Михайло.

Стояв перед ним просто, як свічка. Руки звисали безсильно. Чорний сердак, розщіплений на грудях, показував білу сорочку. Мовчки глядів на батька трохи зависоке піднятою головою, зломаним скляним зором і смертельно блідим лицем.

— Михайле, се ти? — крикнув він, утішний, до нього.— Звідки взявся ти тут?

Син не відповів.

З полум'я зробився дим, а радше димові гадюки. Кинулися за хлопцем, а одна склубилася і зап'ялася до його грудей.

— Що се? — крикнув з невимовним переляком батько.— Що се?

Син мовчав даліше, тим самим скляним поглядом позираючи на батька, а коли старий у смертельному переполосі кинувся на сина, щоб його потягнути за собою, сей упав на нього, мов тяжка фігура з глини, і поломився в кавалки...

Збудився... Серце товклося йому в грудях до розпуки, і він тяжко дихав. Трясся, мов у пропасниці, і перехрестився, прошептав скоро "Отче наш".

Се був сон. Слава богу, слава богу! Але що за тяжкий, недобрий соні Він лежав зовсім стомлений, зовсім змучений, мов по раптово сповненій тяжкій фізичній та несподіваній праці... Лежав... мов спочивав...

Відтак, по упливі кількох довгих, важких хвиль, піднявся із своєї постелі. Він ночував сам у бурдею. Піднявся і приступив непевним кроком до дверей, створив їх і виглянув надвір. Мусив бачити, що там діялося під голим небом...

Ніч була преясна й зимна.

Небо неописаної глибини замикало безгомінно мовчаливу, порожню рівнину. "Сусідній" ліс лежав напроти і витріщався, як звичайно, тихо, чигаючи на поля... Далеко з села, здавалось, доходило хвилюючим пасмом тихе, здавлене скавуління якоїсь собаки через поля. Воно тривало кілька хвиль, а відтак розійшлося в тишині ночі, і цілковита сонність, здавалось, обгорнула все навкруги.

Дрож пройшла його тілом. Вернувся до бурдею. Перехрестившись ще раз, ліг назад у постіль, але вже не спав. Лежав нерухомо. Ніч була така ясна й така тиха, а страшний сон стояв йому незмінне перед душею. Се був кривавий сон. Михайло виглядав як труп. О боже, боже, труп! Він застогнав із остраху. Його мусило зустрінути щось недобре, і він думав про батька й тужив за ним... Його серце стиснулося раптовим, перекипаючим болем, і гарячі сльози залили його очі...

"Михайло, Михайле! — кричало щось у самотній його душі.—Що він там діяв? Що він там діяв, такий самий, чужий, між чужими й у чужому місті?.." І гарячі сльози котилися чимраз густіше й густіше по його лиці.

Тут він міг плакати. Ніхто сього не бачив. Марійка ночувала в сільській хаті, а Сава спав у стайні при худобі.

Він розумівся на снах, і вони ніколи не заводили його. Сам бог говорив ними. Бо й звідки бралися б вони? Лише в них треба входити й розбирати так, як грудку землі, аби знати, що вони промовляють...

Докія зналася на снах, але й він знався на них.

Полум'я значило відомість. Дим — зла новина, а що дим клубився гадюкою до хлопця — означало лихі люди. Вигляд хлопця свідчив виразно про хворобу або про велику гризоту...

"Ой! — кликнув знов гіркий голос у нім.— Уже останній раз, як я ходив до нього (бачився з ним тоді лиш кілька коротеньких хвилин, бо він саме мав вирушити на якийсь марш), вже тоді жалувався він на одного капрала, що йому ні за се ні за те, а особливо ж при вправі "Nieder" [79] садив кулаком межі очі".

Певно, було там знов щось нового... І чорним роєм підсувалися йому різні болючі

думки до ума, напливали здогади на душу й мучили.

В тишині й самотності родилися різні пригоди в його мізку, і він бачив свого сина в найнеможливіших положеннях. Раз мучив і бив його капрал; другий раз сидів він у шпангах [80]. Раз сидів знов у гарнізоновому арешті, а раз виглядав зголоджений і змордований і викликував жалібним голосом тата й маму.

Іншим разом знов марширував із іншими далеко в зовсім не знану місцевість, і впав із високого мосту в багно, й був би там задушився в болоті, саме як лучилося братові сільського вартівника Пентелея...

Грубі каплі поту виступили йому на чоло і зісувались на скроню. Він зітхав тяжко, майже голосно...

Все буде, як бог схоче! Все виходило наостанку так, як правила божа воля. Все пливло від нього...

Прошептав удруге впівголос із найщирішою побожністю "Отче наш" і примкнув очі...

Зовсім ясна, виразна постанова очутилася нараз в його душі. Він піде завтра зараз досвіта до сина. Зовсім напевно.

Повторяв се собі в душі, воно видалося йому великим добутком і чимраз більше міцніло.

Коби лиш борше по півночі. А може, вона вже й минула? Мав три милі йти піхотою, тому мусив збиратися зараз по півночі, аби враз із дниною стати коло касарні, бо ану ж хлопець буде мусити де знов іти на марш?.. При бурдею не було дробу, і через те не міг когут піянням означити півночі. Але він і сам пізнає по ночі, котрий буде час. По півночі блідніють зорі, настає сумерк, мов надвечір'я прокидається, а потім розвиднюється чимраз більше. Він устав із постелі й вийшов наново, схилившись в низеньких дверях півничної хатини, надвір.

Страшлива тишина зустріла його.

Ніч процвітала далеко-широко ще так вповні і свіжо, так сильно, небо було таке засіяне зорями, неначе саме тепер творилося там щастя і блукало зористим небом.

Мусило бути саме перед північчю. Перед північчю!

Щось могутнє зайняло його роздратовану душу. Зовсім неясно, майже несвідомо почув себе в бурдею, мов мушка під листком, слабим та безпомічним...

Навпомацки звернулися якісь інстинкти в нім у безконечність... Як страшно мовчала природа в тій хвилі! Волосся дубом ставало в тій брутальній тишині — а вона не була мертва...

Німів у думках. Його розпука десь згубилася, потонула, зіллялася в щось, що своєю силою аж гнобило, і він, мов п'яний, поплентався назад у глибінь бурдея.

Але ледве що минула північ, устав, узяв довгий, кривий бук у руки й пішов до стайні. Там збудив Саву.

— Саво, синку! — сказав тривожним шепотом.— Я йду до міста, до Михайла! Уважай на худобу та на бурдей!

Переляканий Сава протер очі.

— Що вам бог дав? Вчора ж не казали ви ще нічого! — відповів заспаний.

— Та що з того, що не казав? Так прийшло, що мушу йти. Я боюся, що з ним лучилося щось недобре!

— Та що мало б йому статися? — обізвався хлопець неохотно, запалюючи маленьку ліхтарню і освічуючи нею батька.

— Він мені недобре снився! Та й ти не знаєш. Як кого має що найти, то най він і двері зачинить, то, воно до нього прийде. Інший хотів би, аби воно прийшло, а воно не прийде, а до іншого прийде само й застукає просто в двері!

— Ет! Ви вигадали щось таке, тату! Ідіть та лягайте спати! Тепер лиш що північ минула! Куди вам іти в місто?

— Ні, сину, я таки піду!

Старий стояв при своїм.

— Не кажи мамі нічого, що він мені недобре снився... та й уважай...

Пішов.

Ішов справді окриленим кроком. Не довго тривало, як перейшов поля, що ділили його від його сільської хати. Витривалий, мов лісна звірина, був загартований проти всяких утяжливостей непогоди й мав ноги, мов олень.

Вступив і до Марійки, збудив її. Вона злякалася.

— Що там такого? — спитала перестрашена й заспана, шукаючи за клямкою від дверей, щоб їх створити.

— Нічого! — відповів. — Я вибрався до Михайла та й поступив, може, передаси що для нього?..

— А чому ж ви мені се вчора не сказали? — кликнула, як Сава, зчудовано, а zarazом докірливо. — Та— же було мені вчора сказати!

— Вчора не казав, бо не знав сам напевно. А тепер не гайся, давай, як що маєш! — Квапив. Про сон, що гриз його ненастанно та гнав вперед, мов огонь, мовчав, мов німий. Не був би ні за що в світі спімнув їй про нього.

Вона засвітила світло, почала нарікати, а притім нишпорила по всіх полицях, щоб зібрати щось доброго для свого любчика. Дала масла, сиру, дещо іншого й мамалигу, яку, бог знає чому, увечір зварила й прилагодила на полиці.

— Так, як би знала! — говорила раз по раз. — Так, як би знала. А я була вже така втомлена! — тягнула дальше одностайно. — Ледве на ногах держалася! Я носила вчора ввечір воду звідти, з гирла, з великої керниці, хочу завтра прати. Та й так погадала собі: "Ей, зварю я ще одну мамалічку, може, буде треба, най буде!" Та й дивіться, як воно склалося! Михайлик буде її їсти! Я її для нього зварила!

"Се воно вже так мало бути!" — подумав собі Івоніка поважно. Відтак поміг їй вложити все в один старий мішок.

Взяв на себе киптар, поверх того старий сердак, скрутив із соломи посторонок, обперезався ним і, засунувши на голову стару високу шапку, перехрестився, закинув мішок на плечі і, взявши бук у руки, пішов.

Ледве що мож було замітити, як день присунувся крізь лінивий сумрак. Лежав

такий здавлений і тяжкий, такий сірий, мов смуток над землею. Але враз із дниною станув і Івоніка при тихій касарнякій брамі.

Було щастя, що прийшов. Так се відчув.

По-перше, син був хорий, а по-друге, звірився йому, гірко жалуючись, що хоче дезертирувати. Не міг тут витримати. Дальше ні. Радше волів утекти до Молдави або до Бессарабії, волів не бачити ні батька, ні матері, не бачити більше і свого села, ніж терпіти тут тяжкі муки і зносити збиткування. Не хоче нічого більше, лише геть і геть. Се добре, що батько прийшов, він день і ніч думав об тім, аби батько прийшов до нього, очікував його. Слава богу, що прийшов...

Він писав додому лист, чи тато не одержав того листа?

Ні!

А він казав написати лист. Натискав, аби лист якнайскорше відіслано...

Кілька крапельок поту виступило на чолі батька. Отже, так річ малася. На тім усім було щось. На тім, що його привело сюди...

Він уже від тижня хорий на горло, — оповідав син дальше, — мельдувався [81] хорий, але лікар, що оглядав його, казав, що йому нічого не хибує і нехай вертає назад до служби. А він і вернув. По правді сказавши, в шпиталі ще чи не гірше, як у касарні, та й, врешті, то йому, може, і само перейде, але нога його болить. Має затісні черевики, вони натиснули йому цілу рану, і лише бог знає, як гірко ходить він по всяких маршах та яка у нього нога, коли скине вечором ті кайдани.

А перед кількома днями...— чи батько слухає?..

Слухає...

...Був би мало що не пішов на два місяці до гарнізонового арешту. Уснув на варті... і його мало що не зловили на тім. Але, богу дякувати, скінчилося лиш на тім, що дістав кілька разів у лице. Він був такий втомлений і змучений; від хвороби був такий, як поламаный, і так сон найшов якомсь на нього, що він і сам не стямився, коли і як? А все мав на думці не вснути. А прецінь таки уснув на хвильку. Але певно не був би уснув. Аби як не був би піддався.

Чи тато собі пригадує, аби він коли засипав коло товару в полі або коли наглядав за розложеним хлібом на току?

Ніколи...

Але се він так з біди й втоми... з болю... його нога й тепер ще дуже болить...

— Домніка примовить тобі болячку! — обіззався батько, що сидів мовчки досі, сперши голову на руки. — Дай лиш який значок від себе! Зараз як прийду додому, закличу її, і вона відмовить її. Дай дрібку твого волосся!

Хлопець утяв трохи волосся, завив у шматину і передав батькові. Відтак тягнув дальше:

— А ті муштри! Все стрільбу мати коло себе й перед собою! Мені так тяжко, тату, я не видержу, я не видержу!

Він схилив голову глибоко вниз і почав пальцями рити в волоссі. Відтак сказав тихо, здавленим голосом :

— Тату... я втікну...

Батькові підлізло волосся вгору.

— Ет, не говори таке, Михайло! — відповів з удаваним спокоєм, а душа так і тремтіла в нього з жаху.— Замельдуйся, що хочеш бути горністом! — радив.

Деякі розумні вояки відраджують від того. Кажуть, що се ще тяжче і що майже ніколи не можна дістати відпустки, так що йому за хосен із того? Казали, що мусить привикнути. Але одна днина по другій минає, один тиждень по другим стелеться, а він не звекає тут і все однаково. А вчора лучилося щось таке, чого він, відколи на світі, такого не бачив і не чув.

Один вояк мав кімнату, до якої і він належав, вимести і впорядкувати. Всі мали се, властиво, робити разом, але він зобов'язався се сам зробити, і всі інші згодилися на те. Він вимів кімнату, але сміття згорнув на купу й лишив у однім закутку. Прийшов каштан, побачив се й укарав за те шаржу. Капрал пімстився, але на всіх пімстився за се. Кричав, як звір, та грозив. Відтак вчинив отаке: казав із того сміття протягнути пасемця наохрест через кімнату, лягати всім воякам на землю і язиками з підлоги вилізати сміття. Хто б не послухав, той "побачив би".

Він і один гуцул... одніський, з котрим товаришував тут, не хотіли сього вчинити й — видите, тату, яка в мене запухла ліва щока? То він мені її своїм кулаком так справив... а вкінці ми мусили-таки сміття вилізати. Я ще й донині ситий!

Старий чоловік не сказав нічого. Він став лише о один відтінок на лиці темнішим, щось мов слюза заблисла в його добрих синіх очах, а голова почала незаметно трястися. Але він мовчав. Глядів хвильку німо в землю і відітхнув сильно.

Перший раз у житті заграло обурення з невимовною силою в ньому, майже відібрало йому можливість гамувати себе. Все знялося в його душі до пімсти. Його дитину, над якою дрижав так, тіло і кров його, суть життя його,— над ним так збиткуватися? Хто мав право до того? Хто мав таке право? Був би тут вже вголос ревнув, такий був обурений, так заболіло його серце за дитиною. Його сильні, залізні руки, чорні та тверді, заворушилися незаметно...

Се тривало хвилину, але відтак згадав про задуману втечу сина і, мов поборений, спустив голову вниз. Мабуть, якесь невидиме полум'я грало геть під його волоссям на чолі під шкірою, бо там усе ставало йому гаряче, коли згадав оце. Що значило оце все проти втечі?..

Він, неначе проковтнув усі розбурхані у нім почування й думки і сказав дрижачим голосом:

— Се вже так буває, Михайле, буває так! Усе було так, що нещастя ніколи не приходить само, ще як і мій батько жили, але що робити? Все має свій час — добре і лихе. Тобі ще не одно прийдеться стерпіти, та ти вже терпи! Гадаєш, мені легко? Мамі? Від рання до вечора топчемо землю та й згадуємо тебе, але й се скінчиться. Ти згадай лише, якби ти був, не дай господи, калікою. Сліпий або переламаний, або якби втратив тата та маму... а так... ти ще молодий і здоровий... маєш тата й маму... і служиш цісареві... се... гонор...

При тім слові йому голос урвався. Він не вмів брехати. Він говорив про честь, а дрижав ще перед хвилиною за тяжку зневагу сина. Йому краялося серце за сина. Скільки терпіння стоїла його та честь, і з якими жертвами була вона сполучена, а що найбільше, що сталося з сина!

Скільки перемінилося, відколи він пішов, і скільки переміниться ще відтепер! Навіть і та земля, від якої були всі залежні, відчує його неприсутність. А тепер до того всього ще страх, що він утікне,— се було вже найстрашніше.

Він бачив його зловленого, розстріляного перед собою, бо се чув він ще давніше від когось, здається, від Петра, що дезертирів розстрілюють... Він надав своєму голосові рівного й твердого звуку й почав наново:

— Воно вже так є! Але ти, синку, того не роби! Най тебе бог боронить, щоб ти се зробив! Ти ж якийсь хлопець, син ґазди, але то най не приступає до тебе. Не втікай! Смійся! Все мине! Не роби того, синку! Знай, тато й мама лишуться, та хіба будуть тими стежками ходити, що ти ними ходив, бо яку пам'ятку лишиш по собі, як утікнеш? Будеш тата ночами відвідувати, як померші, що також ночами ходять? Синку, не на те тебе твоя мамка годувала, аби чужі коло тебе тулилися!

Я буду до тебе приходити, Михайле, як зможу часто! — тягнув далі, потішаючи.— Досі не міг я так часто приходити, робота приковувала до хати, але відтепер буду щонеділі в тебе. Скоро по півночі, встану й піду. Щонеділі, кажу. А тут,— тягнув дальше й перебрав голос, неначе перед ним сиділо мале хлоп'я, яке обожав невимовною любов'ю,— тут післали тобі мамка їстки...

Він силувався розв'язати клуночок своїми грубими мозолистими пальцями й розложити принесене перед ним. Се йому не дуже вдавалося. Його руки дрижали, а пальці не склалися до розв'язання вузла.

Врешті, розв'язав і розложив усе.

По лиці хлопця перебіг усміх, як побачив розложене їдло від матері. Йому здавалося, що мати сама стоїть при нім у білім рушнику і з журливим лицем — і глядить на нього. Тішився в тій хвилі, мов дитина, і, помимо своїх сильних плечей і пишної фізичної сили, виглядав дуже дитинно.

— Се тобі мамка післали! — повторив Івоніка, і крізь його голос пробилася, як перше, преніжна, безгранична любов. Івоніка сидів на землі коло Михайлового ліжка; не хотів сідати на ліжко.

"Я можу й тут сидіти!" — мовляв скромно, в дійсності боявся усісти на постіль, щоб вона чим-небудь не заплямилася і син за те не потерпів кари. Молодий сидів на постелі, аби камрати не висміяли, їв поволі дещо з розложеного їдла.

Говорили про матір, що не могла помиритися з його неприсутністю.

— Я вже потішаю її, як можу! — говорив Івоніка.— Але вона все нарікає, що їй без тебе день — ніччю. Вліті приведу її до тебе. Дасть господь літа діждати, то вона розвеселиться!

Відтак перейшли незаметно на інші господарські справи, і Михайло спитався, що чути нового в селі.

Нічого! Все здорово, все по-старому, лиш оноді підпалив хтось нову стодолу багача Іфтелія, і при гашенні вогню помагав і він, Івоніка; не можна чоловіка в нещасті без помочі оставити, бо сьогодні найшло його нещастя, а завтра може воно до нього звернутися. При тій нагоді украв йому хтось дві цілковито нові коновки, і мати сварила!

— Най на тім скінчиться, най вже на тім скінчиться і щось гіршого за собою не потягає! — потішав Михайло.— Як будемо здорові, заробимо більше, як дві коновки в кухні.

Відтак спитав про худобу і про Саву.

— Сава працює,— відповів Івоніка,— і я не можу на нього нічого казати! Не можу казати, що вже надто над роботою розпадається; але він допомагає мені всюди, де треба. Оноді молотив самий цілий день овес. Я обіцяв, що куплю йому чорний сердак. Він усе хоче чорного.

— А з Рахірою як?

Старий махнув рукою.

— Ти гадаєш, що розум приходить чоловікові через ніч, як він його так довго не мав? Лиш мама гадає, що він приходить через ніч! Я гадаю, що вона навкучиться йому. Погана, а до того, не має нічого й лінива. Чого доробиться чоловік із лінивою жінкою? Шкода, аби святу землю топтала! Він сам з часом те зміркує. Як візьметься порядно до праці, а з весною буде її доста, то переконається, що чоловік без праці нічого не варт. Сама земля навчить його того. Вона навчить його, що Рахіра не для нього дівчина. Я йому поки що нічого не кажу. Дивлюся, що робить, куди його тягне та як стелить собі дорогу на пізніше. Поки що я рад, що він не покидається роботи.

— А худоба, тату? — питав дальше хлопець.— Мені снилася недавно наша худоба! Я десь ніби стояв коло нашої керниці й оглядав себе. Ви стояли коло мене, тату, а нараз зарикала вона так сумно й так страшно, що я кинувся до неї. Коли увійшов я до стайні, дивлюсь, а вона так коротко до жолоба прив'язана, що не могла лягти на землю, ніби кликала мене риканням. Тату,— докинув, упоминаючи,— уважайте, аби Сава не прив'язував на ніч волів закоротке. Я зловив його раз на тім. Се було тоді, як ми вернулися пізно вночі з ярмарку на Петра. Він прив'язав їх тому так коротко, аби не лягали спати на землю, не мастилися, аби він не мав відтак роботи коло них. Бідна худобина оглядалася, як скалічений чоловік. Я був тоді такий лютий на нього, що мало не вдарив його. Оноді, кажу, приснилося мені отаке.

— Ти думав, сину, про те, та й воно стало тобі в думці! — успокоював батько.— Я все увечір ходжу до стайні та заглядаю всюди; не спускаюся ні в чім на нього. Доки мене земля носить, та доки дивлюся своїми очима, та й доки я не каліка, не забуваю і про зерня коло хати.

Відтак розказав синові, що пан хоче перенестися до міста. По лиці хлопця перебігла легка полумінь. Перед його душею станула Анна такою, якою бачив її останній раз коло брами. Висока й тиха, з опущеними руками й вигребуцим поглядом.

"Що тепер?"—крикнуло в ньому щось розпучливо.

— Коли? — спитав зі здержаним віддихом.

— Се ще не знати напевно! — відповів старий.— Але як я був оноді у пана й прийшла бесіда на те, що вони переселяться до міста, так пані жалувалася, що їй буде тяжко зразу з чужою наймичкою, та питалася, чи я не знаю якої доброї дівчини, щоб її взяли із собою. Отже, певно, може, за місяць-два переселяться. Я якось не смію допитуватися.

Михайло мовчав.

Се було перший раз і було так чудно, що батько заговорив про його дорогу дівчину перед ним. Та коби він усе знав, що там тепер скоїться, коби він усе знав! Але з тою відомістю пристала до нього нараз велика, бліда жура.

Що станеться з Анною? Вона піде додому, і там розпічнеться для неї пекло. Мама і брат будуть над нею збиткуватися, і їй нічого не лишиться, як наново поступити до якої служби або — перед чим його серце тремтіло — вийти за маминого сусіда.

Якби її пустили сюди з панею, як би то все для нього змінилося! При тій думці в його душі неначе роз'яснилося. Почув відразу, що життя тут не було б для нього таке тяжке, якби вона перебувала тут. Десь-колись побачив би її, розмовився б з нею, все, все було б інакше, але так він сидів ніби зі зв'язаними руками, і хіба довідався б, що там коїлося...

Опустив смутно голову, а по якійсь хвилині зложив і зв'язав назад у клуночок усе, що мама вислала, і що його зразу так утішило, й з чого ледве що покушав. Отже, нещастя таки не приходило само. Се казав тато недавно і сказав правду. Він був тут на літа прикований, а вона не зможе утриматися там супроти всякого лиха й гризоти, що її тепер грозить. Його будучність розривалася неначе перед його очима...

Він спер голову на руку і глядів, немов безтямки, вперед себе. А що не вмів лицемірити і причаюватися, так завважив Івоніка відразу його смуток.

Його серце стиснулося з жалю. Він згадав знов про втечу.

— Михайле, синку, чому ти не їси?

— Я вже ситий! — відповів він.

Настала хвилина, під час котрої погляд молодого затемнився.

Коли стрітився з поглядом батька, здавалося, що та сама сльоза появилася і в очах у батька...

— Михайле! — вирвалося нараз з невимовним горем із уст батька.— Скажи, чому тобі так тяжко?

— Мені так тяжко! — відповів сей.— Мені так тяжко... і я виджу, що я покинув хату в недобрій годині. Недурно перелетів мені чорний ворон дорогу. Тут має бути або моя смерть, або я не витримаю!

Настала тяжка хвиля мовчання. Чуття розігралися грізно й замкнули уста. Відтак почувся тихий, ніби ослаблений голос:

— Що ж я тобі поможу, синку? У мене хлопські руки, голова хлопська. Руками кривавлю землю, а головою хіба розіб'ю я сей мур?...

Син схилив голову вниз і почав тихо плакати. Старий був безрадний.

Нещастя панувало вже тут. Воно приступало чимраз ближче й ближче і тепер було

вже тут. Воно панувало поважно й мовчки. Він почув його близькість, його перейняло холодом, і воно відібрало його голосові звук.

— Михайлику, що тобі? Що тобі зробити? — спитав дрижачим голосом.

— Витягни мене з сього, або я піду геть, я хочу назад додому! — вирвалося вже дико й непогамовано з його грудей.— Назад, кажу вам!

Старому здавалося, неначе вдарив головою о камінь. Він витрищився на сина, і його уста скривилися.

— Я знаю, що ти хочеш додому,— сказав,— але як ти підеш? Без дозволу? Ей боже! Хлопець мовчав, закусуючи дальший плач.

"Зачув своє нещастя тут і втікав би від нього додому!" — промовив у нім голос, і голосно додав:

— Я, що міг, Михайле, робив, знаєш! Та що з того? Де пішла моя праця? Що я можу дальше зробити? Все як із заліза, а моя рука не переломить сього. Хто витримує — витримує, а хто ні — іде землю гризти. Як твоя смерть має тут бути, як ти кажеш, то ні я, ні ніхто інший не задержить її; а як тебе має грім на чистім полі вдарити, то ти вийдеш звідси чистий, як лиш того треба. Оце я тобі кажу. Ти того тримайся! Упрягли тебе — упрягають і інших. Буває кінець усьому — буде й тому кінець. Роби своє та здайся на божу волю, я тебе не можу рятувати!

Докінчив твердим, різким голосом, неначе урвав, і замовк, втупивши очі в землю.

— А я не витримаю! — обізвався молодий, майже хлипаючи.— Щохвилі чути — там один умер, тут побив кінь якогось на смерть... там якийсь стратився... І чому? — прошептав, витираючи долонею сльози з очей.

— Бог знає чому! — відповів Івоніка.— Про таке й недобре питати! Ані я, ані ти не змінимо сього! Все те старше від нас, і ми того не змінимо, як само воно не зміниться!

— Ми нічого іншого, як собаки! — видобулось із найглибшим огірченням із уст хлопця.—Я чув се вже тут!

— С-т! — успокоював батько хлопця.

— Я се вже чув тут! — повторив хлопець рішуче.— Від делікатних панів, тату, і так зчаста, що уха мої тим уже переповнені. Але я не пес,—боронився він відважно, підводячи обурено голову догори,— чи як, тату, пес я? Тому, що мужик?..

— С-т, с-т! — втихомиряв знов батько з переляком; відтак, задивившись на хвилину в землю, сказав: —Ми люди, що знаємо лиш землю! Вона чорна та й руки наші почорніли від неї, та проте вона свята. Я хотів би, аби й онуки мої й діти онуків моїх не відривалися від неї. Крізь наші руки йде і білий хлібець, а як не соромно тим, що називають нас псами, той хлібець із наших рук побирати та їсти, то най буде їм соромно, що вони делікатні та топчуть нас пусто та дурно, як землю, що годує їх. Колись заважить вона тяжко на їх грудях і не будуть вони відтак годні відкинути її від себе. Але се сказав хтось у гніві, не бери собі того до серця!

— Та й інші чують те, тату! Дперва тут зачув я, що таке мужик. Там, у полі, ми сього не чуємо! Хто се нам має там казати? Тут чоловікові отвирають очі. Я знаю,—тягнув дальше роздразненим голосом,— за що мужика мають. За один день та й

чоловік почує й навчиться стільки, що й удавився б тим.

Відтак оповів півголосом, що йому розказував один камрат, що вже довше служив і був якийсь час буршем у одного офіцера.

— "По півтора році,— оповідав він мені,— просив я о відпустку на святу неділю. Моя мама дві неділі перед тим умерла, й лишився лише тато, слабовитий, темний старець, із трьома цілком молодими сестрами... Мама несподівано вмерла. Все лишилося, як поразене, по ній... все було без голови... І написали по мене... ніби найстаршого. Я просив свого пана о відпустку. Я мусив іти додому. Небіжка мама плакала за мною кривавими сльозами, як я йшов із дому. Дома лишилося тоді по мені все, як би сокирою перерубав.

Я просидів дома два дні. Як повернув, був уже враз із дниною третього дня тут і увійшов до пана в хату; він скочив до мене червоний, як буряк.

— Де ти був? — ревнув до мене. Мене обняло холодом.

— Мельдюю покірно, пане лейтенант, я був на урльопі [82] дома!

Він гримнув мене в лице.

— Ти, проклята собако, ти тепер приходиш? — верещав.— Я тобі лиш на одну днину урльоп дав! Знаєш ти те? — сопів із гніву.

— Прошу пана лейтнанта: мені казали при компанії [83], що я маю два дні...

Тарах — другий раз. А потому:

— Мені все одно: чи ти є, чи тебе нема, чи ти здох! Але мені йде о те, аби ти знав порядок...

Що я мав казати?

При війську не вільно відповідати. Ані писнути... ані рота не вільно створити, ще гірше потім. Він ще багато говорив, а потім: — Марш!

Я пішов.

Тоді було мені так, як би мене гадина в серце вкусила. А дома я ані пив, ані гуляв, ані колачів не їв. Я застав там таку нужду та такий смуток, що мені здавалося, що ходжу по коліна в сльозах. Бідні сестри вилетіли проти мене, як мокрі птахи, а бідний темний батько плакав гірко...

"Дотепер бодай вона тебе виділа,— говорив,— а тепер навіть вона тебе не видить! Дивиться у віко деревища, а я в темну ніч..."

І на все те мав лиш два дні, та й за ті..."

Він урвав і не міг із жалю говорити.

— Та й тому кажу я, тату...— тягнув дальше хлопець і також не докінчив.— Візьміть мене з собою звідси, тату! — вирвалося знов, як передше, болісно з грудей хлопця.— Я хочу геть, куди-небудь, я тут гину, я тут сонця не виджу! Робіть, що хочете, нехай мене пустять!

Старий дивився на сина.

— Ти, синку, тут так змудрів, що й татові перестав вірити! — сказав за малу хвилину із уданим супокоем.

Син витріщився на нього.

— Аякже! Я виджу!

Відтак відітхнув глибоко. Він усе віддихав так тяжко, коли в нього серце було стиснене, мов оковами, і піднявся із землі. Він зробив се раптом і ненадійно.

Син злякався.

— Тату!

— Я йду вже, синку!

— Та як же? Сидіть іще!

— Чого? Що я тобі такого? Ади, не віриш татові! Я тебе не можу з сього врятувати. Я прийшов лиш, аби тебе побачити, та й аби ти тата побачив! Дома ждуть на мене!

Він говорив із морозячою повагою і рішучістю.

— А я думав про вас день і ніч! Зірвав собі очі за вами! Не раз був би мури головою розвалив та й пішов до вас. Плачучи, гриз кулаки свої, аби жаль переходив, та я лиха не накоїв, а ви...

— Мовчи!

Він не сказав сього голосно, одначе сказав так, що син злякався і вмовк.

Не говорив більше ані слова. Відчув відразу, що розсердив батька, а не мав ані слів, ані відваги направити сього. Довкола нього й на нім тяжіло щось, а до того нараз пробудився в нім голос: "Тато сидів, мов собака, на землі, а ти..."

"Собака, собака! — скричало голосно в нім, як голос лейтнанта, про якого щойно оповідав.— Мені все одно, чи ти є, чи тебе нема, чи ти здох..."

Кілька вояків увійшло й закликало голосно, що компанія вимарширує зараз на егзецирку [84] за місто, та хто там ще не готовий? Капітан їде вже верхом, та й лейтнант уже є.

Один вояк приступив до Івоніки й сказав:

— Ідіть додому, бадіко! — і, віддаляючись, окинув вигребущим поглядом хлопця, додаючи: — Не гайся!

Михайло зірвався, а старий зібрав сполохано свої мізерні речі в мішок.

— Ви вже йдете, тату, вже йдете? — сказав хлопець жалісно.— Коли прийдете знов? Приходьте, інакше я страчуся!

Він говорив, як у гарячці, уриваними звуками. Не знав, чи брати за гвер [85] і торністру [86], чи прощатися з батьком.

— Зараз будуть нами гнати, як псами,— кликнув,— але най-но, най!

Помахав грізно п'ястуком і убирався скоро в плащ. Старий позирнув на нього і, подаючи йому два пальці, докинув півголосом:

— Я піду за вами, де будете егзецируватися! Буду там так довго, доки не вернете назад до касарні. Буду дивитися, як ти будеш егзецируватися.— Відтак додав: — Я буду щонеділі в тебе! Аби як, то я прийду! Хіба що заслабну, то не буду! В неділю все жди на мене, Михайле! Бувай здоров, бо я вже не буду більше з тобою говорити! І я мушу йти! Там жде все на мене!

— Бувайте здорові, тату! — зігнувся і поцілував покірно чорну, грубу руку.

Відтак старий вийшов скорою ходою скромно з кімнати.

Саме супроти касарні розпростерся великий старий міський парк. Коло його вхідної брами станув Івоніка й дожидав сина.

Був неначе строений. З Михайлом не було добре. Рвався додому, як від смерті. Жаль до розуму прибирався. А у нього були руки сковані, й він мав на те все мовчки глядіти. Отак само, як тепер полишив він його, він міг або стратитися, або все покинути та піти світами.

"Не має серця до жовнірів!" — сказав до себе, а відтак згадав про те, що обіцяв йому. Приходить щотижня до нього. Аби він його видів. Він був дитина. Сава не був такий — казало щось у нім. Сава був би пішов і служив, і був би зносив тяжке й тверде твердо й уперто, і дурно не грозив п'ястуком. Сава не був би мав таких пригод, як сей, і він не боявся б їх. Сава — залізний. З тіла тонкий, марний, а проте залізний.

Він знов зітхнув, а проте лице його оставало все однакове, майже байдуже. Так чогось усе посумніло! І ніяк було того всього обминути або переіначити. Стануло, мов гора, і хіба головою було о нього товчи... Думаючи про сина, дивився, мов у забутті, на великий похмурий будинок.

Нічого — крім строгості.

Високі пусті вікна витріщилися з муру, як зголоднілі очі; а за їх ґратами указувалося десь-не-десь молоде обличчя або заблистіло холодне залізо. За якусь хвилину вдарило щось о його слух, мов градом. Він прокинувся.

Вояки виходили з високої касарняної брами. Величезна сиво-синя змія викотилася безчисленними ногами із касарні на дорогу... Як була вже зовсім надворі, зовсім до останньої ноги, він закинув свій старий міх на плечі, справив шапку на голові й пустився вслід, мов дрібний хрущ незаметно за колосом.

Там у другім ряді компанії ступав його син. Він силувався не спускати хлопця з ока, але се не вдавалося йому довго. Остаточно мусив лише приглядатися останнім воякам. Але се було все одно. Його син був у оцій компанії, і всі, що тут ішли, були бідні, як він. Він ступав гостро, в такт ураз із ними, і здавалося, що перемінявся в тверде, сильне залізо.

Зимний вітер дув йому в лице. Він ледве що запримітив се. Змія війська неначе загіпнотизувала його. Ішов насліпо за нею.

Годину за містом станула.

Компанії поуставлялися рядами, а він, задержуючи в оці компанію, в якій був його син, відійшов, зігнувшись із своїм мішком униз, відповідний кусень вбік, усів на землю і приглядався муштрам і еґзецирці, що якраз почалася.

Бистрим своїм оком захопив сина і не віддалявся вже від нього. Цілі дві години слідив гостро за рухами компанії і хлопця, не рушаючись із місця, неначе примерз до землі, а коли військо уставилося, врешті, по вправах до відходу, піднявся й він із землі.

Час було і йому додому. Розпрощавшись очима із сином, постоявши якусь хвилю у нерішучій задумі, звернувся, врешті, на широкий гостинець і пішов. За якийсь час здрібнів на нім здалека, мов чорна точка, і згубився. Спішив уже полями додому.

Зимний вітер палив його в лице. Був саме гострий грудень, і прониклива студінь в'ялила все довкола. Та він на ніщо не зважав. Чорна жура йшла крок у крок за ним і зайняла його цілковито. Думка, що його син міг утекти з війська, висисала всю рівновагу й весь супокій його душі. Се ж могло наступити нині, завтра, позавтра, при першій карі, яку міг дістати, він же був ще не ознайомлений зі всіми муштрами,— і відтак пропав його син. Тоді все скінчиться, і буде по його хлопцеві.

В розпуці гнав, мов олень, додому.

Йому здавалося, що чим скорше опиниться дома, тим скорше збіжить час і він побачиться знов коло сина. Бачив лише один спосіб, аби врятувати його. З'являється якнайчастіше перед ним, зацитькувати його душу й давати йому можливість виговорити свій жаль. Відчув інстинктом, що се могло статися самотнім способом успокоєння розбурханої молодої душі...

Поля розкривалися чимраз більше перед ним і манили своїм тужливим смутком, мов у вічність. Він спішив ними невтомимо. Людей не стрічав тут майже ніяких. В душі мінялися, мов наперед, два образи на сірому тлі. Великий будинок із порожніми заграбованими вікнами, заморожений самою гостротою, і на пустих полях дрібний його бурдей і Марія... Марне лице з білого рушника з журливими, допитливими очима...

Вернувши додому, розповів Івоніка Марійці, що хлопець сумний і хорий, та що приніс від нього значок на примівку. Все інше замовчав. Знав, що роздратоване серце матері був би до глибини зранив. Жалував її, як жалується малих дітей, та й в душі заодно питав: "І що з того, що скажу їй? Порятує тут чим?.."

Віддихав тяжко, згадуючи полишеного в розпуці сина, вмовкав і звертався до праці. Вона, ба й уся природа, відігравала німу, могутню роль в обороті того, на око так незначного, дрібного життя,— і його становище до них було пов'язане тисячними невидимими ниточками, що обмотували його тісно та становили своїми неозначеними рухами й появою потреби саму головну долю його. Поглибившись у них, жив на око мовчки й бездільно, хоча коли внутрі його душі мов діти рвалися насліпо інстинкти в різні сторони й вигрібували окремо від тверезого розуму рухи долі. Марійка, дізнавшись про стан сина, скривила уста, мов у фізичному болю, і побігла прямісько до своєї приятельки Домніки. Та мала примівкою відвернути слабість і смуток від сина.

Домніка була жінкою яких сорок років і була для сільських жінок неоціненна особа. Мала свою окрему історію, а в селі — окремі права. Передусім відрізнялася своєю минувністю у дівочих літах від інших сільських дівчат, яких життя монотонне, згори назначене, не мало в собі стільки відміни й особистого ділання, як в її житті, заким вийшла заміж. Наслідком того, може, було се, що вона дуже пізно віддалася. Служила в місті у одного багатого лихваря майже десять років, і іноді перешіптували собі, що була не лиш вірною слугою для напівзглулої пані, але й панові своєму була не менш віддана.

Однак ніхто не міг сього твердити.

Вона сама була незвичайно розсудлива, в поведенні із мужеським полем гостра до грубості, а повернувши майже по десятих роках служби з міста назад у рідне село,

показалася настільки працювита, що й гарна, настільки хитра й замкнена, що й притомна — то й замкнула всім балакунам рот.

Одно, на чім їздила, була її залізна витривалість у постах. В році не було одного такого понеділка, в котрім була б що іншого взяла в уста, як сухий хліб і воду. Хоч була здорова, хоч хора, хоч як її перемовлювано з'їсти хоч раз скоромне в понеділок, вона не дала себе перемовити. На підставі того перешіптувано собі, що в неї є тяжкий гріх на душі, за який, мабуть, кається, а дехто усміхався й говорив прямо:

— Служила вірно своєму панові-жидові.

Була гарна, чорноброва дівчина, з острим і спритним язиком. І не щоб саме багато говорила. Ні, була лиш бистра й відважна. За те прозвано її в цілім селі "оса".

Їй було більше як тридцять років, як повернулася до рідного села, де мала лише одного брата, і поступила на службу до двора. На гулянку ходила зрідка й називала всіх хлопців прямо смаркачами. І диво! Помимо її краси й розуму, помимо незвичайної старанності, з якою завсіди одягалася, не викликувала подиву й симпатії в мужеській половині сільських мешканців. Здавалося, що добру пайку тої вини поносили її чорні холодні очі, що мали в собі щось неприязного. Хоч і якою милою була не раз у словах і в поведенні, та проте не прив'язувала нікого до себе. Треба було — так сказати — удержатися на обережності перед тими очима. Коли говорила або оповідала що — слухали її радо. Говорила добірними, здержливими словами, і як така, що "знає, з ким говорить". Але все ставало миліше, коли вступалася з очей. Зразу, коли повернула із служби до села, слідили за нею хлопці й дівчата з цікавістю.

Чи не подобалася ні одному?

Не подобався їй ні один?

В неї були зложені гроші й гарна тонка одіж. Носила все як сніг біле білля, мала довгий, шовковими кутасами прибраний та "богородицею" вишитий киптар. Але не зробили ніяких спостережень. Вона оставалась байдужна. Ніколи не бувала тепла й ніколи холодна. Лише раз зрадила свій душевний настрій, але про се дізнався лише старий Петро, що сидів у городі за копицею трави й острив серп, і панна, що стояла при створенім вікні, що виходило до города. Домніка сиділа коло грядок, полола й співала. Се не була звичайна пісня. Уложила її собі сама, приноровивши й мелодію до неї. Виповідала в ній цілу свою любовну історію.

Любила молодого хлопця, сироту без тата й мами, сироту, що пробував у війську. Любилися взаємно і прирекли остатися собі вірними й побратися, як він поверне з війська. Тоді мали працювати й доробитися маєтку. Гарну хатину поставити, гарні білі воли закупити й жити щасливо. Тепер не мав про се ніхто знати, крім бога, зірок і полохливого соловейка, що втікав перед людьми вдень і вночі, бо люди були лукаві й лихі й подобали на вовків. Співала пісню смутним, монотонним голосом і дуже чутливо. Як закінчила, увійшла панна до неї до города і спитала:

— Що се за пісня, що ти її тепер співала, Домніко? Як вона зветься?

Вона змішалася і відповіла:

— Не знаю!

— Пісня подобається мені; я радо записала б собі її! Чи не повторила б ти мені її ще раз?

— Не можу! — відповіла.

— Як же се? Таж ти її співала напам'ять!

— Так... але... я її не вмію напам'ять...

— Але ж ти співала її напам'ять! — стояла панна при своїм.

На те вона ще більше змішалася, відповіла, одначе, за малу хвилю цілком відважно:

— Я співала її нині перший раз! Я співала її з голови...

— Ти собі її сама уложила? — ішло дальше питання...

— Так! Мені було так тяжко на душі... я мусила виспіватися!

— І не могла б ти повторити тої пісні? — наставала панна.

Вона здвигнула плечима і всміхнулася.

— Сьогодні ні! Може, іншим разом! Я сього сама не знаю! Воно так само вийшло!

І по короткій хвилі, під час якої дивилася панна на неї задумливо, підняла голову й подивилася на панну своїми холодними, неприязними очима.

— Нащо вам сього? — спитала.

— Я хочу мати ту пісню!

— Нащо?

— Сподобалася мені!

— Не збагатієте нею! Спишіть собі іншу пісню! Поглянула на панну так зимно, що та, не сказавши більше ні слова, віддалилася.

Старий Петро за травою задержався на хвилю в гостренні серпа, а як панночка переходила попри нього, проговорив до себе цілком голосно: "Відьма! вона співала про свого милого, я знаю! Знаю тепер також, чому всі хлопці — смаркачі! Ади, ади! але вона таки собі щось варта! Ей боже, боже!" — посвистав весело, а потім споважнів і задумався. Вона, оця чорноока відьма, зі жвавими руками, що ніколи не відпочивають, із премудрим, гадючим язиком, вона була одинока, що її взяв би за жінку. Так, він, Петро, якому всі дівчата були те саме, що снопи, він узяв би оцю Домніку за жінку. Але вперед мусив би заробити трохи грошей. Лиш трохи. Вона була така працьовита, мов бджола, запопадлива; він розумівся також на тім, як гроша роздобути; а з таким він можна би вже щось розпочати. Роздумував ще довго. На старі літа принаймні мав би де голову склонити, мав би свій кут та мав би когось, хто б йому свічку потримав, на лаву як слід уклав. В його голові прокинулася думка: піти до Молдави на роботу. Він приносив звідти вже не раз гарні гроші, але пропускав їх, бо кому мав їх остаточно передавати? Але попробує ще раз. Може заробити більше. А поки що най все буде так, як є тепер. Остаточно все-таки буде так, як бог схоче. Її ніхто не візьме. Вона вже немолода та й дурна не була. Не дасться вхопити кому-небудь на вудку...

І як наступило літо й настали покоси, зник старий Петро, не зрадивши ні словечком про свої заміри. Пішов із іншими людьми до Молдави. Ніхто не здивувався тим. Се не була в нього першина.

VIII

Се було того самого року восени.

Старий Петро приніс з Молдави гроші, визичив їх одному ґазді, а сам пішов ще в гори на заробіток до трачок [87]. Зимою, себто в м'ясниці, думав вернути й здійснити свої наміри...

Домніка довідалася від жінки писаря, що перед Андрієм поститься цілісінький день насухо, увечері печеться і їсться якусь паляницю, а вночі з'являється у сні богом суджений муж і подає води пити.

Потім можна напевно числити, що вийдеться заміж за того, що уві сні покажеться. Мабуть, ніхто в світі не постив так щиро в день перед Андрієм, як Домніка. Стала майже чорна на лиці з голоду. Старалася все по надвірку вештатися, аби не задержуватися в кухні межи челяддю, особливо ж у полудневій порі, коли всі парубки сходилися і мусили запримітити, що вона не доторкалася ні до якої страви.

Між іншим, був тут і дурнувятий рудий Ілія, якого ненавиділа задля його лінивства і глупоти, який одначе все мусив знати, що вона діє і говорить. Той був би перший, що переказав би зараз іншим хлопцям, що вона постить.

Не був понеділок, а вона постила. Вона боялася глуму. Була цілий день поважно настроєна й мовчазлива і зітхала журливо й тяжко.

Увечір зробила так, як навчала писарка, і лягла спати. Головне, не забула поставити біля себе горнятко з водою. Се горнятко мав їй подати уві сні богом суджений чоловік...

Зрання побігла до худощавої жінки писаря, ніби з якоюсь просьбою. В дійсності хотіла лише оповісти їй свій сон.

— Ну і що ж? — було перше слово писарки, як обі побачилися, врешті, у пекарні.

Домніка сплюнула. Худа писарка підняла брови високо вгору.

— Що ж, Домніко, не снилося тобі нічого?

— Ей, лишіть мене, пані писарко! Бодай би я була його ніколи не бачила, бодай він мені й не снився. Волю в землю запастися, як такого чоловіка мати!

— Ну, та кажи ж бо! — натискала пані писарева, що вже почала непокоїтися. Домніка обіцяла їй в дарунку, якби приснився їй справжній ґазда, дати красний рушник.

— Та що вже казати! — відповіла насуплено. — Мені приснився дурний Ілія...

— Що-о?..

— Дурний Ілія снився мені! Таже знаєте його, рудого парубка від товару у пана! Він, щез би, приснився мені!

Пані писарева дуже здивувалася. Се мусила бути якась помилка. Оця розумна, робуча дівчина, ся — так сказати б — ґаздиня, вона не могла дістати того дурного, простого парубка за чоловіка. Хоч би се й сам сон зазначив, і хоч як вона все у сні вірила, сим разом не могла повірити.

— Може, ти не зрозуміла добре сну, Домнічко? Може, тобі показалося уві сні більше хлопців, а ти не спам'ятала добре саме тобі судженого?

— А бігме, що ні! Я добре знаю, що се був Ілія! — відповіла зажурено і зітхаючи Домніка.

— Та як же він тобі снівся? — випитувала неспокійно пані писарева. Обіцяний їй у дарунку рушник здавався вже втраченим. Домніка вповідала:

— Я була ніби десь у городі. Не в панськiм, а в якимсь іншiм, чужiм, і там було дуже гарно й зелено. Крізь нього вела одна вузьенька стежечка.

Вона, Домніка, робила в городі, ніби пересаджувала щось. Притім снилося їй, що поглянула на стежку й погадала собі: "На тій стежці добре босому ходити. Вона така чиста й гарна, мов шовковим віником зметена".

— Оце погадала я собі. І коли я собі оце гадаю, дивлюся нараз, а на стежці стоїть склянка з водою. А потім дивлюся, а стежкою переходить якийсь пан. Він не рушив склянки з водою і пішов далше.

"Оце тобі не подасть склянки",— подумала я собі, бо я все про те думала. І нараз побачила я перед собою дурного Ілію.

"Пий пиво",—каже він мені й подав велику склянку пива, таку, на яких іде в місті по дві, і які я все для свого пана приносила. Я відвернулася від нього і сказала: "Пий ти собі сам пиво: я не п'ю пива!" На те каже він мені: "Здійми накривку зі склянки й подивися, що там є!"

"Ти брехун, Іліє! — кажу я йому.— У склянках від пива нема води!"

"Подивися, заки скажеш, що я брехун! — каже він на те мені.— Чи я тебе багато разів оббріхував? Чи я тебе оббрехав, як казав, що маю кусень поля під лісом коло Григорія, Рахіриноного тата? (А він поле має, пані писарко,— додала побіжно Домніка). Чи я брехун?"

На те підношу я накривочку від склянки, а в ній — вода.

"Можеш випити ту воду! — каже він.— Вона свіжа та й чиста, а відтак підемо в танець".

А я взяла склянку і випила воду. Випила що до крапельки. Відтак дивлюся за ним, а дурний сміється:

"Ти добре зробила",—каже. Коли я на нього хотіла насварити, дивлюся, а його вже нема. На тiм місці, де він стояв, стоїть лише велика бочка з дощівкою. Відтак виділа я ще багато-багато склянок, виділа зелені дерева в саду й інші речі — і се було все.

— А чоловіка не виділа вже жодного більше? — допитувалася журливо писарка.— Пригадай собі! Уві сні забувається дуже часто не одно!

— Скажіть мені, що з сього має бути? — питалася замість усього дівчина.

— Кажу... чоловіка не виділа більше жодного? — повторила своє питання пані писарева.

— Ні, не виділа нікого більше! — відповіла смутно дівчина. Вона дивилася безрадно на писарку і мовчала.

— Але ти якогось пана бачила, Домнічко!

Домнічка здвигнула глумливо плечима.

— Та що мені з того прийде? Він не подав мені води, та й вже пан не засватає мене!

Пані писарка показала переважне, побожне лице і сказала урочисто:

— Як бог дасть, так і буде! Може, ти аж на другий рік віддасися; сон не значить нічого, хоч би тобі не знати що снилося...

— А я б таки хотіла знати, що з сього має бути! — настоювала Домніка на своїм, дивлячися поважно допитливим поглядом писарці в лице.— Що з сього має бути?

На те відповіла писарка:

— Треба ще раз на благовіщення постити, тоді вже напевно довідаєшся, що тебе чекає!

На таку відповідь поцілувала потішена Домніка писарку в руку і пішла...

Дві неділі пізніше почувся увечір в челядинській двірській кухні здавлений плач, а радше рев, що стихав, то змагався. Саме в ту пору вступила Марійка до кухні. Шукала Домніку. Мала дві красні курки на продаж і, не хочачи вестися з ними другого дня на торг, прийшла поспитатися, чи не закупить їх пані.

Зачувши в сінях перед кухонними дверима всередині плач, спинилася. Що там зайшло? Били кого? Хтось плакав, неначеб йому серце розривалося... Здавалося, одна-одніська особа була там. Вона потиснула за клямку і увійшла досередини. Кухня була слабо освічена. Під стіною, на довгій лавці, що сягала від печі до дверей, лежав на животі на цілу свою довготу Ілія і, підклавши під лице руки, плакав гірко.

При вході підняв трохи голову вгору і глянув на неї. Побачивши, що се чужа, заграбав лице наново у рамена і, зітхнувши тяжко, замовк.

— Добрий вечір, Ілійко! — промовила Марійка в добрім, несміливим тоні, спинившись посеред пекарні. — Чи нема тут Домніки?

— Най її кольки пірвуть! — заляв хлопець, не підводячи обличчя з рук.

— Ей боже, Ілійко, а вам що такого? — кликнула з переляком Марійка, приступаючи близько до хлопця.— Що вам Домніка винна?

— Що вона мені винна? — відповів він, підводячи голову вгору.— Вона з мене сміх пустила! Я сватав її, а вона мене відкинула! Тепер з мене всі сміються!

При тих словах упустив голову наново на руки й розревівся вголос.

Марійка мовчала хвилю, дивлячись поважно на хлопця, а відтак сіла недалеко нього на стілець і задумалася.

Ся справа зайняла її.

Ілія був сиротою. Не дуже вже молодий, хоч молодший від Домніки, і не дуже-то мудрий. У війську не служив, бо не взяли його. Мав два морги поля. Був усе у службі і наскладав трохи грошей, не був пияк і не крав, і як роздумати, то був зовсім порядний парубок.

Розуму не було в нього дуже багато, але в якого чоловіка пребагате розуму, в того не все жінці дуже добре. Сам не знає, чого від жінки вимагати. Вона любила Домніку і була б їй усього добра рада, як рідній сестрі. Відчула, що їй припала в оцій справі якась діяльність, і що на цілу справу не можна було не зважати.

— Коли ви сватали Домнічку, Іліе? — спитала поважно, присуваючись ближче до хлопця, забувши зовсім справу, в якій, властиво, прийшла.

— Сьогодні зрання! — відповів хлопець.— Вона розсміялася мені в лице та сказала, що не наїлася дурних грибів, аби піти за мене. Прошу вас, лелічко Маріє,— додав він щиро,— що я за дурень? Якби я був дурний, то мене б ніхто не тримав на службі. Тут я вже більше як рік у службі, і не лише тут, я служив деінше. У панотця. Там мав я весь товар під собою. Я склав собі грошей, маю гарні речі, два кожухи, два сердаки, я хочу собі хату поставити, а вона мені каже: "Іди, дурню, йди! Я ще не наїлася дурних грибів, аби за тебе піти! Посватай Григорієву Рахіру, і так його город о межу до твого поля!" Оце сказала вона мені!

Він усів одним рухом прямо на лаві, вдарився з цілої сили по ногах і зітхнув із глибини серця:

— Такий сором!

Відтак почухався майже з диким рухом у голову, в своє руде волосся. Був до глибини душі зворушений, майже знівечений.

— Оце б ви упхалися в гадяче гніздо! — кликнула ненависно Марія, що вже тоді з Григорієм. і сестрою не дуже-то в згоді проживала.— Григорій пропив би ваше поле, нім би ви оженилися. З них кожне ходить по людях, як лиха година, та коїть лише лихо. Рахіра краде, як її тато. Не потрібна така!

— Але Домніка не ліпша від них усіх. Я мав її день і ніч у душі, я любив її так, що лише бог знає, а вона мене не хоче. Чи я їй що злого зробив? Нехай хто скаже, що я їй злого зробив!

— А де ж вона? Я б з нею поговорила! — сказала покwapне Марія.

— Та десь вертиться он там по хаті!

— Я з нею поговорю! — потішала його Марія.— Не журіться! Дівчина так, як віск, тане, коли хлопець сватає! Вона також не з великого роду, та й уже в літах! Сьогодні вона вас відкинула, сьогодні вона не їла дурних грибів, але за тиждень вона собі все роздумає, і ви підете до панотця та й дасте на заповідь. Не журіться, сину, не журіться! Я з Домнічкою добре живу, а ви добрий хлопець, то я вас порятую, як зможу.

— Ой лелічко добра, ви нічого не вдієте!. — забідкався наново парубок.— Вона мене не хоче! "Іди, дурню, іди!" — сказала мені та глумилася з мене; і тепер знають про те чи не всі у селі та й сміються з мене! Ой, коби ви порятували мене, коби навчили її розуму.

Говорив розпучливим голосом і, неначе б не було нікого в хаті, кинувся, як перше, на лаву і, заривши лице в старий киптар, що лежав перед ним на лаві, простогнав із цілої груді.

Марійка потішала, як могла, станула близько розплаканого та вмовляла, обіщувала, доки й справді нарікання і зітханья не устали, а відтак пішла з хати, аби, як сказала, "навчити дівку розуму".

Дві неділі пізніше змінила Домніка свої думки щодо сватання Ілії. Чи вже розумні слова Марійчині, котра щиро любила і подивляла чорнооку дівчину, вплинули на неї так, що вона надумалася зовсім інакше, чи, може, її просьби й намови зворушили її серце? Ніхто сього не знав.

Вона ходила цілий тиждень із захмуреним лицем, сварила на Ілію щохвилі за кожну нісенітницю, а наслідку станула перед панею і вимовила їй службу.

— Я віддаюся! — сказала із згриженим лицем і вділ спущеними очима. Пані здивувалася.

— Ти, Домніко? За кого?

— За Ілію! — відказала рішучим тоном, не підводячи очей.

— За Ілію? — кликнула пані зчудована, а відтак додала ласкаво: — А чи буде се добре, Домнічко? Ся здвигнула плечима.

— Не знаю! — відповіла.— Але воно таки виходить на таке, що він має бути моїм чоловіком. Він не дає мені супокою! День і ніч не дає мені супокою! Він таки буде моя доленька!

Пані представляла їй, що він їй не пара, що молодший за неї, нагадувала його глупкуватість та лінивість, що прибирало в деяких днях величезні розміри, але дівчина оставала при своїм.

— Я сього не боюся! — була її одинока відповідь на всякі закиди.

Ілія був найщасливішим чоловіком на божім світі, тим часом Домніка знаходилася у чуднім настрої. Раз сварила судженого в найбрутальніший спосіб, раз плакала тайком, а знов іншими хвилями бувала говірлива й весела і шила весільну сорочку. Тим часом панотець виголосив у церкві другу заповідь.

Одного дня пішли обое з кількома іншими ґаздами і ґаздинями до міста, аби дещо закупити на весілля. Відти повернули вже на якийсь час нареченими назад. Домніка здибала там свого давнього милого, що служив при війську, і коли сей довідався, що вона дала слово іншому і вже мало бути весілля небаром, напав її з грозьбою і просьбами, аби цофнула [88] дане слово, інакше "або один, або другий піде землю гризти".

Домніка стала біла, як стіна, і на всі його закиди находила лише одні слова оборони:

— Так бог дав, бо надставив мені його!

А Ілія бідкався та лементував:

— Я вже зо тридцять ринських видав на весілля, та й що в селі скажуть?

Притім тримався судорожно Домніки і глядів, моз дитина, безпомічно в її обличчя. З хвилі, в якій дала йому слово, що піде за нього, підчинявся насліпо її волі, і, як здавалося, вона була йому зовсім не потрібна.

— Я віддам вам ваших тридцять ринських,— впевняв героїчно вояк,— лише не мордуйте мене, добрий чоловіче! Моє нещастя спаде на вашу голову. Я маю при війську ще лиш півроку служити, а ви зважте, що вона дала вперед слово мені. Чекав я, може й вона чекати! — Се останнє повторяв він раз по раз, утираючи все наново маленькою хустинкою зіпріле чоло і вихиляючи одну чарочку горівки по другій. Платив щедро нареченим і глядів з амбіцією, аби пили.

Ілія пив справді, а Домніка вимовлялася. Говорила мало, і було по ній видно, що зайшла в боротьбу з собою.

Оцей її перший наречений, се не був "Ілія"... Коли зміркувала, що Ілія змінився під впливом напитку, потягнула його за рукав і спитала остро:

— Береш тридцять ринських? Дмитро тобі їх зверне!

Ілія вибалушив на неї свої круглі очі і відтворив рот, неначе для ліпшого зрозуміння її слів.

— Другий не виплатить тобі їх так скоро готівкою на руку,— сказала.— Купиш собі зараз кілька пражин поля або теля! Закупи ліпше землі, дівчину найдеш хоч би й зараз! Я тобі добре раджу; тобі оце добре трапляється!

Вона вп'ялила в нього свої чорні холодні очі, і сталося диво. Чи під впливом її магічного ества, чи внаслідок якоїсь уяви, що, може, прокинулася в його убогій душі, заманюючи якоюсь свіжою картинкою за собою на будучність, він глянув по раз другий на неї, безвиразно, неначе в забутті, промовчав хвилинку, а відтак ударив кріпко в надставлену йому жовніром руку. Сповнив її волю. Запанований моментом, забув про себе, а вояк обіцяв по впливі означеного обома часу звернути йому всякі починені вже весільні видатки.

Тим часом, коли оба сиділи в найбільшій уже згоді в корчмі, побравшись за шию і викрикуючи щиро якусь сумовиту пісню вперед себе, вимкнулася Домніка з їх товариства і побігла до одної голосної [89] ворожки, що мешкала тут у місті та яку знала ще з попередніх літ.

Вона мешкала в біднішій частині міста і була далеко та широко знана, особливо ж по селах тішилася вона незвичайною славою як ворожка. Була вихрещеною жидівкою, бездітна і на одно око цілком сліпа. Звідти й пішла її назва у міських і сільських мешканців: "сліпа ворожка".

Молодою дівчиною навчилася від кочуючих циганів ворожбитства в карти й силу деякого зілля і розпочала тим свій гандель. Її справи пішли феноменальним способом угору, і вона переселилася по якімсь часі в оце місто. Тут засватав її один убогий уже старший міщанин, і вона вийшла за нього заміж.

Вихрестившись, стала побожною християнкою, ходила щонеділі до церкви, а в її спальні горіла без перерви перед святою богородицею лампадка.

Чи голосну славу здобула собі своєю хитрістю, чи штукою вгадування з карт — було трудно сказати, одначе річ була певна, що як з інтелігенції, так і з інших класів тиснулися до неї люди роями. З найвчаснішого ранку до пізньої ночі товпилися в її кімнатах люди, а вона, одних випускаючи, а інших впускаючи, ворожила невтомимо.

Між двома малими, щільно ослоненими кімнатами знаходилася мала кухонька, і присутні в правій кімнаті ніколи не знали, кого приймала в лівій. В кухні сиділи селяни, зворушені самим святочним ожиданням. Пріли з нетерпливості або оповідали собі взаємно свої клопоти, задля яких з'явилися у славної ворожки.

З'являлися тут і люди з далеких околиць, ждучи не раз і по півднини, поки їх допущено досередини. Вона подавала ради в недугах, у найприкріших процесах. Її втаємничувано в найглибші родинні тайни. А вже найбільшим була порадником в любовних справах.

Зверху незначне, замаргане мешкання, що лежало в жидівським сусідстві, було всередині незвичайно симпатичне. Переважно в півсвітлі держані кімнати бували взимі приємно ogrіті, поміст застелений грубими килимами, а по під стінами стояли вигідні софи. Посередині кожної кімнати стояв стіл, округ нього крісла, а на столі — карти.

Колись убога жидівська сирота, ходила тепер у неділю і свято в шелестячій штивній шовку, а в її так званім салоні пишався дорогий фортеп'ян.

Не дивота.

На подвір'ї, особливо ж вліті і в днях торгу, стояли віз коло воза, а на них сиділи стурбовані люди, вижидуючи нетерпливо поклику до славної сліпої ворожки.

Постійний сумерк кімнати, палаюча лампадка при іконі пресвятої богородиці, вокруг таємна тишина — творили майже магічний вплив на засумовані присутні душі. Зжурені газдині-матері, поважні господарі кланялися низько перед нею, цілуючи з почесною її руки, і оповідали широко та докладно свої клопоти. Тоді потішала їх ласкавими, надійними словами, казала сідати за стіл і розкладала карти... Мала неописану вправу в розкладанні карт. Вилітали їй уже самі з її білих, ситих рук та укладалися на столі в кружало. Відтак ставала говорити, прижмурюючи око і гугнявим голосом.

Говорила скоро і наказувала людям уважати на її слова, бо у неї був час дорогий. Від часу до часу звертала своє око (друге було напівприжмурене, і не бачила на нього нічого), острим, сивим око на слухача, звіщала йому його будучність і подавала ради. Майже поголомшені, опускали [90] слухачі кімнату.

Коли було більше присутніх, розділяла їх на дві кімнати і ходила на відміну від одних до других. Тут були густо завелоновані [91] пані, несміливі, делікатно повбирані дівчата і молоді люди з глумливим усміхом на устах та зворушеним поглядом.

— Пощо ви прийшли до мене, коли не вірите моїм словам? — спитала вона одного молодого чоловіка, якого усміх поразив її.— Бог сам дав мені сей хліб у руки, і я не винна тому, що ворожу. Я ані одної душі не силую і не кличу. Всі приходять із власної волі. Ви також із власної волі приходите! Ви можете собі йти, мені однаково, чи буду вам ворожити, чи ні, зрештою,— додала з вигребушим поглядом на вираз його лиця,— зрештою, ви дуже зжурені й неспокійні!

І справді, він був дуже зжурений і неспокійний.

Рік-річно давала на служби щедрі дари й тішилася у священників великим поважанням і протекцією.

Перед нею спинилася тепер Домніка. Зібрала свої останні грошенята, що осталися їй ще з закупна, і поспішила сюди, як уже не раз робила давніше, коли не могла з собою в чім-небудь упоратися.

Смеркалося, і у ворожки горіло вже світло. Мусила ждати, доки ворожка не впорається з двома паннами, яких застала у неї, і доки вони не опустять цілковито хати. Відтак приступила до неї. Ворожка змірила її проникливим поглядом від голови до ніг.

— А чого ж ти хочеш? — спитала.— Мені здається, ти вже була раз у мене!..

— Так, уже кілька разів! — відповіла дівчина тихо й несміливо задля погляду ворожки.— Сьогодні знов приходжу!

— З чимось іншим?

— Так!

— Маєш уже все за собою? Домніка опустила погляд униз.

— Так! — відповіла; але в її очах затліло щось ненависне. Тепер доторкнулася вона речі, про яку дівчина ніколи в житті не хотіла згадувати, та яку хотіла направити молитвами, постами та щирим каянням перед богом, а яка кого іншого не мала обходити.

— Що ж хочеш знати сьогодні? — спитала гостро ворожка, звертаючи до неї свій чисто наполеонський профіль.

Дівчина розповіла свою пригоду з давнім нареченим, і як той наставляв на те, аби вона розсталася з Ілією. Се не тяжко зробити, але чи воно на тім добре вийде? Нехай їй карти порадять, що має вчинити, бо вона тепер надвоє розділена.

— А любиш давнього нареченого? — блискавкою спитала ворожка, перемішуючи карти.

— Таже ніби люблю! Але чи буде се добре, аби я ще рік на нього ждала?.. В селі називають мене вже "старою дівкою" і ні один із молодих хлопців не "тикає" вже більше на мене. Я вже для них застара, і мені стидно!

На те відповіла ворожка, неначеб не знала нічого про минуле життя дівчини і про саме лише що пережиту аферу з нареченим:

— Будемо видіти, що скажуть карти! А відтак, коли розложила карти в кружало, примружила по привичці очі і заговорила:

— Іди додому й не журися нічим. Одна жінка тобі дуже прихильна і один старший чоловік, що тепер далеко звідси. Він кавалір і думає тебе посватати. Але він тебе не візьме. Тобі паде інший, з яким ти зв'язана. Тобі паде хата, багато тяжкої праці. Дітей не будеш мати ніколи. Ти будеш мати щастя з добром і в інших речах. Тобі паде, як мужчині, гандедь, але з худобою не будеш ніколи мати щастя. Один чорний хлопець дуже зажурений через тебе, але йому паде білява і далеко звідси. Тобі паде дорога. Будеш мати малу шкоду. Ти обережна в бесіді і притомна; се дар божий, і він допоможе тобі до багатства. Се твоє щастя. Іди!

Домніка дивилася хвильку на ворожку мовчки, з похмуро-блискучими очима, відтак розв'язала з одного вузлика своєї хусточки дрібку грошенят і, поклавши їх на постіль та поцілувавши ворожку з шаною в руку, поспішила назад до свого подорожнього товариства.

Їй неначе тягар спав із грудей.

Тепер вона неначе за ніщо не відповідала. Так мало бути, як буде. Не хотіла нічим журитися; хотіла лише дістати чоловіка. Мала вже тридцять років. Їй стало нараз зовсім байдужно, чи той чоловік звався б Ілія, чи Дмитро. Дмитро знав про її давній нещасний гріх, а Ілія був дурний.

З обома буде гірко. "Нехай буде, як бог схоче! — так казали карти.— Не журіться

нічим!"

Ворожка вгадала все, все; вона й тоді все вгадала і, як ялося чесній і побожній жінці, навчала розуму і ганила...

Жінка, про яку говорили карти, що вона їй прихильна, се була, мабуть, писарка, а про чоловіка, що думав її сватати, було їй байдуже, хто се був, він же й так не мав її брати.

Два дні по тім ходив Ілія до панотця, аби не оголошував третьої заповіді, а в день по тім пішов просити, аби таки оголосив. Вісім днів пізніше відбулося їх весілля.

В селі висміяли люди Ілію, що він, мов худобу, відступив дівчину іншому, а Марійка напоминала Домніку не випускати "дурня" з полем із руки, бо вона все-таки не могла напевно знати, чи Дмитро оженився з нею. Бо, як толкувала вона їй ту річ,— Дмитро тепер жовнір, а жовнір може дівчині все обіцяти, але коли він знов по-своєму перебереться і запусить волосся, тоді він уже інший і може на все сказати:

"Я був тоді жовніром, було мені не вірити".

Домніка признала далекосяглість тих слів і звернулася наново до Ілії, котрий рвав собі волосся, що випустив "таку робітницю" з рук. І так узяло все мирний і щасливий кінець.

Не довго по їх вінчанню вернув старий Петро із своєї вандрівки. Він приніс гроші й показався в прегарній одежі, на яку покладав завсіди велику вагу. Як почув, що Домніка віддалась за Ілію, сплюнув і кликнув: "За дурного Ілію?"

— За дурного Ілію! — дістав поважно у відповідь.

— Ото! — аж заспівав та й покивав головою. Відтак устав, буркнув півголосом, що "дурному щастя само в руки лізе", вхопив свою високу кучеряву шапку і попрямував прямо до корчми. Там просидів чотири дні. Пив, доки не пропив останнього гроша, доки майже не запух, відтак вернув назад до своєї сестри Докії і взявся наново до праці. Але все, коли бував підохочений, жалкував:

— З нею,— говорив жалісно,— був би я іншим чоловіком став, з нею можна було яке-небудь діло почати, а так, ет! — і махав з резигнацією [92] рукою.

— Нема за чим жалкувати! — потішала сухо Докія, що не дуже симпатизувала з дівчиною.— В неї очі зроду-віку не були добрі, а розум, як у старої жидівки! Буде колись перша шахрайка в селі!

— Але зате не буде в її хаті пусто! — відгризався Петро, що почувався обидженим у своїм смаку.

— Та відтак; але її в селі ніхто не любить! Вона, що чорне під нігтем, не зробить добра нікому задурно, все виманить щось від тебе! Лише Марійка з нею у великій приязні, але вона розумніша від Марійки! Добре її скубає!

І так минуло вже цілих два роки, як Ілія з Домнікою побралися. Поставили собі недалеко од Григорія малу хатину і жили доволі мирно. Але більша половина праці спочивала на плечах Домніки, Ілія пересипляв кращу половину свого життя, і вона працювала за двох, помагаючи собі якомога, аби свого діпняти й сяк-так збагатити свою хатину.

Гарувала невпинно, а як лучилася нагода, то простягала руку й за чужим добром. Брала все, що сунулося під руку, — збіжжя, насіння, хатні знаряддя або начиння, а особливо делікатніші речі. Те все зносила, мов бджола, до своєї хатини і невимовне тішилася тим потайки. І, щоправда, у неї в хаті було, мов у дзеркалі, чисто й гарно. Ніколи не можна було її піймати на гарячій учинку. Виступала проти всіх так поважно й чемно, говорила так розсудно й чесно, що ніхто не важився прямо її зачепити, і все наново вертало назад довір'я до неї.

В одним напрямі була необхідна для сільських газдинь. Розумілася знамените на кухні в місті та знала випікати різні білі й чорні хліби. Кожним разом, коли мала йти в місто, заповідала знайомим газдиням уже вперед, і ті находили різні орудки для неї. Одній мала купити краски, іншій волічки. Он тій дівчині цітки на гердан, а тій молодій газдині ікону й дещо з начиння. І вона купувала і вдоволяла всіх.

Часом, коли ні крейцарка не мала в хаті, говорила ніби побіжно, що йде в місто. Зараз знаходилися для неї орудки. Відтак повторялося се правильно, та дивно, що більша половина речей, які приносила з міста, належала до неї.

Була їм і в іншому напрямі необхідною. Ніхто не вмів так добре примовляти проти недуг або від злих очей, як вона. Ніхто не вмів так добре варити й пекти, як вона. Притім була жвава й обзорна, і можна було на неї хоч із яким великим, весільним чи посмертним обідом спуститися [93], вона все перевела до самого кінця в найкращім порядку.

Була справді найліпшою товаришкою Марійки, одинока (з виїмком ще двох чи трьох старих сусідок), з якою зносилася Марія з довір'ям і перед якою не мала ніякої тайни, хоч Івоніка від часу до часу остерігав її, аби не була перед нею відверта, бо "хто мав уже раз жіночий язик, не вмів мовчати".

Але досі Домніка ще їй ні в чім не споневірилася. Була їй у кожній праці, коли б і не захотіла, щиро помічна, а коли не могла вже до чого рук прикласти, то бодай порадою і добрими словами рятувала, а се вміла Марійка цінити... За те обдаровувала її щедро молоком і хлібом, а на храм відділяла для неї окремо мисочку меду, так, аби Івоніка не видів. Домніка тішилася в неї ласкою ще й через те, що доносила їй і найменшу дрібницю, яку лиш дізналася про Саву і Рахіру. А се було для неї важніше, як усе інше. Що Домніка бачила все на свої очі, не було сумніву. Григорій був її найближчим сусідом, і коли Сава хотів до нього заходити, мусив усе минати її хату.

З нею одною могла говорити одверто про своє нещастя. Домніка була мудра й хитра і вміла не лиш "примовляти" як треба, але й "мовчати".

Неначе половик, що з найбільшої висоти задержує в оці між травою захований дріб, так і Домніка слідила за молодими людьми і зносила пильно, мов бджола або та вірна собака, всі новини, дотично хлопця і дівчини, до матері, повідомляючи її про кожну появу Сави у Рахіри й інші її поступки. Часами ставала їй гризота Марійчина розрадою. Коли її лінивство й байдужість Ілії приводили іноді до розпуки, забігала до Марії з якою-небудь новиною про Саву або його дівчину, аби, впровадивши матір у їдкий настрій, насититися її гризотою і роздрозненням. Вкінці оповідала їй свої клопоти і так

відзискувала рівновагу. Так, нажалівшись досхочу, потішала одна одну й остерігала одна одну перед ворогами... Сказано, Домніка була найлуччою товаришкою Марійки, і була їй у радості чи в смутних хвилях необхідною людиною.

Коли Івоніка повернув із смутними звістками про Михайла та з його "знаком" на примівку, Марійка побігла ще того самого дня до своєї приятельки з просьбою, аби прийшла відмовити недугу синові.

— Поможіть, Домнічко, допоможіть, душко,— просила вона,— я вам красно подякую і не зроблю вам кривди! —І Домнічка примкнула свою буду, почислила кури (перед добрими сусідами), витягнула з-під стріхи малий там захований ніжик, і обі жінки махнули живенько до Маріїної хати.

Прийшовши тут, Домніка припочила трохи, а відтак вступила в сіни й під комин. Тут, саме посередині, поставила знак від хлопця (волосся) і, виконуючи руками різні рухи перед ними (вони представляли лице хорого), говорила без перерви й одностайним голосом ось що:

Болячка пухка,
Болячка з рожі,
Болячка з марини,
Болячка з лихим часом,
Болячка з гістцем,
Болячка з роботи,
Болячка з охоти,
Болячка з уроків,
Болячка з лихої волі,
Болячка наслана,
Болячка прислана,
Болячка вітрова,
Болячка польова!
Тут їй в голову не лупати,
В ухах не стріляти,
Зуби не лупати,
Кровйов не плювати,
Місця не шукати,
Але іти собі
На широкі броди,
На глибокі води,
Там їй піски пересипати,
Води міряти,
Каміння лупати,
Броди розширяти,—
Які заглибокі,
Які заширокі,

А чистого,
Божого,
Молитвенного
Михайла —
Лишити.

Як його мати на світ породила —
Аби його так злічила
Божими молитвами,
Своїми примівками,
Від бога на вік,
А від мене на лік!

Повторила се дев'ять разів, за кожним разом виконуючи нові рухи у воздуху, неначе фігури, і мов округ голови хорого, і за кожним разом щось здмухуючи і спльовуючи. Вкінці прорила в землі ножом хрест і шпурнула його далеко від себе.

Марійка не була при процедурі примовлення. Воно не було добре. Примівка тратила на силі в присутності другої особи, і її наслідки зволікалися...

Домніка опустила місце примівки і поступила до хати.

— Вже! — сказала поважно й потрохи втомлено й відітхнуга, усівши на лавці коло печі.— Як бог дасть, то йому зараз полегшає!

— Дав би бог святий! — відповіла Марійка побожно.— До всеї іншої жури причиняється ще й гризота про його здоров'я. Івоніка каже, що він дуже змарнів.

— Змарнів! — закинула Домніка глумливо.— То що, що змарнів? Таже їх тримають там, як собак! Я знаю! Спитайте його, чи він коли був ситий, відколи від вас пішов? Га! Я знаю; я була більш десяти років у місті; я не була сліпа! Я багато виділа й чула!

По хвилині бистрої надуми, під час якої її чорні очі оббігли блискавкою хату, додала:

— Я незадовго буду з ним і перекажу йому дещо від вас! З неділі, як бог дасть діждати і як мені що в дорозі не станеться і я не заслабну — бо я слаба, та лиш бог один знає, як я з отим бовваном гарую і яка я слаба — то підемо з Ілією в місто. Злагодьте дещо для нього! Спечіть кілька хлібів або малаїв, доложгть кусень сиру й масла, а як маєте солонини, то дайте й солонини; принесіть до мене, і я або Ілія передамо йому. Ілія викличе його з касарні, а я вже сама передам йому та перекажу, що треба. По слабості буде жадний маминого хлібця; а там дістає три рази денно їсти або, може, лише рано й увечір. Так, так, мамцю! — тягнула з великою щирістю дальші— Зробіть, як я кажу! Злагодіть усе, а я вже візьму те з собою та зроблю так, аби добре було. Буде тішитися, бідний. Якби ви не мали часу,— додала ввічливо,— то злагодьте лише усе, а я прибіжу сюди та й поможу вам зробити. А як ні, то дайте мені муки додому. Я все дома пороблю і вже готове принесу вам. Муку могла б я вже і тепер із собою взяти,— додала байдужніше,— не треба б було по два рази ходити. Ви, може, не будете мати часу, а що я вже сама тут, то зроблю вам те зі щирої душі, і ще як зроблю! — додала майже співучо.— У мене нема дітей, але я знаю, як мамі на серці,

коли вона видить, що її дитина голодом мліє і над нею збиткуються. Я се добре знаю, і чому мені не допомогти, як можу?

Марійка зворушилася тими словами до глибини серця і обтерла долонею сльози, що тиснулися їй до очей.

— Бог заплатить вам, Домніко, та й я вам ще зосібна красно подякую! — відповіла так само щиро.— Оце, що ви кажете, ви добре кажете! А якби ви були такі добрі та й спекли зо два буханці хліба й зо два малаї, то б мали поману [94] за мене, слабу та нездорову. Муку може вам Сава віднести. Він і так має іти по світло до Мендля.

Домніка злякалася.

— Сава? — кликнула.— Ей боже! Сава не донесе до мене всієї муки. Він простісінько піде з мукою до Рахіри, та й там зроблять собі з неї празник. А хоч і принесе, то певно лише половину з того, що ви дасте. І хоч би він їй і сам не дав, то вона видере від нього. Він же не витримає, аби не вступити вперед до неї. Від мене недалеко до неї. Дайте мені вже ліпше все відразу; я собі сама понесу, попечу все красно і вже вам готове принесу. А як хочете, то віднесу вже прямо до хлопця, та й не будемо часу тратити. Йому кожний день там чорний, як ніч. Вже я для нього що зможу, то найліпшого зроблю; він у мене хлопець жвавий і добрий! — додала, як перше, щиро і побожно.— Спустіться лише на мене!

Вона звернула свої проникливі очі на засмучену жінку перед собою і додала:

— Село осиротіло, відколи він пішов.

Марійка хитала мовчки головою.

— Чи лиш воно осиротіло! — відповіла гірко.— Чи лиш воно осиротіло? Але я вже послухаю!—додала, підводячися з лавки.— Зроблю, як кажете! Дам вам тепер муки, візьміть із собою, а все, що злагоджу, наднесу завтра до вас сама! Богу дякувати, що йдете в місто! — додала, ущасливлена думкою, що бодай хтось її близький побачить любимця і передасть її посилку. Івоніка аж за тиждень буде у нього, а він, певно, зрадіє, як побачить знайомих із села, та ще, до того, Домніку із клуночком від мамки.

Утерши сльози, що мов мухи лізли їй в очі, почала нишпорити по хаті.

— Відколи знаю, що Михайло слабий, то не маю супокою ні вдень ні вночі,— говорила, обернена плечима до жінки, що сиділа на лаві та слідила за кожним її рухом.— Здається мені, що таки злетіла би до нього! Але де мені йти до нього? Доста, як Івоніка йде! Казав, що буде щонеділі ходити! Щонеділі! То вже хай він ходить! Я рада, що він буде ходити. Все йому буде легше, як побачить тата! Та й казав Івоніка, що він смутний... А мені при тих словах так, як би хто студений ніж у серце всадив... А ви як гадаєте, Домніко, як ви гадаєте?

Домніка потішала розумними словами, що промовляли щиро до серця, а відтак тим, що все "минає". Все мало свій час і все минає. І не таке, та й минає. Вже які вона гризоти мала у своїм житті, гадала, що в землю піде з жури. А бог дав, та й усе минуло, та й вона і до сьогодні живе. Коби здоров'я...

Півгодини пізніше йшла назад тою дорогою, що перше. Сим разом несла мішок на плечах і ступала повільним кроком. Несла муку, з якої мала спекти колачі і хліб для

рекрута, а далі й інші речі, які ще в останній хвилі передала за її намовами стурбована мати.

З чорного змарнілого лица світилися вдоволено чорні очі. Тішилася добутком, думаючи: "Спечу йому два малі колачі й зо два буханочки хліба, а рештою поділюся. Що то хлопцеві пошкодить, як я собі зі всього потрошку візьму? Коби всім така біда, як йому! Гей, гей! Тато щотижня бігає, а мама день і ніч за нього пам'ятає. За мене хто дбає? Той туман?" Її уста викривилися в гіркій зневазі. "Якби я сама не заробила та не придбала, то хоч гинь із голоду! Тут є звідки брати! Вони мають більше, як я! Коби всі їх так кривдили, як я! Хто їм так усе добре зробить, як я? А мій труд не варт нічого? А то, що я йду? Гей, боже, боже!"—зітхнула глибоко і, підкинувши скручений в руках мішок вигідніше на плечі, пошкандибала до своєї хати, що стояла під великим, тепер змертвілим лісом, і прямувала до самотньої цілі в її житті.

Ототу хатину, що дивилася до неї, мов прикована на місце дитина, заповнити всячиною і прибрати стрійно знадвору й зсередини. І се їй удалося, її вроджена інтелігенція і розум перли все до дальшої праці й акції, а відколи Михайло Федорчук покинув хату своїх родичів, пішовши в рекрути, відколи Сава подався за Рахірою, хата Марійчина сталася для неї якимсь невичерпаним джерелом, із якого черпала свої зарібки, та точкою, коло якої кристалізувалися всі живі думки тої даровитої, хитрої голови, спинялись її жадібні руки, руки, що ніколи не спочивали...

IX

Глибока зима. На широкій площині за містом, де відбувалися звичайно військові вправи, уставили за розказом [95] генерала кілька наметів. На ніч вислали туди кільканадцятьох рекрутів. Мали там провести ніч і тим випробувати, чи намети скажуться достаточною охороною проти тріскучих морозів і заметільниць.

Між висланими рекрутами був і Михайло Федорчук. Він і ще один камрат мав також ночувати в одному із наметів. Не сміли спати. Жоден з них не смів заспати, хіба що на коротеньку хвилиночку і то на переміну. "Щоби котрий туман не замерз!" — гукав за ними, остерігаючи їх, один підпоручник.

Настала ясна тиха ніч і привела мороз і студінь із собою. Легені, неначе хлипаючи, набирали морозячого воздуха в себе, а на вії насідали срібні іскорки палючого морозу. Зорі дрижали й миготіли, і їх світло здавалося очищене й відроджене в тій напрочуд ясній, мов кат, немилосердній ночі.

Оба рекрути були за приписом одягнені, одначе, коли зблизилася північ, студінь паралізувала сугави їх тіла. Вуха понапухали, а щоки розболіли й розпеклися, мов огнем поприскувані. Намети сказалися дуже марною охороною проти такої бруталної студені, коли в одній напрочуд ясній ночі, одначе, треба було в них видержати аж до рання.

Під час коли Михайловий камрат уместився на малу хвилину задрімати, він сам проходжувався машинально на означенім місці коло намету сюди й назад.

Грубі сльози тиснулися йому із зимна й з болю все наново в очі. Був до крайності огірчений і розжалоблений. Мерз страшенно, а ніч ясна та скреготяча здавалася

безконечною, та супокоем своїм лиш завзивала до ворохобні [96]. Своїм здоров'ям мали випробувати намети. І невже ж? Хто журився їх тілом? Хто журився їх здоров'ям? Хто журився мужиком? Ет! — збив кулаками до купи, мов грубими грудками землі, і протер морозом отяжілі очі. "А нехай би він свою силу і своє здоров'я стратив, які вніс отут, вернув калікою додому, яка нагорода ждала би його по тім всім? Хто рятував би його відтак? Хто, хто? Еге! Прийди, тату, та подивися, як твій син, як та собака, виє зі студні!" В його нутрі здіймився огірчений голос. "Прийди! І дома гризе студінь, з'їдає, як огонь, але дома ти не собака і не йдеш на безплатне каліцтво, як отут..."

Перед його душею спинилася нараз одна картина, яку бачив раз із своєю мамою на однім торзі і ще й досі її не забув. І його мама хрестилася все, коли згадувала ту стрічу.

То пробували на ярмарку. Був великий стиск, і одно товпилося галасливо округ одного. Погода була прегарна, і старе і молоде, жіноцтво, і дівоцтво, і чоловіки вешталися живо всюди.

В тім поквапнім здвигу зачули нараз музику. Хтось грав на катаринці чи на чімсь подібнім. Мимоволі подалися за звуками. Вони протиснулися крізь громаду, і який вид указався їх очам! Жовнір (в такім же самім мундирі, який він мав тепер на собі) незвичайної сили в плечах стояв,— ні, не стояв, плечі його стояли на землі, бо у нього були ноги майже по пояс відтяти,— стояв і крутив на землі уставлену катаринку. В колосальних плечах, здавалося, сила сконцентрована.

На грудях блистіла медаль, а його скісно всаджені чорні очі горіли недобрим огнем. Такий похмурий і небезпечний був його погляд, що він, не промовляючи до нікого ні слова, поражав своїми очима. Виглядав, неначеб мав у найближчій хвилі пімститися тяжко на кімсь із товпи за своє велике нещастя. Дівчата відверталися від нього, перелякані тим поглядом, а дві вагітні жінки віддалилися прудко з його круга, спльовуючи та хрестячися раз по раз. Його мати говорила, що чула до вечора його погляд на своїм чолі і мусила дома вугля гасити. Таке величезне було нещастя сього чоловіка, що, мов невидима лиха сила, переходило поражаюче на інших.

Він сам був сильно потрясений тим видовищем. Не раз бачив уже калік, калік різного роду, але тут, де чоловік був у самім найсильнішій розцвіті своєї молодечої сили такий скалічений, де нещастя через полишену силу й міць майже розкішних членів виступало так ярко наверх, воно було засильне, щоб не оставити тривкого враження. Він мав його свіже в своїй душі.

Ніхто не розпитував у нещасного, в який спосіб окалічів так страшенно, одначе його мундир і медаль на груді вказували самі, де шукати причини.

Як Михайла відібрано до війська, то мати його була перша, що нагадала йому того нещасного.

— Сього можеш у війську дослужитися! — віщувала гірко й заплакала голосно.

І коли він саме того не боявся, він був усе дуже обережний із зброєю, мав взагалі перед зброєю якусь неописану відразу, то міг окалічити в інший спосіб. Кілька то повідало, як вернули каліками. Покинули свою землю молодими, здоровими, а вернули назад із скаліченими руками... А земля вимагала лише дужих і здорових рук... Але що

кого обходило, які руки поверне він, Михайло Федорчук, своїй землі?

Він збив із зимна неповоротно прибраними ногами докупи і звернувся бистро від намета назад. Відтак глянув на нього. Ніч стояла ще вповні... Півгодини пізніше станув камрат на його місце, а він, закутавшись в солому й у жовнірське покривало, ліг спати.

Ніч здавалася безконечною. Він мерз страшенно, а до того, боліли його ноги й руки. Лежав і мав, як звичайно, коли був на самоті, свою рідню і рідну сторону перед душею. Тамтого року в тім часі був він дома і пильнував своєї худоби у стайні. Там було тепло, і худоба огрівала його ще своїм теплим віддихом, а тут мав він міряти своїм тілом степені зимна.

А відтак, коли настане весна — за три місяці вона вже настане — буде земля його надармо вижидати. Розстелеться чорна й широка, як море, голубе небо буде сміятися, а його не буде. Не він буде її орати. Великі її скиби будуть на ній стирчати, і не він буде їх розкрилювати.

Тисячі чорних, обгорілих рук будуть тим зайняті, будуть тяжку залізну зброю чистити і вправлятися в її уживанні. Дужі, молоді, мускулярні руки — се становило якусь силу!

Кожний лишив дома десь там свій загонець, і він буде надармо його вижидати. Мов сирота, буде його вижидати... І межі тою землею і ними грала, мов струни, сюди й назад — доля...

Та кукурудза, що він із татом ще сеї весни посіяв, вже геть підросла. Вже пряла. І її було багато, цілий лан. Виросла висока й сильна, і її стьожкувате шовкове листя шелестіло неустанно в легеньких подувах вітру...

В тишині чув він добре її шелест. Тепер, в отім сонячнім надвечір'ю, як усе затихло, пизата гарбузина неначе навмисне висунулася на межу та шелестіла між собою:

— Як мається Михайло?

— Мабуть, добре!

— Недобре! — потягло воздухом.— Він тужить!

— За нами! — прошелестіло листям.

— За нами...

А відтак потягли, мов морем, незлічимі шелестячі голоси понад лани:

— За нами...

Опісля умовкло, неначе на місці закам'яніло...

Другого дня зранку вернули інфантеристи напівзамерзлі з повідморожуваними лицами, вухами й руками назад до касарні, а генерал прийняв мельдунок, що ним проєктовані намети показалися нездатними проти студені і що кількох інфантеристів, сильно перестуджених, відіслано до шпиталю.

Х

— Ти правду казала, Рахіро, біганина не має кінця! — говорив Сава глумливо до дівчини, що несла пляшку з горівкою із корчми, де стрінулася з хлопцем, що купував там пачку, і тепер вертала разом з ним додому.— Аби ти казала, що просидить дома одну неділю, то й то ні! Скоро лише по півночі, старий зривається та й топче землю до

нього!

— Видиш! Не казала я? Я се відразу знала! — відказала дівчина з енергічною певністю.— Дивися лише, скільки грошей вивандрує за ним! Тепер ви збили трохи хліба! Дивися лише, що за ті гроші закупиться! І скажи мені відтак, чи й ти обірвав що з тих грошей?

Не відповів нічого. Знав, що його батько спродав уже половину змолоченого збіжжя, але він боявся сказати се Рахірі. Вона силувала чоловіка зараз до чогось... а він не мав настільки відваги, аби виступати проти батька. Чи мав жадати для себе грошей? Сього не робив досі ще ні Михайло, ні він; старі самі розпоряджали грішми, та в нього й не було, до того, ніякої причини до жадання. Але вона б ще присилувала його до того, та й таки її правда.

— Чи він прийде на Великдень додому? — спитала.

— Може, як дістане урльоп! Старі аж гинуть за ним!

— А ти?

— Я? А мені що до того? Про мене, най прийде! Врешті, я хотів би видіти, чи він усе ще такий боягуз і боїться стрільби. Він страшно боязливий, Рахіро, ну...— відтак урвав раптом і замовк.

— А стара все так дуже плаче?

— Правда! Я мушу десять разів на день слухати, що з ним потягло з хати й "сонце", і все "добро". До того всього вона тепер люта, що він там звекає. Вона була би хотіла, аби він і досі за нею заводив та плакав, тим часом він уже звик. Зразу так банував, що хотів утікати. Тато се сказав мені. Вона нічого про се не знає. Через те й розпочалася була біганина до нього. Щотижня, щотижня, кажу тобі! Тато потішав та, мов камінь, пересиджував на толоці, де жовніри егзецирувалися, щоб він тата видів, аби не банував і аби йому легше було. Ти чула таке? І не сором йому? А дурний тато сидів. Люди, що його десь виділи, як він сидів, певно, гадали, що він одурів, а він сидів, аби хлопчисько мав його перед очима та аби не банував так дуже.

— З ним, певно, й не один клуночок повандрував! — додала вона.

— Розуміється! Стара гадає, що при війську не дають нічого їсти!

— Ти,—сказала Рахіра по хвилині бистрого намислу,— як довго він ще там буде?

— Мені здається, ще півтора року. Але я не знаю напевно!

— А відтак?..

— Що "відтак"? Відтак верне назад додому, ожениється і буде газдувати, як усі люди!

Вона не промовила нічого. Стягнула хмарно брови над чолом і вп'ялила очі в землю. І він не говорив більше нічого. Кілька людей вийшло проти них, і він завернув доріжкою до своєї хати.

Розсталися.

XI

Було вже по Великодні.

Озимина зеленіла тут і там у яснішій і темнішій зелені і відбивалася весело від

непоораної ще ріллі.

Івоніка трохи припізнився з оранням. Не встиг покінчити всього на час. Не міг сам зі всім упоратися, і хоч Сава живо при всім помагав, все-таки не доставало Михайлових рук. Орання затяглося і, що найгірше, оранося лише одною парою волів.

Тяжко було сеї весни.

Роздумуючи над землею і своїм хлопцем, гадав Івоніка те саме, що Михайло, лише іншими словами. Тисячі обгорілих рук склалися на те, аби очистити тяжку залізну зброю, міцні, молоді, годні руки, а земля лежала облогом... Тому збиралися що другої днини смутні хмари під небом і воліклися жалібно то сюди, то туди над занедбаною землею...

Марійка засівала капусту.

Взяла найбільший горнець, який лише був у неї в хаті і в якому на пущення варила завсіди капусту зі свининою, наповнила його дрібненькою, неначе ситом пересіяною землею, перемішала її з насінням і засівала на двох грядках на розсаду. Так звичай велів.

Такі великі мали бути опісля й головки капусти, як он той горнець. Коли в нім варилося на пущення і не було стільки людей, аби те все поїли, вона висипувала на їду худобі. Розходилося, головне, о те, аби в тім горшку варилося.

Сава помагав їй при роботі.

Чинив се трохи злінива й мовчки. Але вона була рада, що мала його цілу днину дома, а тепер при собі, і не робила вже йому докорів. Починала вже вірити в те, що все говорив Івоніка, що як Сава, взявшись раз до праці, полюбить землю, не відвернеться більше від неї. Тоді й Рахіра вишумить йому з голови. Тоді буде міг вибирати між Рахірою або землею. Одначе коли б хотів при своїм остати, то на них усіх спав би великий гріх. Се ж був би нечуваний гріх, аби він узяв за жінку таку близьку своячку. Того вона не хоче дожити. Не дай, боже! Не дай, господи, дожити такої хвили!..

— Тамтих літ помагав мені Михайлик розсаду засівати, а тепер ти рятуюєш мене! — почала поважно, вештаючись коло грядок і сина.

Він не обзивався.

— Ніби ти не міг би мені все отак помагати, як він? Так, приміром: як він тепер на Великдень дома був, такий чемний та красний, як капітан! І зараз заглянув у всі закутки, чи все в порядку і чи все так, як за його часів бувало. Може, ні!

Він усе ще мовчав.

— Мені аж світ роз'яснився, як я його побачила! — тягла вона дальше, незважаючи на те, що він не відповідає їй ні одним словом.— Лише бог один знає, скільки ночей я через нього переплакала і як мені його смуток, мов камінь, на серці лежав. Але богу дякувати, що я бодай його виділа! Що знаю, що здоровий і живий! Коби я ще того діждалася, аби вернув додому, та й тоді хоч най мене бог святий в землю спряче!

Зітхнула...

По якійсь хвилині, під час якої гладила заодно рукою грядки сюди й назад, почала знов:

— Але коли діждуся вже того? Тепер прийде знов хіба аж восени, може, дістане урльоп по маневрах, а як ні, то аж на різдво... На святу неділю хоче тато до нього йти.

— Чого? — спитав Сава і глянув на неї похмуро, скося.

— Так! Аби тішився!

— Аби тішився! — повторив Сава глумливо і більше до себе. Голосніше додав: — Він дасть йому, певно, і грошей, а ви пішлете йому печену курку?

Вона глипнула на нього.

— А тобі жаль за тим? Дякуй богу, що ти дома зимну мамалигу їси! Доста йому того, що він з хати пішов! Чекай, прийде ще й на тебе черга, то й ти переситишся тим добром, що він!

— А сього ви хотіли б якнайскорше діждатися, не правда? — спитав він, і його позір, що вічно немов гойдався, повис на ній. Здавалося, він сам розірвав гать, що здержувала досі наплив слів.

— Мой, мой, мой! — кликнула вона і збила руками.— Дивися, що він мені співає. А врешті, ти гадаєш, для тебе було би зле, якби ти пішов? Га? Михайло каже, що не одного навчишся там. Тяжко там, каже, водно гаруй, не знай ні себе, ні землі своєї! Про тата та маму забувай, а науку їх пам'ятай, але вчишся та світу видиш! Для Сави було би добре в жовнірах, казав, його чорна п'явка відпала би там від нього!

Сава дивився хвильку мовчки на неї; його очі збільшили у холоднім, страшнім полиску і набрали виразу, що не мав нічого спільного з його ніжними, дитинячими чергами. Ледве що можна б було як-так означити. Щось незглибимого розігралося в тих очах, мов вічна, нерозв'язана гадка, на яку він сам не знав би відповісти.

— Він се казав? — спитав.

— Аякже! Він видить, як вона тягне тебе в нещастя, як тобі яма отвирається. "При війську,— каже,—покинула б вона його, як пропасниця!"

— Най він на себе дивиться, а до мене най не мішається! — відповів хлопець неприязно. В його груді мов грім закрався, так дзвенів його голос.— Я не дивлюся в той бік, де він парубочить! Я не дивлюся, з ким він любиться!

— Він не має жодної, то й не маєш чим журитися! Він хлопець чемний, і кожний газда в селі дав би за нього із щирої душі свою доньку!

— Гай, гай! Будемо видіти, що він вам за чічку додому приведе! Ви перші будете собі з люті кулаки гризти!

— Будемо видіти!

— Будемо видіти!

— Коби ти таку вибрав, яку він собі вибере! Я б насліпо тебе перехрестила! Та коби він мені вже дома! Але я тобі кажу, бо хто оце тобі скаже, як не я! Чужі не скажуть тобі, що й тато не раз казав: "Як не кинеш Рахіру, то не дістанеш ані грудки землі!" Оце я тобі кажу! А що ти варт без землі? Га? Та й як ти гадаєш, небоже? Ми тяжко працювали, заки доробилися сеї землі. Твій тато небагато взяв за мною, решту ми самі доробилися. З рання до вечора тягли, мов у плузі. Ледве що настала свята неділенька, що руки опустилися на спочинок, уже знов треба було запрягатися до плуга. Ми

робили коло залізниці під лісом. Місця, якими вона біжить, були багністі, і їх треба було висушувати й нову землю навозити. Гай, гай! Що ти знаєш, сарако, як я вас вигодувала! Ти гадаєш, я прохолодила собі коли губи краплею молока? Чи я з'їла коли яєчка? Чи виділа коли кришку м'яса? Вороги мої най би завсіди такі ситі були, як я була сита і твій тато в той чорний час. Молоко я продавала, клала крейцарик до крейцарика, і продавала яєчка, і прятала крейцарики, і воно тривало якийсь час, заки ми оцього доробилися, що маємо. Якби оця земля могла говорити, то вона б тобі розказала, скільки нашого поту вона заважила. Мої крижі пірвалися, бо я день у день тачками возила глину, а твого тата сам бог урятував, що не потонув там у багнах, в яких барбався день і ніч, вичерпуючи його ненастанно. І десять разів на днину бігала я додому та дозирала за вами й за хатою, лише бог один знає, як я не раз із голоду скавуліла! Але зложеного крейцарика ми не дотикалися. Аби я раз булочку собі купила, то й то ні! А тепер, коли нам бог допоміг доробитися оцеї землі, в яку ми втопили свої роки, свої дні і кровцю свою, коли ми тішилися, що вона перейде у руки наших дітей, і вони як святу ікону рано й увечері цілуватимуть, тепер мало б таке чортище, як Рахіра, топтати ту землю і годуватися нею?.. Рахіра мала б годуватися кривавою працею твоєї мамки і твого тата?.. Ади, видиш мої руки? — сказала, піднявши дико свої худі, як патики, руки.— Які вже слабі та недужі; але оцими руками задавила б я її на місці, якби вона поважилася ступити на ту землю. Пам'ятай — ніколи!

Її очі набрали такого ненависного, завзятого виразу, що її звичайно ніжне й лагідне лице на хвилю відражаюче споганіло. Одначе в тій хвилі виступила велика подібність між матір'ю і сином і зілляла їх неначе в одно ество.

— Ніколи, кажу тобі! Ані я, ані тато не допустимо до сього! Доки ми живі, ніколи! Ми не на гріх працювали! Не на кривавий гріх, що ще за гробом по людях ходить, синку! Вона випиває твій розум і висисає твою добру долю, як опириця!

— Чи я жадаю від вас землі? — спитав він із непевним поглядом, переляканий її рішучими, ненавистю палаючими словами.— Я не жадаю від вас ані крихітки землі! Держіться вашої землі, а я зроблю, що мені схочеться!

— Іди, іди! — кликнула вона глумливо.— Наведи сорому на нас та на нашу хату, аби ми живцем у землю позападалися! Але ціле село, всі люди будуть знати, чому Івонічин Сава не дістав ані кришки землі! Враз із циганкою Рахірою буде він кукурудзи в полі добрим людям красти, буде кулешку з них собі й їй варити і з нею на заробіток ходити по чужих людях та по Бессарабії. Отаке жде його, як йому миліша циганка-відьма від тата та й мамки і від землі, що його вигодувала! Ей боже! — застогнала відтак та так уже тяжко, неначеб грім із самою землею зсунувся тягарем на неї і здавив її живцем.—Такого діждалася я на свої старі літа за свою криваву працю, за свою криваву муку, господи милосердний! Гадину зродила моя сестра, замість дитини; а вона затроїла мою дитину, затроїла її душу, і оглушила, й осліпила її. Але й вона колись згине, і довго буде вона конати! Мої сльози і прокльони не дадуть їй умерти. Я тобі се кажу, і ніхто тобі сього не скаже, лише тато та й мама. Чужі тішаться нещастям

чоловіка. Та й що вартує Григорій у селі? Хто Григорій?.. Жебрак, розбійник і злодій! Його хата, як той випорожнений штубей, і добре, що засунувся з ним геть аж під ліс. Там ніхто не видить і не чує його. Неначе село сплюнуло ним туди. Так. Се я кажу тобі. Се я кажу тобі! — Вона цілком утомилася безперервним напливом слів, і їй неначе щось віддих заперло.— Се я тобі кажу! Се тобі твоя мама каже! Ніхто не буде мати для тебе більше розуму, як тато й мама... тато, та й мама, та й бог святий...

Відітхнула з цілої груді й, застогнавши, вмовкла. І він мовчав. Навіть очей не підвів до неї. Механічно роздроблювали його пальці грудки землі на грядках, і здавалося, що мати виговорила всі ненавистю переповнені слова до якоїсь особи, що стояла оподалік. Що діялося в його нутрі? Се було б тяжко сказати! По нім не було нічого знати. Здавалося, немов зацікавив уже зараз по її перших словах... Надійшов Івоніка з батоком.

— Боже помагай, Маріє! — кликнув.— Чи ти вже готова з грядками? Я потрібую Сави!

— Чи я його коли спирала тобі? Най іде!

— Ходи, Саво!

Сава опустив грудки, так як тримав їх у руках, мов автомат, не роздробивши, на землю і пішов за батьком, що звернувся до плуга, який лежав далеко від бурдея на загоні.

Саме в тій хвилі перебіг великий заєць, може, сто кроків від хлопця скісно через поле.

Предивна зміна зайшла тут із хлопцем. Здавалося, неначе в одній хвилі забув він усе. Його очі замиготіли зимним, неприязним блиском, і миттю пірвав він камінь у руки. Ледве Івоніка міг угадати, що він задумує. Пігнав уже полем за звіриною.

— Лиши, Саво, тепер заборона на зайці! — кликнув за ним услід батько, вгадавши вже його намір.

— Саво! г-е-й! тепер заборона! Мовчання.

— Саво! г-е-й!

Надармо.

В довгих, сміливих скоках, еластичний, мов тигр, погнав полем. Відтак, зігнувшись вдвоє, розмахнув сильно рукою... щось забриніло у воздуху, а камінь полетів у рівнім, мов нитка, напрямку низько понад землею і влучив із цілою силою зникаюче звіря. Воно погнало ще кількома довгими скоками вперед, перебігло крізь шанці, скочило, майже підкинене самою землею, вгору і перевернулося додолу.

Кілька хвилин пізніше притягнув хлопець звіра за задні ноги за собою. З носа звірини капала кров. Хлопець був блідий і сапав. Його очі миготіли передшим блиском, а вираз його обличчя був глибоко поважний.

— Пощо ти вбив зайця? — гнівався Івоніка.— Ти ж знаєш прецінь, що вони тепер недобрі. Що тепер заборона! Га?

Хлопець не відповідав нічого. Сопів, як передше, дивно, майже по-звірячому, і шпурнув убитим зайцем геть далеко.

— До чого ти його вбив? — повторив обурено і гнівно батько, притупуючи ногою.—

Будеш їсти печеню з нього, чи що?

— Бо так! — відповів Сава втомлено. В дійсності не знав, пощо вбив його. Якесь "щось" у нім приказало йому те вчинити. Так йому все бувало, коли заздрів де якого зайця, як йому яка пташина чим в око впала або яке інше незначне звірятко. Тоді мусив їх мати...

Недовго по тім пішов із батьком до плуга. Орав до пізнього вечора, і здавалося йому, немов не орав ніколи з такою охотою, як того дня.

XII

Увечір, по скінченій роботі, сидів Івоніка в своїй хаті на лаві коло печі і теребив кукурудзу на мамалигу, що мала жорнитися. Сава пішов до бурдея до худоби, як лиш повечеряли, а старі осталися самі. Хату освічувала мала лампа, але з печі біла ще ясна полумінь і освічувала ярко худу постать Марії. Вона стояла коло печі й варила ще другу велику мамалигу, що мав Івоніка взяти з собою досвіта в поле.

Від часу до часу пересувала і збивала тліючі поліна в печі й говорила в одностайнім тоні. Перемелювала сотий раз стару річ.

— І видко, що вона йому ще добре в голові стримить. А що мене найбільше гніває,— нехай би я що говорила, він не обзивається до мене. Десь-не-десь кине словом, а зрештою, мовчить, як німий.

— Що казав?

— Казав: "Не потрібую ані крихітки землі від вас!" От що лише відворкнув.

Івоніка не обізвався. В його серці немов хто засягнув зимним ножом. Він зрозумів слова свого сина. Сава хотів радше відректися землі, чим покинути Рахіру, хоч не казав сього прямо. Що се було за нещастя з тим хлопцем? Уже два роки тягнулася та лиха година, і не було їй кінця. Він не хотів "ані крихітки землі",— се було вже найгірше...

Несказанно смутне почування порожнечі майже запанувало над ним. Михайло тратив свої дні при війську, а сей тут... "Не потрібую ані крихітки землі!" — казав він, і більше не треба було казати.

Для кого працював він, запрацював оцю землю, для кого обробляв її, як не на те, щоб колись їм обом полишити? Хто міг знати, як скінчиться ще час при жовнірах для Михайла? Він вправді там уже звивав, але за кожним його кроком ступала смерть. Життя при війську йде рука в руку зі смертю, і його кроки мали для його криваві сліди. Хто міг знати, що його там іще ждало?

Все буде, як бог дасть!

Але тут — Сава? Він лишився при татові й мамі, був із дня на день вільний, мов олень, міг братися до всякої роботи, до якої хотів, ніхто не спирав його. Його життя не грозило нічого, хіба що сталось би так, як би бог схотів, а він усе-таки не був такий, який мав бути!

Смутно було.

А він його любив так само, як Михайла. Плакав душею за ним, як за тамтим, бо й не міг інакше. Його пряма, гармонійна натура не зуміла б інакше. Лише як Михайло щокрок підходив йому під лад, ішов Сава, мов наперекір усім, своєю дорогою. А воно не

було добре, що він ішов своєю дорогою. Десь здиблеться з нещастям, сам звертається до нього лицем.

— А сьогодні орав так добре, що я аж радувався! — почав по смутних хвилях мовчанки.— Ніколи не займався землею так, як сеї весни! Та й добре оралося, Маріє!

— Я все кажу: доки господь бог сам не улегшить землі, нема що веснувати! — відповіла знесло Марія.— Донедавна була ще земля мертва! А ви вже бідкалися, Івоне, що опізнитесь із засівом!

— Перед благовіщенням нема що зачинати...

— Та й, кажете, добре оралося?

— Дуже добре! Земля розкрилювалася, мов розжарене вугілля, і не була ані засуха, ані замokra, Сава провадив плуг, як старий газда... "Тату,— казав раз та й такий рад,— тату, сьогодні так добре ореться!"

"Аякже,— кажу йому,— богу дякувати! Ти не втомився?"—кажу, бо увидів я, що він геть-геть засунув капелюх на зад голови.

"Ні,— каже,— я б так день в день за плугом ходив! Позвольте, тату, най я пшеницю посію!"

Марія аж засвистала з подиву.

— Ади, ади, сам сіяв би!

— Коби насіння не було таке дороге, був би я його пустив, а так я боявся, що він зле посіє, і пшениця не зійде однаково! Михайло мав уже вправну руку, а все-таки, засіваючи, лишав голі латки!

— Та вже ж, що міг пересипати насіння...

— Я кажу, Маріє, що він уже полюбив землю,— тягнув дальше Івоніка,— та лише того не показує! Видить, що нема що без неї робити! Може, тому казав так собі, лише з люті: "Я не потрібую вашої землі!" Бо хто не потребував би її? Що він без неї варт? Він се лиш так із жовчі мав сказати, він упертий; я видів, що він уже інакше в поле вперед себе дивиться!

Марія підкинула плечима та й махнула рукою.

— Ет!

— Що, Маріє?

— В нім нема ладу! Ану, уважайте! Сьогодні хотів орати й сіяти, хотів день у день за плугом ходити, а завтра або позавтра буде, як той вовк, снуватися, нишпорячи, буде хмарний, неспокійний і до нічого пальцем не діткнеться. Як той вітер... (Вона вдарила себе кілька разів пальцями по губах). Бог його знає, що ним так каламутить; так, як би проти півночі родився. А як був малий, то я боялася, аби й муха на нього не сіла. Таке-то було!

Вона зітхнула.

— Такий уже вдався! — відповів Івоніка. І справді, такої вже був удачі, так уладжений. Ніхто не приспособлював його, був сам із себе такий.

— Чим старший, тим йому більше мову відбирає! Ще якийсь час, і він геть-геть заніміє! — докинула ще Марія.

Обоє замовкли.

Чулося тереблення кукурудзи, як зернята дзоркали до поливаної миски, і лоскотіло дерево в печі... Вогонь горів живо, а по стінах колисалися предивні тіні..

— Маріє!

— Гай, бадіко!

— Я гадаю, чи не було би зле піти сього року до святого Івана до Сучави.

Вона не відповіла зараз, аж пізніше сказала:

— Чому мало би бути зле? Але що понесемо?

— Те, що носили давніше, та що зможемо! Там, у монастирі, все приймають! Понесемо свічки, меду, полотна, може, маєш кілька красних рушників і грошей. Звідти принесемо собі свяченого зілля. Я його потрібую для бджіл, межі насіння і таки так треба його вже, аби в хаті було. Хотів би я дати на чотирнадцять службів. Сім службів за Михайла, за його здоров'я та й аби щасливо і скоро вернув додому, а сім на щастя для Сави.

— Аби якнайборше додому вернув, Івоне, аби якнайборше додому вернув!—потвердила Марія.—Тоді б я знов відітхнула! Вже б я знала, що маю його при собі і нічого не боюся!

По малій хвилині задуми, під час якої докинула трохи хворосту, спитала:

— Чи підете ви самі на прощу до Сучави, чи підемо обоє?

— Підемо обоє.

— Я про се собі вже давно сама гадала,— сказала,— але не казала вам нічого, бо не знала, чи схочете послухати мене! На думку піти на прощу до святого Івана навела мене Анна.

— Котра Анна?

— Ну, таже та, що в дворі служила! Донька старої Параски, тої поганої кланцатої [97] вдовиці. Коли пани випровадилися до міста, забрала її стара до себе; але вона довго в неї не витримала та й наймилась у попових паннів. Від осені, казала, хоче там-таки на рік наймитися. Саме тепер буде зо дві неділі, як я з нею говорила, зараз по великодні, і якось тими днями, як Михайлик у місто назад від'їхав. Вона вертала звідкись і здибалася зо мною. Я ходила тоді до Домніки. Ми йшли разом та й говорили. Балакали про одно і друге, а нараз спитала вона мене:

"Чого ви такі марні, лелієчко Маріє? Чи ви вже недужі? Ви такі білі й марні!"

"Як маю виглядати,—кажу їй,—коли у мене під серцем як камінь стоїть? Доки мій син у муштрах, доти не матиму супокою!"

"Дасть бог, він поверне до вас!"—відповіла вона чемно.

— Вона чемна дівчина! — закинув Івоніка.

— Чемна. А я їй сказала: "Заки сонце зійде, роса очі виїсть!" Вона всміхнулася й відповіла: "Се правда,— каже,— але треба щось зробити, аби на душі легше було!"

"Та що робити? — кажу. — Що я можу зробити?"

"Та от,— каже,— підіть на прощу до святого Івана та дайте на службу божу за вашого сина та й за ваше здоров'я!" І як лише се сказала, мені на душі неначе й

полегшало. "Ти оце добре кажеш, доньцю,— кажу я їй.— Може, я й піду до святого Івана".

На те вона мені каже: "Якби ви йшли, то й я б із вами пішла. Я б хотіла раз піти до святого Івана!"

Звідси прийшла гадка мені піти до Сучави. А якби ви,— тягнула дальше,— не могли зо мною піти, то я б могла піти сама з дівчиною. Вона чемна і жвава дівчина, і ми могли би обі піти пішком або поїхати колією. Вона казала, що воліла би піхотою. Казала, годиться піхотою йти.

— На молоді літа й ноги! — закинув Івоніка, сміючися.— Але се вже байка. Пощо їй до святого Івана? Слаба, може?

— Не знаю! Казала, що хотіла би раз піти до святого Івана, бо кажуть, що там дуже краско! Хотіла би там помолитися і свяченого зілля принести. Каже: "Бідний, та й не має долі, але най хоч боже зіллячко у своїй скринчині має. Тяжко на світі жити!" Се правда! Її мама, як мені пані самі казали, погана жінка, забирає від неї кожний крейцар, а її брат п'є пиво, то все хоче крейцара. Та й забирають і від неї, сараки.

— А чому не йшла з панею до міста?

— Бо стара не пустила. Але від осені хоче на рік до попа в службу. Тепер лиш на дні наймається, та й мусить іще з мамою кукурудзи висапати.

— Ну, в попа також буде мати своїх гірких три дні,— сказав Івоніка.— Попада, як п'яна, все б'є, що їй під руку прийде. Панни добрі, але як то вже буває: де нема ґаздині, нема й голови. До хати веде сто стежок.

— Панни чемні та й добрі! — боронила Марійка.

— Але зле платять.

— То чого туди йде?

— Бо, певно, хоче мамі з очей уступитися.

— То най іде до нашого господаря. Але їй, відай, усе ще кава пахне під носом, що її пила у панів; а у попа таки, мабуть, буде її пити. Дурна дівчина! Най богу дякує, що має кулешу, та й коби її лиш мала! Вона нічого не має, бідна така, хто її візьме? Фудулились, кажуть деякі жінки, що всяку роботу знає, але вже знає не знає, коби ґрунт! А в неї — дасть біг!

Івоніка похитав поважно головою.

— Хто знає свою долю? — промовив.— Бог дає та й бог бере!

— Так, се правда! Я їй не ворог, і мій син не має її сватати... Що мені до неї?

— Та вже ж!

І знов замовкли обоє.

Марія задумалася над прощею у святого Івана, як там буває, бо вона вже два рази там була і добре все знала; думала над свічками і полотном, що їх треба понести, котрі рушники вибрати їй, аби вдоволити панотців та й собі аби кривди не зробити, а Івоніка теревив невтомимо кукурудзу і думав про свою роботу. Завтра хотів сіяти і знов до бджіл подивитися.

Може, сього року буде добрий рік?

Весна почалася вчасно. Осимина зеленіла пишно, і пупчики на деревах пукали. Ночі були теплі, а дні красні та сонячні. Може, не заверне вже мороз, і бджоли матимуть добру весну! А він потребував цього року багато меду. Для святого Івана, в монастир, відтак хотів ще спродати, трохи занести до міста пані й Михайлові, а наостанку й собі лишити на храм. (Може, Михайло прийде цього року на храм. Він припадав на вересень; повинен уже хлопець бути по маневрах). Потрібував меду до горівки на храм. Його горівка з медом бувала все найліпша. Не жалував меду й усякого пахучого коріння...

Коби лише Онуфрій не вкрав йому якого роя, бо він дуже на бджоли лакомий! А все бреше, що у нього страх як бджоли роятся!.. Вже й уліїв стільки не має. А то все неправда. Так закрвав йому вже кілька роїв. А все намагався ненадійно в його бурдей вступити і злим оком усе застановити. Ну, але се не часто лучалося йому. Хіба що як він від бурдея подалеки працював, або як його дома не було. Звичайно то не вдавалося йому. Стара Сойка була розумна собака і гавкала вже здалека на нього, тоді він мав час скинути з себе ремінь і кинути ним вперед себе, чим загороджував приступ усьому лиху, хоч би те лихо було чоловіком або й чим іншим.

Ніхто не знав, чому він се все робив, як хто до його бурдея приближався, се була його тайна. З нього сміялися, але йому було з тим добре.

Він мав найкращий товар і найкраще збіжжя.

Його і його жінку називали скупарями. Але се було йому байдуже. Не один говорить, аби лиш рота не загулювати, але не всі вміли так коло товару ходити, як він. І збіжжя було у нього прекрасне. Він давав землі, чого потребувала, обробляв її впору, а се ж була перша й найважливіша річ. А коли зближалася туча, то робив усе, що знав, аби свою землю забезпечити перед градом. Коли збиралися чорні дощові хмари над нею і, мов нечиста сила, звисали над нею, аби збити та знівечити її градом, або коли таки град садив і злива несамовито та несподівано кипіла, він летів з великим ножем, обнажений, через усі свої поля і промовляв проти граду та тучі.

Нехай би відтак хто хотів ішов та дивився!

Он тут була кукурудза Василя Докіїного цілком подірявлена і пошматована, там лежала прекрасна пшениця двірникова на землі, мов сама лягла гинути. Через кілька загонів панотця погнали справдешні потоки, звернули овес до землі і пограбали його намумом, а пан мав і тут, і там, і он там, у долині, замулений хліб...

Лише його земля оставалася неначе нетикана. Нехай би хто йшов та й дивився, то й побачив би. Навкруги його землі було збіжжя збите, але чим дальше в глибінь, тим краще стояло, тим краще здійсалося по дощі. Воно лише сполоскалося в дощі, і тим сильніше гнало вгору і в колос. Град оминав його поля, а дощові хмари розступалися і перетягалися на інші лани, неначе на німий, невидимий розказ...

— Маріє!

— Гай!

— Нагадай мені, аби я на малім ланку під "сусіднім" лісом викопав сими днями шанець. Я посію там гречку, і як прийдуть дощі, аби мені не замулили гречки. Знаєш,

насіння від швабів роздобув, дорого коштувало, і гріх був би не схоронити.

— Таже Михайло копав там щось, як був тепер дома!

— Ая, але він лише почав був. Докінчити мушу я. Він той ланок любить,— тягнув далі вдоволений Івоніка, — тому що припирає до лісу. Все каже: "Тулиться до лісу, як до своєї мами, треба його добре обробити!" Він і той лісок любить...

— Аякже, любить! — відповіла Марія спокійно.— Любив ще малим хлопцем та все забігав там шукати грибів, хоч я не дозволяла. Мені все здавалося, що він мусить там пропасти за тими грибами.

— Ліс невеликий! — сказав Івоніка, ледве помітно добродушно всміхаючися.

— Та відтак. Як де кого блуд візьме, то най буде і яке мале, задурить чоловіка. Я не люблю того лісу. Стоїть там так, як би лиш на те, аби в нім злодії ховалися. З нашого і з тамтого села.

— Але гречці буде добре під ним, все буде захована від вітру. І Михайло наказував, аби там гречку посіяти. І для бджіл буде добре, що будуть їй мати близько. Будуть мати конюшину і гречку.

Марія мовчала, мішала кулешу.

— Може, дасть бог, що сей рік буде добрий; весна така, коби щороку так...

Івоніка відітхнув. Мав дуже багато роботи, силу роботи. Але богу дякувати, що було на чім працювати. Коби він лише здоров, то зі всім упорається. З роботою в полі, коло товару, коло бджіл... Коби він лише здоров! Але бог добрий, простить людям, хоч як вони його гнівають, хоч мордують одні одних, убивають, ошукують, присягають фальшиво, крадуть. Він все ще добрий для них...

Між старими зовсім утихло.

Під піччю в однім закутку почав сверщок цвіркати. Полумінь у печі згасла, ледве блимала, а світло дрібної лампини освічувало лиш слабо невелику хатину.

Марія вилізла по скінченій роботі на піч і, перечесавши своє сиве волосся, уснула таки там. Не чула, як скінчив Івоніка теревити кукурудзу. Але він сидів он тут, у слабім освітленні, ще довго, як його тверді, мозолисті пальці стереблювали механічно дрібні зернята. Його уста неустанно ворушилися. Він молився. Голосним шепотом говорив довгі молитви, а побожні, щирі й покірні слова оживляли чудово тишину, що чимраз більше зростала...

XIII

Анна працювала тепер у попових паннів. День у день ходила туди на роботу, а від осені мала у них на стало лишитися. Так порадив їй Михайло, з яким бачилася на великодні свята.

— Мама та, брат не будуть над тобою стільки збиткуватися,— казав їй,— а як я прийду додому на день-два, зможемо бачитися. Коли б я, як вояк, заходив до тебе до хати, то сварили би, та й таки не треба, аби хто про се знав. Коли верну з війська, покажемо людям, що знаєм!

На те вона усміхнулася.

— Вже най би так, як ти кажеш.

— А мама та й брат що казали, як ти пішла від них? — спитав. Обое знаходилися в поповім городі. Вона чистила стежки, а він, перескочивши невисокий тин, лежав у цілій своїй довготі на землі, щоб його здалека ніхто з хати не заздрів.

— Та що! — відповіла.— Мама казала, що я її знати не хочу, а брат — що я стріляю за якимсь голодником, та як коли мене з ним переловить, то поб'є, що попам'ятаю його. "Ти,— каже,— даєш йому всі крейцари на тютюн, чи чорт знає на що, а мене та й тих, що тебе вигодували, знати не хочеш". Не вірять,—додала,—що панотець мало платить. Каже: "Я колись прийду та розвідаюся, ти, мудрагельнице панська!"

Михайло зморщив чоло і збив кулак.

— Гай, гай,— погрозив похмуро,— коби він лише коли мені в руки не попався. Я добрий, доки добрий, але нехай ніхто мене не зачіпає, бо в мене кулак тяжкий.

— А я вже волю за менше служити, та й у панотця, та й тут у селі, ніж десь у жида або в німця, та й не снити, коли ти прийдеш.

— Чекай, чекай! Дасть бог, усе мине! Тоді будемо інакше в трубу грати! — потішав, притім вийняв цілого лева з кишені та й простягнув із ним до неї руку.—На, сховай собі! Сховай собі або купи, що хочеш! Се я собі при війську ушпарував для тебе. Хотів тобі хустку купити, але не ставало. То вже купи ти собі сама, коли захочеш.

Вона не хотіла прийняти.

— Або я вже не годна собі заробити на хустку? — боронилася.— Сховай! Тобі там скорше хибне, як мені тут! Деколи й їсти немає що!

Він стояв уже коло неї на рівних ногах, а в його очах блистіли сльози...

— Анно... Анно!..— говорив щирим, неголосним голосом.— Або я вже в тебе нічого не вартую, що дарунка не хочеш приймати? — Сказавши се, здавив їй так руку, що майже вголос з болю зойкнула; відтак, переглянувшись з ним, узяла дрібний дарунок.

Він кинувся вдоволеній, як перше, на землю.

— Кажі що! — просив із внутрішнього, щасливого, майже батьківського вдоволення, з роз'ясненими очима.

— Та що казати, Михайлику? — відповіла вона.— Мені не раз так тяжко на душі, що й сказати не можу! Так, як би мені щось душу підгризало! Щодня... тоді раз... а тоді раз... не раз аж плачу! Не раз прямо так, як би мені хто казав: "Так має все бути!"

Він сплюнув крізь зуби.

— Ти така, як я. Я знаю, що мушу свої роки відбуту при жовнірах, а все-таки думаю не раз, так як мама, не раз-таки день у день, чи не можна би якось звідти вирватися? Хоч знаю, що не можна!

—Не можна, Михайле! — сказала вона поважно.— Була би біда! Врешті, ти вже і звик там!

Він махнув рукою.

— Ет, звик! — сказав.— Мені вже тепер не так тяжко, як давно, але то змарнований час, що я його там переживаю; а чого найбільше боюся, се, не дай боже, смерті. Якби я знав, що маю загинути, то волів би таки зараз тут стратитися. Так тяжко там умирати!

— Без тата й мами на чужині! — додала вона стиха, смутно, неначе до себе, і

сперлася на хвилину об паркан, мов відпочиваючи.

— Я вже знаю, як у війську гинуть і ховають...

Вона зітхнула глибоко.

— Ей боже добрий!.. День перед тим, заки я сюди приїхав,— тягнув він далі,— саме поховали одного хлопця. Відай, застудився на варті, відлежав свій час, не міг їсти, білів та й білів, кашляв, а одного разу як обернувся до стіни, то вже його аж камрати відвернули. Вже останній раз обернувся там. Йому зробили парад, музика грала. Але за його домовиною не йшов ані тато, ані мама. Не плакала ні сестра, ні дівчина жодна. Ішли лише його камрати у парах, все в парах, ішов обер-лейтнант, лейтнант, а на чорнім великім возі везли його. Його труна була начорно помальована, на труні стояло чакло [98] та усе холіталосся. Труна була така чорна, така чорна, кажу тобі, що я, відколи живу, не видів такої чорної. Гірше вугілля. Я все мусив дивитися на ту труну.

"Вайльо, яка вже чорна! — гадав я все собі.— Та й із нас по тобі може один піти так, як ти! — гадав я.— Та й я можу!"

— Іди, йди! Не говори такого! — зганила його дівчина з переляком.— Ще в лиху годину скажеш!

— "Гей, то буде твоя мамка радуватися,— гадав я собі,— як почує, що Іфтімко вже на тамтім світі! Гей, то буде заводити та й головою об стіну бити!" — тягнув Михайло дальше, не звертаючи уваги на дівочий закид.

— А вона не знала, що він був слабкий? — спитала дівчина зі щирим співчуттям, утопивши свої тихі, поважні очі вигребущо в його зір.

— Та де знала! Він не писав! "Що вона мені ніби pomoже?" — казав. Врешті, він хотів тепер іти на урльоп та й усе мав надію, що до того часу підійметься. "Підведуся та й піду",— говорив заодно, сарака.

— Сарака!

— Пішов. Пішов та й не поверне вже відти! А розказував мені, як був останній раз дома на урльопі, і як від'їжджав, то його мама (тата не мав уже) і кілька знайомих людей відпроваджували його до колії. Мама, каже, так плакала за ним, що душа розривалася, та все кликала: "Синку, я вже тебе не бачитиму більше!" А як він уже сів до залізниці й вона рушила з місця, то мати кинулася за ним, і лише люди стримали її, аби під колеса не пішла... Геть без пам'яті була, такий жаль!

— Мамині очі добачили його смерть за плечима! — обізвалася дівчина страшно поважним тоном і немов до себе.

— Та й таки добре знала, що не увидить його більше!

— А він, сарака, гадав, що мами не застане вже живої! Така, як скіпка, все ходила! Обоє замовкли.

— Я лиш того боюся! — обізвався він по хвилі глибокого поважного мовчання,— А більше нічого! Жодної роботи, жодних маневрів, лише того! Чоловік гадає, що він собі паном, а він...

Знов урвав.

— Часом гадаю, що ніколи не скінчиться той час, що я маю його ще сам перебути,—

почав знов.— Такий мені довгий здається та нудний!

— Та й мені! — повторила вона за ним голосом, переповненим слізьми.

В тій хвилі переглянулися обоє, мов на чийсь приказ, і споважніли. Вона схилилася живо над своєю роботою, а він почав її потішати.

— Сього року по маневрах прийду на шість неділь додому, а на другий рік як прийду, то хіба знов аж за два місяці піду туди назад. А тоді піду лише на три місяці та й потім уже — гай, гай! — аж свиснув на потвердження своїх слів.

— Якби ти мав там умерти, Михайле,— обізвалася вона нараз (спиняючись в роботі), з поглядом, що розкривав цілу глибину її поважного з природи ества,— то я не знаю, що би тоді було! Не дай боже, Михайле! Михайле, не дай боже!

Він усміхнувся.

— Якби я се знав, то скорше приволікся б на ногах та на руках додому. Але того не буде. Я не такий грішний, аби мене вже бог святий кликав перед суд.

Знов замовкли.

— Може, я піду сього року із твоєю мамою на прощу до святого Івана,— обізвалася по короткій хвилині Анна побожно.— Твоя мама хоче йти, а я пішла би з нею. А якби я не могла сього року, то бодай на другий рік піду. А все піду! Так мені здається, якби лише там уступила, та й зараз би мені легше стало на душі. Аж там би я за наше щастя помолилася. Кажуть люди, що кому вдасться святого поцілувати, той міцніє на тілі й на душі.

— Так кажуть,— повторив задумчиво Михайло.— Я буду намовляти маму, аби йшли. Нехай помоляться там за мене, аби я щасливо перебув маневри. Кажуть, сього року будуть тяжкі маневри. Гей, страшно буде. Але не кажи сього нікому, Анно. Старі зараз би пожурилися. Доста, як мені гірко, нащо ще й їм гризтися.

— Мама таки хоче найбільше через тебе йти,— сказала Анна, а відтак додала:—А може, й через Саву, аби покинув Рахіру...

Тут Михайло підвів журливо брови вгору.

— Ой, той Сава, той Сава,— сказав він протяжно,— він мені не подобається! З одного боку, ніби припадає вже до землі, береться до роботи й до всього, як каже мені тато, а з другого, обходиться з нами, як зі своїми ворогами. Се вже гріх ним так править. Гріх, кажу тобі. Вчора ввечір трактую його своїм тютюном, кажу йому по доброму, як ялося: "Брате,— кажу,— Саво, як стоїть річ із Рахірою? Відчепився вже ти від тої гадюки?" Я се сказав йому, як каже брат до брата, камрат до камрата, а він подивився на мене, та так уже, знаєш, погано. Його очі позеленіли й засвітилися, як оці твої срібні цітки на шиї. Відтак збив кулак, скривив рот, як собака, коли хоче несподівано на чоловіка напасти, і зойкнув: "Мой, мой, мой! Не чіпайте ви мене, люди добрі!" —та й увалив собі кулаком по коліні... По тих словах мав я вже доста. Я видів, що вона цідить його кров далі. То опириця якась. І що се гріх, що він за нею пропадав, йому й до голови не приходить. Я йому не казав більше нічого, бо не хочу з ним поlixому розходитися. А по-друге, знаю, що як він піде до війська, то сам покине її. Там прийде він уже сам до розуму. Добре, що взявся бодай до роботи. Я боявся, що він

розволочиться зовсім, як я піду з дому. Вона мусила йому матригунів [99] дати або виробила щось інше, що він узявся так дуже за нею. Та й ще гадаю я собі, що коли поверну з маневрів, то побалакаю з нею сам. Буду видіти, що вона мені скаже. Хлопець змарнувався з нею цілком. Здурів ще.

— Вона й на мене недобра! — обізвалася Анна.— Від часу, як виділа, що я пару разів говорила з твоєю мамою. Раз, як я переходила попри їх хати, щоб зайти до Домніки, крикнула за мною: "Лизунка!" А як я оглянулася і хотіла їй щось відповісти, сховалася борзо за паркан, і я заздріла лише її чорне розпатлане волосся.

— Лиши біду, нехай щезає від тебе! — радив спокійно хлопець, сплюнувши далеко від себе.— Нема з ким говорити!

— Нема! — відповіла вона слухняно.

Говорили ще довго, радилися, аби не казати тепер ще нічого ні татові, ні мамі про те, що хочуть побратися за рік-півтора, як він поверне.

— Вже мовчім і далі, як мовчали досі! — радив він.— Мама розповідь про все Домніці, Домніка селу, а се псує щастя. Недобре про щось наперед говорити. Я сам знаю, що недобре!

При розлуці наказував:

— Тримайся вже одного місця, отут, аби я мав уже одну стежку до тебе. Як прийду коли, аби я не шукав тебе щораз деінде. Знаєш, у мене небагато часу!

А вона сказала поважно, що "добре".

Окремо сказав ще їй голос без її свідомості: "Чому ні? Він на те, аби хотів, а вона на те, аби хотіла того, що він хоче!"

Чомусь мало так бути, бог знає! Вже здавна... здавна... здавна вже... Сама природа зблизила їх до себе. Сильна, таємнича у своїх ділах, закинула сіть на обоїх, устроївши собі в них своїх пишних автоматів, що йшли насліпо за її незглибимими наказами, тулячися інстинктивно до себе, доповнюючи одне одного, мов земля з рослиною, в мріях про якесь щастя, не бачачи її руху і усміху надаліше...

XIV

Більше як рік минуло з того часу. Ніщо не змінилося в наведених обставинах. У хаті Івоніки оставалося тихо і похмуро, а Марійка вешталася, як звичайно, зжурена і невдоволена. Перечислювала дні й місяці, які мав перебувати ще при війську Михайло, передумувала, як то буде, як він уже поверне, як його в себе побачить і як він, як дасть бог, приведе їй в дім чемну і багату невістку. Вона постарілася передчасно й була би припочила із праці, і рада була б із внуками побавитися. Се була її найулюбленіша мрія. Бавитися з унучатами, пильнувати їх, годувати, пересиджувати з ними на вереті на призьбі вліті, на сонечку, вичісувати їх, як хлопців своїх чесала, а взимі на печі розказувати казки, аби тихо сиділи та не вирипували хати.

Але на те все треба було ще пождати. Більше, певно, як з півроку, може, таки ще добре з рік.

Тепер мала його в себе, мов у гостях. На різдво, на Великдень і на святу неділю. І так, як тішилася ним, коли приходив, так і сумувала, як відходив.

— Прийшов, розорав серце й пішов! — жалувалася перед своїми двома білоголовими старенькими сусідками, що приходили її опісля потішати, а до нього говорила, прощаючися: — Ідеш, синку, і не застанеш мене, може, вже більше, як повернеш!

Сього року по маневрах мав прийти додому на два місяці.

Вижидала того дня, мов сходу сонця. Коби лише бог святий допоміг, аби перебув щасливо ті маневри. Мав їх відбувати в іншому краю через три неділі. Там-того року не пішло йому на них щасливо. Як хотіла йти до святого Івана, просто тягнуло її туди піти й помолитися, аби перебув їх щасливо, та й не вспіла. Кілька днів перед святим Іваном станула, не хотючи, на залізні граблі і пробила собі ногу. Мусила більше як тиждень бідувати та штигулькати з палицею, заки нога загоїлася. З призьби каліка мусила придивлятися, як Домніка або інші добрі люди сповняли за неї ту абу сю роботу. Як було їй пішком іти в таку дорогу, як до Сучави? А навіть хоч би й залізницею? Як би була там перебилася між стільки народом?

Не йшла. А Івоніка також не міг із дому віддалятися. Робота всюди кипіла. Саме під час жнива припадало. Він лише що до їди забігав до хати, а так, то все день у день пересиджував у бурдею і в полі. Жнива й покоси розпочалися, і кожний день приводив із собою свіжу, наглячу роботу. Ніяк було йому йти на прощу. Та й, мабуть, тому не відбув хлопець щасливо маневрів.

Саме як відбувалися, царювала тяжка спека. Марширували до Галичини. Маршируючи одного разу через село, спинилися тут на відпочинок.

"Все кинулося до води,— оповідав опісля Михайло, прибувши додому на відпустку.— Я гинув за водою. Ми посивіли з пороху, почорніли зі спеки. Ми марширували з ранку від третьої-четвертої до другої по обіді, а все рівниною, все полем, все у спеці так, що з нас лише піт ллявся.

Як же по таких марші в такій спеці опинилися в одному селі — хто б не кинувся за водою?

Все гуртом пігнало до керниці. І я кинувся до неї. Гинув за водою. Ви ще не знаєте, як то хочеться пити під час маневрів. Гірше, як у нас у жнива. Сто раз гірше.

Я стиснувся між інших, аби зарвати крапельку води, та й і не снилось мені, що мало мене подибати за кілька хвиль.

Не хотючи, штурхнув я одного лейтнанта, що враз із нами тиснувся до води. Та й скоїлося.

Він оглянувся. Доки жити буду, не забуду його очей, чорних, великих, як спалахнули іскрами, і його лиця, що від спеки і злості почервоніло та туй-туй кров'ю не заллялося.

Він оглянувся, кажу, та й витягнув мене з гурту. Тут потряс мною з цілої сили, а відтак як всадить мені кулаком межі очі — боже! Всадив мені межі очі кулаком, а відтак в ніс, а відтак тарахнув ще по губах. Так мене справив, що потім камрати не пізнали. Кров мене обілляла, і я стратив світ з-перед очей. Вже як мені потім було, лише бог один знає та й я. Голова боліла, аж лускала, а ще в такій спеці! Лице запухло,

аж скривилося, боже! Син нашого пана, що був тоді також на маневрах, той молоденький, що лише рік служив, радив, аби я замельдувався хорим, але я не міг цього зробити. В доктора я був би мусив сказати, що мені є, хто мене так справив, а я цього не хотів робити. Той лейтнант мусив би був прийти перед капітана, що був добрий пан і за такі речі тяжко карав, і я собі гадав, що най уже йому бог заплатить за мене. Та й хто б мені, врешті, був заручив, що він за мою скаргу не пімстився б на мені? І як ще мене зганьбив, та й що я міг зробити? Що такий простий рекрут значить? Їх так багато, так багато, кажу, що коли один загине, то й сліду по нім нема. А всі вони мусять стояти послухом перед старшими. Дарма що ті старшують і кулаком, і збиткуванням. Панич радив, мабуть, добре, та я вже махнув на все рукою. Нехай його судить лиха година, як він мене за мою провину осудив тоді! Я плакав, як дитина, і качався в гарячці по землі, аж інші термосили. Я проклинав... Боже, як я вже проклинав, але відтак, як настав поранок, я все-таки підвівся та й поволікся далше. Бог мене не опустив. Я і то перебув. Декотрі з моїх камратів похорувалися зі спеки і мусили лишитися, а один німець помер, сарака, таки під час маневрів. Також зі спеки..."

Таке лучилося хлопцеві під час тамтих маневрів, бо не могла, як задумала, за нього помолитися, так зате цього року вона ходила на прощу до святого Івана. Ходила... Дала панотцям на чотирнадцять службів божих. Сім службів за Михайла, а сім за Саву. Нехай їм на щастя вийдуть. Вона молилася з цілої душі за свої діти, понесла святому, що могла. Меду, полотна, рушників і свічок, а навіть і один гарний скорцик (килимочок) в додатку.

Тепер ожидала своєї дитини за пару неділь. А по тому... по оцих двох місяцях відпустки мав відтак лише ще кілька місяців служити і потім уже навсе вертався додому. Зітхала і дивилася очима, що сміялися, кудись вперед себе в далечінь. Бог добрий дає всього діждатися... Але ж бо й молилася!.. Їй здавалося, що коли лише вступила в церковне подвір'я, між високі старі мури, то опинилася тут коло самого бога святого. А вже коли опинилася посеред церкви, запахи зілля та кадила так і тягнули до бога.

І скільки побожних було тутки! Хорих, нещасних, калік і темних... і все клячіло [100], все цілувало святу землю, все молилося й приносило дари... Гуртом із ними молилася й вона... І Анна ходила з нею. Як смерть бліда увійшла до церкви. Не сказала ні словечка. Відтак кинулася на землю... та лежала майже з годину, молилася і біла поклони, неначе мала назавсіди зі світом розпрощатися.

Тоді вона любувалася нею і думала: "Ади, яка побожна, як молиться",— але потім усе вийшло наверх. Показалося, чому в неї було таке нечисте сумління. Всі дізналися. Ціле село знало...

Анна мала стати матір'ю. Як? Що? Ніхто нічого не знав. Вона до нічого не хотіла признатися. Скільки й допитувано в неї, скільки намовлювано, грожено — все надармо. Мовчала, як камінь.

І вгадати було годі.

Вона ніколи з хлопцями не товаришувала, а на танці майже ніколи не заходила.

Була тиха й працювита, держалася від усіх здалеку, а нещастя спинилося біля неї... Се був недобрий з роду, що пхнув її в таку тяжку годину, але й вона не була добра.

Так їй того треба було... І вона справді пірнула в тяжке горе. У панотця вимовлено їй службу, а додому не сміла показуватися. Там її до крові збито, коли не могла вже затаїти нещастя. А коли просилася, аби мати лишила її при собі, то викинули з хати. Навіть речей, що їх мала дома і яких відтак домагалася, не дали їй, а сперли її грубими словами.

І не доста на тім. Скільки разів здибали її брат або мати, стільки разів діставала від них поличника.

— Чи на оце я тебе вигодувала? — кричала стара на ціле горло, хоч би й серед дороги, а брат, бувший драгун, лише затискав зуби і мовчки бив у лице.— Оце маєш за гонор, що мені ти справила,— сичав,— за гонор!

Найгірше гнівало їх, що не хотіла признатися, хто мав бути батьком дитини. Бризкали найгрубішими словами в лице, підсували найбрудніші вчинки.

Ходила бліда, зі змарнілими щоками і з очима, як голодна собака! — як приповідала Домніка. А що трималася завсіди здалека від усіх, як убога дівчина, не зносилася ближче ні з дівчатами, ні з іншими газдинями, то не мала між жінками майже жодної для себе прихильної душі, що була б заступилася за неї в її горі.

Лише одна була їй прихильніша, як усі інші. Се була Докія. Вона прийняла її до себе за щастя і за здоров'я, за поману своєї доньки, що плакала за мамою майже не щодня, відколи опустила її хату і стала під розкази свекрухи й чоловіка, якого, щоправда, не дуже й любила... Докія, отже, забрала її до себе і обіцяла не покидати в тяжкій годині.

Василь запивався тепер, як і перше. Петро ходив на роботу, і його тижнями не було дома, а вона гарувала сама всім дома. До того, ослабла ще більше від часу, як донька пішла від неї; і вона не могла завсіди удержати всього сама своїми руками в відповіднім ладі. Тому, з огляду на свою неміч, на доньку і з самого милосердя над нещастям молоді дівчини, мусив найтися і для неї кутичок у її хаті і найшовся-таки.

Вона одна знала про тайну дівчини. Дівчина призналась їй, але благала майже на колінах, аби вона не зрадила її. Перед ніким, ніким. Михайло сам усе скаже. Прийде час, і він сам скаже. Так урадили...

— Як хочеш, доньцю,— відповіла жінка,— але чи се тобі на добре вийде?

— Добре, добре,— впевняла дівчина.

— Ну, може, й твоя правда! — сказала повна задуми і поваги Докія.— Що твоє має бути, того не візьме тобі ніхто, чи буде хто про се знати, чи ні. То вже правда. Ми з Івонікою задумували звінчати Михайла з Парасинкою; поля наші спювалися разом, неначеб земля сама бажала того, та й ади, що з того? Старий хотів. Марійка хотіла, я хотіла, молоді були б хотіли, але бог не хотів. Усе буде так, як що має бути.

В душі думала ще інакше. Мала те святе переконання, що старі Михайлові ніколи не приймуть такої бідної невістки, як оця нещасна дівчина, їм ніколи не припадала інша до вподоби, крім Парасинки, а хоч би наостанку старий Івоніка пристав на такий

вибір сина — він був чоловік добрий і щирий, як кавалок хліба,— то зате Марія не попустить від свого ні за що на світі.

Вона неначе чула, як стара нарікає: "На моїй гірко заробленій землі маю жебрацькі діти годувати? Що вона має? От тоту drankу, що її покриває? Мій син потребує газдині й потребує землі!"

Але вона не зраджувала дівчині нічого зі своїх думок, не хотіла вбивати її надії. Її положення було й без того гірке, невідрадне.

Так зажила Анна в Докії, працюючи і ховаючися перед людськими очима. Числила дні до повороту Михайла, а з тим і дні злиднів і горя. Зараз по маневрах мав Михайло вернутися додому і тут остатися два або, може, й три місяці. На святого Михайла мав говорити з татом і мамою.

При війську казав йому один молодий дячок, що його патрон, святий Михайло, се дуже могучий і важний святий і що дуже добре всякі важні справи розпочинати або кінчати в день святого патрона.

Оцей великий день припадав на двадцять першого. Саме тепер було посередині серпня. До приходу Михайлового було ще добрих чотири чи шість неділь. Одначе час скоро збігав. Збіжжя звозилося з поля, тут і там косилося ще дещо — і праця не уставала.

Її головна праця була: носити робітникам харч у поле, доглядати товарний на стернях, поїти її і шити. Вона шила гарно і скоро (се мусила їй сама зависть признати), і завдяки протекції Докії діставала від деяких газдинь роботу, і капнув за те десь-не-десь дрібний гріш у руку.

Одного разу пересиджувала Анна знов із товаром у полі й шила. Сиділа під якоюсь самітною деревиною, під деревиною, що її колись на знак межі засадив хтось он тут, і шила якусь чужу мужеську сорочку. Її уста склалися мимоволі до суму, а на лиці малювалася турбота. Переживала дійсно гіркі дні. Вчора переказувала їй мама через старого Петра, аби забігла додому, бо має їй щось важного переказати. А вона знала, чого мама від неї хоче і що її там жде, коли піде.

Не хотіла йти. Мама буде домагатися грошей, а коли вона не дасть, наб'є і нажене.

"Як знаєш для чужих робити, то знаєш і гроші прятати!" — були звичайні її докірливі слова, а відтак наступала обида.

Але їй було вже доволі того. Вже не ставало сили зносити всяке збиткування, чула себе до крайності ослабленою. Не могла не раз і кусника хліба проковтнути, хоч голод так і не переставав їй дошкулювати, А все через гризоту і плачі. З усіх боків стрічала цікаві очі, а перешіптування жінок, коли показалася між них, не мало кінця, і їй було вже найприкріше. А між ними знаходилися такі, котрим замолоду ані на волос ліпше не велося, одначе які були строгі й немилосердні! А вже найбільше дотикали її насмішки Маріїні, про які дізнавалася все через Докію.

— Адіть, адіть — розводилася перед Докією.— У святого Івана чинилася така божа, неначеб не дивилася в житті на що інше, як на святі ікони, а тепер показалося, що їй було в голові!

Докія боронила її, а врешті, хто годен усі язики в обмові застановити? До того, Домніка причинювалася чимало до роздрознення тої жінки проти неї. Так, бодай, впевняла її Докія.

— Аби позір від себе відвернути, обмовляє інших, — говорила, — гадає, що тим примкне губи людям, що знають, як вона справувалася в службі у жида. (Тут сплюнула). Я лише дивуюся, що Марійка тримає з нею компанію. Се така хитрунка й шахрайка, якої світ не бачив. Волоска одного задурно не дасть. Віддалася за боввана, а в її хаті, як у склепі, всього. Всього понашахровувала. Вже й обі вдовиці, старі, он ті, білі, сусіди Марійчині, дивуються не рад її лакомству до всього, та проте язиком своїм обмотає кожного, як павутина, і здобуває на свій бік.

Усе те боліло й підгризало молоду дівчину без устанку. Її честь, її дівоча честь, яку здобула собі довгою службою у своєї пані, тепер розвіялася, немов із вітром полетіла. Чула себе такою самотньою й опущеною всіма, такою пригнобленою, мов справдішня злочинниця.

"Коби хоч він тут був! — мовляла чимало разів до свого серця.— Коби хоч він тут був, усе було б інакше! Нехай би й мовчав, ще й цілий рік нехай би мовчав, я б уже ждала, лише нехай би тут раз був!"

— Ти не посмієш мені на ніщо покласти, як будеш моєю газдинею! — говорив їй пестливо, коли приходив іноді на пару день на відпустку додому, і вона жалувалася, що тут або там уривається з праці.— Я тебе буду як у дзеркалі тримати...

Плакала за кожним разом, коли згадувала оці його слова. Говорив усе так, що мусила плакати. Такий був любий. І тому любила вона його так... тому мала таке серце для нього... була би вибрала те серце для нього... Вона боролася... лише бог один знає, як вона боролася... а наостанку не змогла. Та й так... Обтерла шитвом очі, що зайшли великими сльозами, і затиснула губи. Відтак підняла похилену голову і позирнула на товар, що пасся. Був тут, недалеко неї. Тримався все вкупі й пасся пильно, її погляд полинув дальше понад стерню, там, де поля незаметно знімалися в легкий котел, і спинився мимоволі на них. Там збилася в купу зелена густа деревинка, дрібна оаза; а коло неї, мов низьке гніздо, білівся бурдей. Бурдей Михайлів. А там далі зеленіли ліси. "Сусідній" і малий панський. Несказаний смуток защемів у її грудях. Вона згадала той вечір, коли Михайло говорив із нею перший раз, що її візьме за жінку, і як відтак злякалася перед "сусіднім". Вона всміхнулася смутно. Чого було тоді лякатися? Перед чим? От, дурна була! Він був коло неї, вона була як та птаха вільна, вони йшли удвох разом... Надворі було ясно, тихо, і чого було лякатися? Що то було проти оцього тепер?

Вона зітхнула. Аж тепер було чого лякатися. Над нею збиткувалися, глумилися з неї, її гнала рідна мама і рідний брат із хати, прогнали зі служби, де працювала щиро, спочинку ніколи не мала, а проте її ніхто не жалував. Щастя, що була ще годна робити. Ніяк не годилося сидіти на ласці з заложеними руками. Аби знала, що з ніг колись упаде, не закладе ніколи рук.

Але, може, бог допоможе їй, що вона колись Докії за її добре серце віддячить. Покаже людям, що не така вона вже без честі, як вони собі думають. Покаже, покаже...

І вона й він покажуть. Докія стала для неї рідною матір'ю, а старий Петро — де-де був уже її брат коли для неї такий, як він! Ніколи злого слова не сказав, а десь-не-десь приносив і булку від Мендля з Гоппляцу для неї.

— Їж, сарако,— говорив і втискав на силу булку в руку, коли вона соромилася взяти.— Їж, небого. Тільки добра твого, що з'їси!

Вона все підозривала його, що він знає про її тайну від Докії, але мала разом те пересвідчення, що він їм ні в чім не пошкодить. Умів сварити й лаяти на цілу хату могучим своїм голосом, зривав ним усіх з ніг, непокоїв сусідів, а робітників, коли надзирав їх у полі або коло стодоли, держав мов кліщами при роботі, та проте був він добрий і щирий, а серцем м'який, мов той справедливий шовк. Вона прала йому білля, передаючи його білим як сніг, і виконувала насліпо всі його прикази в господарстві.

Василь мало журився нею. Йому було байдуже, чи вона була тут, чи ні; ба було майже догідно. Коли він не раз по цілих днях пересиджував у Мендля на Гоппляцу за столом, Докія все-таки не бувала цілком сама дома.

Днина була гаряча, і до заходу сонця було ще далеко. Великий мотиль літав плавучим, кокетним польотом у близькості дівчини, сідаючи то тут, то там на хвилину коло неї, неначе бажав, щоби вона подивляла його оксамитну, темну красу. Польові коники дзикотіли в стерні неустанно й оживляли мило тишину, що розлягалася далеко-широко округ неї на полях. Трохи оподалік від неї, на сусіднім загоні, накладали два чоловіки снопи на фіру, а врешті, було безлюдно в її окруженні.

Нараз спонукало її щось підвести погляд від шитва. Якесь прикре почуття перешибло її від голови до ніг. Вона стала вразлива останніми часами. Проти неї взялася звідкись, неначеб із землі виринула, Рахіра і зближалася живим кроком чимраз більше. Вона мусила на неї поглянути. Вони обі знали лише переходом, не говорили ніколи з собою довше, як кілька хвилин, та проте не почували до себе взаємно ніяких приятельських почувань.

Рахіра не любила Анни, бо та не вдавалася з нею ніколи в балаканку, що молода цікава циганка над усе любила, та й ще за те, що вона сказала їй одного разу прямо в очі перед іншими дівчатами:

"Чому ти не розчешешся? Твоя голова розпатлана, як вивернений киптар!" А всі присутні дівчата реготалися весело. Сього не могла вона їй ніколи забути. А Рахіра була Анні немила, бо чула про неї від Докії і Михайла, а переважно від осіб, нею найбільше шановних і люблених,— саме пuste.

Окрім того, знала, що Рахіра була хитра, мов лисиця, цікава до обурення і що — як зачула останнім часом — тішилася її горем.

"Вона уникала в неділі танців на Гоппляцу, літала понад конюшиною, доки не вернула з медком на ніжках",— глумилася перед Савою, а Сава розповів іншим хлопцям; зачув се і старий Петро та приніс додому.

З того вийшло, що між ними прокинулася неприязнь і ворохобила тайком тут і там молоду напівдику кров. Рахіра йшла до доньки старого Лопати, в лісок, з якою мала вічно інтереси задля ціток і герданів, а що далеко й широко не було нічого такого, що

могло б викликати в її лакомній душі глибоку увагу, то, побачивши дівчину при товарі, порішила без вагання задержатися на часок коло неї і побалакати з нею. Може бути — думала — вдасться їй он тут на самоті видобути з неї тайну, що саме тепер була для всіх жінок і дівчат найцікавішим предметом, а дальша доля поважної дівчини неабияким предметом балакань і вгадування. Кожна з них була б над усе бажала бути тою першою, яка б дізналася щось певне про героя в Аннінім житті і роз'яснила цілу таємничу загадку, що всіх мов за ніс водила.

"Як бджола в потемки будує стінку, так і вона зачинялася перед людьми та тче свою долю!" — говорили одностайно білоголові сусіди Маріїні, дві вдовиці старухи, і здвигали байдужно плечима, їх одних уже ніщо не цікавило, хоч би Домніка або Марія не знати що розказували.

З чигаючим поглядом у чорних блискучих очах надходила молода дівчина, мов кітка, безшелесне до сидячої над шитвом похиленої Анни. Анна відчувала чимраз більше близькість надходячої, одначе удавала, немовби не бачила її. Її гнівало се, що буде приневолена говорити з он тою, як її називав Михайло, молодою "відьмою", відповідати на всякі її допити; вона ж була славна з своєї хитрості і витривалості у виграбуванні всяких новин. Опинилася, врешті, коло неї.

— Боже помагай, Анно! — промовила підхлібним голосом.

— Дякувать! — відповіла Анна. — Куди дорога?

— До Єлисаветки Онуфрієвої. Маю принести собі взірець до ґердану, що хочу висилати на храм. А що ти робиш?

Анна почулася в душі враженою тиканням несимпатичної дівчини. Вони були вправді в однаковім віці, але що Рахіра взагалі не тішилася доброю славою і звикла була чути про неї лише легковажні слова, так тепер подразнила її інтимність, що мусила відповісти їй доволі сердито:

— Роблю те, що видиш!

— Шиєш весільну сорочку? — сказала з легким глумом, також уже подразнена, ніби притакуючи своїм словам, Рахіра.

— Може, й весільну! — відповіла Анна коротко.

Рахіра помовчала хвилину. Відтак кинулася до іншої тактики. Підняла одну ногу вперед себе і поглянула на неї журливо.

— Перескакуючи он той шанець, я так роздерла собі ногу на терні, що ледве можу далі йти. Мушу трохи сісти! — сказала в зовсім іншій модуляції голосу.

— Сідай! — пробуркотіла Анна, окинувши її збоку похмурым поглядом. Відчула. Тепер лише сама цікавість прикувала її біля неї.

Рахіра усіла й дивилася якийсь час мовчки, як Анна то впихала, то витягала голку в полотно.

— Для кого оця сорочка? Се мужеська?

— Так.

— Се тонке полотно! З такого шиються весільні сорочки!

Анна не обзивалася.

— Я тобі всього добра з душі рада, Анно,—тягнула вона живо далі,— чи маєш велику гризоту! Коли твоє весілля?

Анна почервоніла.

— Коли мій милий захоче!—відповіла змішана.

— А жінки в селі гомонять, що він уже тебе покинув і має другу!

Аннин голос задрижав.

— Так! Хто ж се каже?

— Одна жінка казала мені! Так казала: "Якби Анна була розумна та не затаювала всього, то він був би її мусив узяти, а так вона мовчить, як би боялася свого права, тим часом він собі другу найшов, а з неї лише дзвони пустив. Хто її візьме з дитиною? Хто схоче чужу дитину годувати? За яке право, за який довг?" От так казала та жінка.

Анна задрижала з жалю і обиди.

— Та вже вона побачить, хто такий мене візьме! — відповіла, глибоко зворушена.— Нехай не журиться мною! Я вже собі дам раду; нехай другі себе пильнують!

— Се і я їй сказала,— тягла Рахіра гладко далі,— але вона ще доложила: "Анна,—каже,—робить сором і хлопцям, бо в наше село приходять люди із сусідніх сіл у свати, та що собі подумують? Скажуть, що у нас такі хлопці, що збавляють дівчат, а відтак на сміх їх пускають. Не приймуть у своє село. Все сватав кожний дівчину, як таке лучалося. Кожний ішов до панотця, покаювся, панотець насварили і звінчали, а тут? Сором та й сором!"

Рахіра вп'ялила свої блискучі очі вигребуше в лице противниці і, помовчавши хвилину, додала:

— А відтак ще сказала: "Я була від Анни всього надіялася, але вже такого стиду мамі і братові наробити, де брат хоче в порядного ґазди засватати дочку, то, ану, де і хто таке чув? Тепер нехай іде до жидів на службу!"

Тут Анна підняла голову. Була цілком біла. Її очі стемніли аж вчорне, і несказанна погорда і ненависть пробилися в них.

— Ти! — просила вона.— Чого ти прийшла сюди і під'їдаєш мене твоїми мільдунками? Іди собі геть, звідки прийшла, і не лізь мені в очі! Я тобі не оповідаю, що люди про тебе розказують!

Рахіра зірвалася миттю на рівні ноги. Витріщивши свої круглі очі широко на Анну, мовчала хвилинку... Та лише недовгу хвилинку. В слідуючій уже моменті урвалася нитка її терпливості і чисто градом посипалося їй з уст:

— Ти... ти... ти знаєш, що люди про мене розказують? Ти, що в тебе шкіра на плечах самими синцями вкрита, ти, що завтра будеш милостині від людей просити? Ти знаєш, що люди про мене розказують? Агій на твою голову, що таке знаєш? Ану, кажи зараз, най почую! — кликнула без віддиху а непоборканими рухами.— Лише не бреши, як Івонічина Сойка коло бурдея, а кажи правду!

— Хочеш знати що? — відповіла вже й собі роз'ярена Анна.— Зараз тобі скажу. Ти, кажуть, така злодійка, як твій тато, і не страшно тобі перед жодним гріхом, як йому. Ти дала Саві матригунів та й розволочила його за собою, як теля на мотузку, що він не

слухає ні тата, ні мами, ні нікого. Так. Ти гадаєш, що про се ніхто не знає? Га? Ти гадаєш, що він тебе засватає і ти будеш розводитися на Івонікових ґрунтах? Зараз-таки! — розсміялася вона на ціле горло, потрясаючи головою в якійсь розбурханій бутності.— На се почекаєш ти ще трохи! Таких ґаздинь, як ти, Івоніка на своїх ґрунтах не потребує! Злодійських невісток та чарівниць він не потребує, на те можеш спуститися. І нічого тобі не допоможе, ані твоя матригуна, ані твої різні ворожбитства, а мене не маєш шпигати, бо тобі до вінчання також не вільно вінка брати, се всі знають, а Сава тебе не засватає! Впрочім...

Вона хотіла ще щось доказати, та Рахіра опинилася вже близько неї, відсапуючи широко випнятимй грудьми. Вона взялася попід боки і кричала:

— То він тебе засватає, га?

— Мене ні, але й тебе ні. Івоніка і Марія ніколи на те не дозволять! Я знаю! — кликнула Анна дрижачим голосом із цілковито збліднілим лицем.

Се було найгірше, чим можна було вразити Рахіру, і перед чим жахалася, мов перед їдовитим шпиганням голки. Її очі заіскрилися недобре, одначе і вона розреготалася, як перед хвилию Анна, на ціле горло.

— Мене Сава не засватає, кажеш,— спитала вона,— і ти се знаєш? Він тобі казав? Можеш забожитися? А хто пішле до тебе сватів, ти, покойова на ласці, коли ти так усе добре знаєш? Котрий з багацьких синів? Чи, може, собі вибереш, котрого схочеш? Їх у тебе стільки, що перснів у багачки на пальцях. А може, ти вже вибрала та забула, як його на ім'я охрестити, та й через те лишишся з сивою косою? Може, се старий Петро, що сидить у своєї сестри на ласці, як ти тепер, а може, се Сава тебе візьме, як не мене? Га? Або, може, візьмеш його брата Михайла? Він буде, може, колись двірником, хвалився раз перед Савою, то й ти будеш попри нього пані двірничка. Старий Івоніка і Марія відчинять двері заздальгідь перед тобою, та й в куми можеш їх запросити...— і, не докінчивши речення, розреготалася наново на ціле горло.

На останні слова Анна схопилася на рівні ноги, мов на пружинах. Висока й обурена, станула перед молодою циганкою, погрозивши їй дико п'ястуком.

— Ая, ая, аби-сь знала! Я виберу собі Михайла, аби-сь знала! — процідила білими устами й погаслим голосом.— А заки він стане двірником і відділить тобі твою партику [101], я тобі її дам від себе.

Розмахнулася рукою, а ся спинилася на смаглявім лиці молодої дівчини, і голосний відляск пішов воздухом.

Рахіра кинулась, мов справдішня тигриця, з обома руками на Анну. Одначе Анна, до крайності роздразнена і зворушена, трутила її майже з мужеською силою в груди і так несподівано, що дівчина подалася о кілька кроків назад.

— А як Михайло буде двірником,— кликнула беззвучним голосом,— а я його ґаздиня, то він вижене таких ворожок і відьмів із села, як ти! Так! Тепер уже знаєш, що хотіла знати, і радуйся, як хочеш! Тепер уже можеш собі йти! Вже дістала свою партику, по яку прийшла!

Сказавши се, зібрала живо своє шитво і звернулася за товаром, що, пасучися,

віддалився трохи від давнього місця.

Рахіра не пішла за нею.

Вона боялася тої роз'юшеної постаті й тих сильних п'ястуків, яких силу щойно спізнала.

Осталася на місці, минаючися з гніву й обурення, затискаючи раз по раз п'ястуки, погрожуючи ними та викликаючи голосно брутально-грубі і обидливі слова.

— Чекай, чекай! — кінчила кожне нове речення зневаги якимсь співучим голосом. — Попам'ятаєш ти ще оце! Попам'ятаєш ти ще, хто така Рахіра та й кого ти поличником почастивала! Тепер я тебе знаю, чекай, тепер видітимемо, хто піде з села, та й ще, до того, з торбами! Хто свою партику дістане! Че-кай! Че-кай!

Так вигрожувала довго різними словами, віддаляючися повільно, нескорим кроком із нещасного місця назад.

Але Анна не слухала її вже більше. Погнала товар у цілком противну сторону на пашу і вже ані разу не оглянулася більше, їй стало цілком байдуже, що поза нею діялося. Мала лише те виразне почуття, що якась тяжка пайка отруї, що гніздилася десь у неї на дні в душі вже здавна, спала тепер. В чім вона полягала, вона сього не знала. Чула лише, що їй тепер добре...

Рахіра не поступала більше в лісок до доньки Онуфрія Лопати по взірець до гердану. Затягнувши хустку, що зсунулася їй при бурливих рухах із голови майже аж на плечі й очі, вернула поквапним кроком додому.

XV

Того вечора зайшов Сава до Рахіри, і так пересиділи обоє до опівночі.

Ніч була ясна й тиха; вони сиділи на призьбі, говорячи та сперечаючися.

Вона була страшенно зворушена, і її круглі очі прискали раз по раз іскрами. Оповідала йому приключку з Анною, може, по раз шостий, і все наново наказувала йому віддати їй, Анні, "партику", інакше грозила:

— І не подивлюсь у той бік, де йдеш; очі тобі видряпаю, як приступиш на крок до мене!

Він обіцяв їй твердими словами покарати Анну. Був сам так глибоко обурений образою, заподіяною дівчині, що товк від часу до часу п'ястуком по призьбі, неначе мстився вже на неприємельці, одначе се не вдовольняло дівчини.

— Та коли почастиєш її? — допитувалася нетерпливо. — І як се зробиш? Я б се хотіла знати; найліпше, я б таки хотіла десь заховатися і дивитися, як ти частуватимеш двірничку!

— Не журися тим! — відповів він глумливо, з похмурим поглядом у своїх сталевих очах, що ніколи не спочивали. — Се вже моя річ. Я почастию її, де подиблю, на полі або й на дорозі. Відтак нехай іде до суду й подає мене.

— Колись, як вона сидітиме сама в полі при товарі, без свідків.

— Тепер зараз я сього не можу зробити, бо вона буде зважлива, — додав, — але трохи пізніше, як уже й сама забуде. Я піду на наше поле... а наше поле об межу з Докіїним ланом, і там охрещу її. Зайду до неї цілком тихо, так, як би хотів спитатися, чи

вона не має при собі глечика з водою, та й стану перед нею. Стану перед нею,— тягнув даліше нараз з обличчям зовсім зміненим, неначеб переживав у дійсності сцену, яку малював саме словами,— і буду на неї дивитися. Відтак питаюся: "Слухай, Анно, хто така Рахіра? Хто вижене її з села?" А відтак почастию її поличниками то вправо, то вліво, що земля зігнеться під її ногами та й в очах почорніє. А відтак питаюся її: "Відки ти знаєш, що Сава Івонікового Федорчука не засватає Рахіри? Відки ти знаєш, що вона відьма та й дає йому матригуни? Виділа ти те та й маєш на те свідків?" Потім промине їй вже охота чіпати тебе та й називати відьмою, не бійся. Не прийде охота й тоді, як Михайло стане двірником, а вона його жінкою. Спустися лише на мене, лиши мені се.

Він зблід страшенно і предивно під час тих небагатьох слів. Його очі зайнялися чудним блиском, збільшилися незвичайно і стали зимні, мов лід. Все те стояло у дивному контрасті до його ніжних, дитинячий черт. Його груди піднімалися й опадали, а він сопів, неначеб що лиш напружився тяжко при фізичній праці. Вона вхопила його за руку і глянула вдоволено на нього.

— Ти... як ти оце зробиш... як ти оце зробиш...— вона ледве могла промовляти з повздержаної утіхи,— то я не знаю що... Інакше я б і їй, і Докії, і всім тим, що ховають ту гаспиду в себе, запалила хату над головою. Бігме, Саво, що запалила би!

Він обіцяв ще раз сповнити своє слово, і вона вкінці впокоїлася. Пізніше всунулася безшелесне в хату, де старі спали, і винесла тютюн і пляшку з горівкою.

— Тепер напийся! — прошептала вдоволено й підсунула йому під рот трунок. Сама усіла на землю, підібравши під себе ноги на орієнтальний лад, і напихала люльку. Се був для неї найкращий момент, найбільше пожадана хвилина. Курила радо, до пристрасті, але не сміла того робити інакше, як тайком, бо мати була її за се, а вона боялася глуму людей. Ні одна дівчина в селі не курила, се було лише у циганів звичаєм, а вона не хотіла уходити за циганку. Ніяким способом, ні за що в світі... Супротивлялася тому з цілою амбіцією своєї дикої, неуговканої вдачі. Але так, уночі, коли вони сиділи на самоті і ні одна людська душа не доторкалася їх, могла поступати собі до вподоби.

І він любив, коли вона курила, бавився тим, мов забавкою. Купив їй сам у поблизькім містечку, що притикало до їхнього села, люльку, і любувалися в тишині незрадливої ночі оцею приємністю.

А що тепер були дні гарячі, то вона ходила лише в сорочці підперезана. І так сиділа й тепер у його ногах. Густе неподатне волосся спадало їй дрібними кучерями на чоло, а коротка груба коса теліпалася при скорих руках її голови на плечах, мов жива. Курячи, гляділа ненастанно на Саву. Припала до нього цілою пристрасною своєю душею. Тішилася, бачачи, що справила йому приємність принесеним трунком, що він оживився ним і став говірливий. Іноді й побоювалася його. Та все, коли трохи попив, було легше дібратися до нього або випросити що-небудь у нього. Ніч була така ясна, круг них виднілися всі предмети так докладно, що можна було з легкістю виразно почислити дрібне листя вишневих дерев, що здіймалися довкола нужденної хатини. З темної зелені малого яринового садка визначувалися струнки білі мальви гучним ростом угору,

а їх білі цвіти, здавалося, в деяких хвилях немов блідніли між густим листям у магічному сяєві місяця. Зі східної сторони хатини, десь за садком, закричала смутно, переразливим голосом сова. Рахіра зачула се.

— Хтось умре! — сказала сухо, звертаючи свої блискучі очі в ту сторону, звідки дався почути віщій оклик.— Звідки вона кричить?

Він здвигнув плечима.

Оклик повторився і, як уже тепер здавалося, зовсім в їхньому сусідстві.

— Агі, се таки близько коло нас! — кликнула. — Боїшся? — спитав він і глянув поважно на неї.

— Ні.

— Не бійся, ти не вмреш!

Вона всміхнулася і показала свої білі, блискучі зуби.

— Най мої вороги гинуть! — сказала.

По хвилині, під час якої мовчали обоє, обізвалася:

— Не скажеш таки нічого старим про се? А я б їм таки навмисне все розповіла. Нехай потішаються трохи, як чорною годиною. Я їм не до вподоби, то, може, вона приросте їм до серця!

Але він похитав головою. У нього прокинулася інша думка. Він хотів собі се заховати. Воно могло йому колись пізніше ліпше придатися. Колись і проти самого Михайла стати в пригоді. До того, хотів колись Михайла захопити з дівчиною і вже тоді... Його очі засяли, як передше, зимним блиском, що чимраз більше ріс, погойдалися по землі від одного предмета до другого, і він замовк. По якімсь часі спер голову в руки, а ті на коліна, втопив очі в землю і промовив:

— Сього року має тато прекрасну пшеницю! Саме та, на котру я сам орав і котру до кінця досівав!

Вона виймила на хвилину люльку з-помежи зубів і спитала:

— Та й що?

— Ніщо! Але та земля, на якій ми сього року ту пшеницю сіяли, дуже добра. Всі наші ґрунти дуже добрі! Земля товста така та красна, що хоч що посій, то все пишно виросте!

— Се ти вперше знаєш? — спитала вона із легким глумом.—Ціле село знає, що ґрунти Івоніки чи не найліпші тут у селі. І від панських, мабуть, ліпші!

— Я се й перше знав! — відповів він звільна і все задумчиво.— Але відколи Михайло пішов, знаю се ще ліпше. Як чоловік сам сіє, сам оре, сам сапає,— спізнає все ліпше. Але той кусник — він лежить недалеко від бурдея і від нього найближче до цісарського гостинця — я б його дуже хотів мати. Я б собі хотів там поставити хату. Але,— додав, сумніваючися,— чи мені його тато дасть? І Михайло казав раз, що там було би дуже добре поставити хату. Навкруги мали би ми свої ґрунти. До дороги близько, в бурдею не буде можна все сидіти. Ми оба не зможемо в бурдею сидіти.

— Старий не дасть тобі того лану! — закинула рішучим тоном Рахіра.

Він не відповів.

— Старий не дасть тобі його! — повторила вона роздрознено.— Він дасть його Михайлові, а як уже дасть, то захоче, аби ти мене покинув...

Очевидно, він мав ті самі слова на устах, бо докинув так само нетерпливо і роздрознено:

— Він зараз зачне говорити про гріх і скаже, що з гріхом на душі чоловік ніколи хісна з землі не здобуде, та й таке інше. Я знаю! Я вже наперед знаю...

Вона гляділа вперед себе хвилю живо, задумана, з випуленими очима. Побачила себе в уяві ґаздинею, з красним, як сніг білим рушником на голові, в довгім вишитім кожусі, як ішла за ним у неділю до церкви. Всі чоловіки й жінки оглядалися за ними, а дівчата аж миналися зі злості. Вона була ґаздинею на Івонікових ґрунтах! Вона, Рахіра!

Се була її мрія, що вічно леліялась у її серці. Се було те велике щастя, за яким горіла її лакома душа й без якого не могла собі уявити життя. Прилягла до нього цілою своєю ненаситною, гарячою вдачею, з цілим голодом молоді дикої натури, що, зіллявшись ще і з іншим життям в одно, ніяк не могла розстатися хоч би й у думці від неї і всіх об'яв і вимог, які її за собою потягали.

В погоні за удержанням того її грубого, уявою вимріяного щастя деморалізувалася несвідомо чимраз більше, не жахаючися ніяких, хоч би найпідліших, учинків для заспокоєння своїх бажань.

Так, як вона собі уявляла, як думала та як хотіла,— мусило статися. Інакше й не могло воно бути. Він хотів її, вона хотіла його, він мав дістати землю від родичів, а все інше майже не існувало для неї.

— Ти! — вирвалося нараз нетерпливо із її уст.— Чого ти ніби ждеш? Поки Михайло з війська верне?..

— Та й я маю ще до війська іти! — відповів похмуро. — Раз не взяли, але другий раз можуть узяти!

— І тебе? Таже вже Михайла відібрали?

— Та так, але я мушу за себе служити! — сказав знов хмарно. Вона помовчала хвилину, а відтак спитала:

— А якби ти ще одного брата мав, мусив би й той іти?

— Авжеж!

— А ти б конче мусив?

— Гадаєш, ні? Тоді тим більше!

— Чому тим більше?

— Бо при родичах усе б один лишився! Розумієш?

— Звідки ти се знаєш, хто тобі те казав? — спитала.

— Се я знаю! Та й від тата знаю! Те всі знають! Вона замовкла й попала, як передше, у живу задуму. По якійсь хвильці спитала:

— А як воно буває, як дома є лише один син?

— Тоді він може бути увільнений, тоді можна сказати: "Старі слабі, і він мусить лишитися дома, щоби старих доглядати та й господарством правити".

Вона не питала вже більше. І він замовк, скрутив собі папіросу, а вона почала

гризти нігті. По якійсь хвилині обізвалася:

— Як Михайло прийде, то ти будеш мусити йти. А заким ти вернеш, то він ожениється, і старий дасть йому найліпшу землю.— Вона говорила се голосом, що чимраз більше знижався та упадав... Ніби бачила, як нараз її щастя розбивається, як гинуть усі надії.

— Та я не мушу йти до війська,— сказав.

— Але ж ти сам казав, що мусиш іти...

— Я відріжу собі один палець... або ні — то ти мені даси щось від твоєї тітки з М.— яке зілля, якийсь трунок, щоби мене на той час звалило... Я стану марний, і мене не відберуть. Я не боюся жовнірства,— додав з притиском,— але я не хочу служити. Я там буду волочитися зо два-три роки з гвером, а за той час утрачу найліпшу землю. Мені лише про землю ходить, лише про землю. Все інше мені байдуже. Нас є двоє на ту землю: маємо однакову й добру і слабу дістати.

— В тебе таке саме право, як у нього! — потвердила вона лакомо.

— Таке саме, а може, ще й більше!

Замовкли обоє. Так сиділи якийсь час. Згодом запіяв когут. Було по півночі. Він прокинувся зі своїх гадок, хотів піднятися з місця, але вона вхопила його за руку й затримала.

— Лишися вже тут оцю ніч,— промовила півголосом. — Дома не будеш ліпше спати, як тут.

Він усів на місце, не сказавши ні слова, і обняв й рукою за шию. Вона прошептала йому кілька пестливих слів до вуха і притулилася до нього, мов ласиця, одначе він не всидів довго. Нараз устав, неначе на якийсь внутрішній приказ, неначе його гнало звідсіля щось геть, і, відсунувши її руки від себе, піднявся живо з місця. Його очі почали за чимось то сюди, то туди блукати, а відтак спинилися на плящі з горівкою. Станув.

— Є ще тут що? — спитав.

А відтак, відкривши ще трохи трунку, приложив пляшку до уст і випив усе до останньої краплі...

— А тепер уже йду! — сказав.

Вона встала за ним, простягнувшись коло нього безшелесне, мов кітка, і випровадила його аж до перелазу. Опісля подали собі руки.

— Не забудь за Анну! — пригадала вона ще востаннє.

— Не бійся! — відповів усміхаючись. Але той усміх споганив його ніжні дитинячі черти до крайності...

"Аби вже мене так моя добра доленька забула, як я її забуду!"—думав дальше, прямуючи байдужим кроком полем до бурдея.

"Побожна! Полізла з мамою на прощу, скавуліла перед усіма іконами, понесла світло та гроші, а тепер — ади! — як кертиці [102], як борсуки лізли десь під землю, аби їх ніхто не ймив, а воно таки вийшло все наверх!"

Ціле його роздразнене нутро зворохобилося, але zarazом відчув він велике

вдоволення і несказанну злорадість. Тато і мама докоряли йому за його зносини з Рахірою, мов за проступок, називали найтяжчим гріхом, набивали вуха від рана до вечора прорізними осторогами та грізьбою, що нічого від них не дістане, а он тут пішов старший, звів дурну наймичку і хотів їм у хату ніби невістку впровадити...

Був би майже вголос розсміявся, такою смішною видалася йому оця ціла справа в тій хвилі. "Капітан", як його мати іноді називала, будучий "двірник"!

"Так, таки так! Мама! — говорив у нім якийсь голос дальше.— Вона вже створить очі і сплесне в ручечки, як довідається про те. Буде вже мати собі потіху".

Одначе його серце не сміялось довго. При спогаді про матір замовкло і схолодніло в його душі. Знав. Так як мати не припустить ніколи в хату Анни за невістку, так не прийме й Рахіри ніколи до себе. Ніколи!

Неначе вовчиця, кинеться на нього і буде відривати його від дівчини, коли прийде вже до шлюбу. Відчув інстинктом, що вона буде його найтяжчим ворогом у боротьбі за його щастя. Ні батько, ні Михайло, ні люди, ніхто інший — лише вона одна! Одна-однісінька вона.

Мимоволі збилися його руки в п'ястуки.

— Мамо! мамо! — просичав ненависно крізь зуби, затискаючи сильно п'ястуки. Всюди стрічав її. Всюди було її повно! Здавалося, був би її здавив, так дуже станула йому нараз в дорозі і з такою свідомою ненавистю згадав її в ту хвилину.

Його груди піднялися із внутрішнього зворушення і ніздрі задрижали. Був страшний в оцій хвилі. Якби була Марійка його тепер побачила, була б без сумніву сказала: "Тепер він знов якийсь без ладу!" До того гризла й мучила його вічна тривога, що не дістане ніякої землі. Почув себе неначе відкинутим, неначе без вартості й відчув, що не може бути без землі... Але і без Рахіри не міг лишитися.

"Рахіра — або земля!.." — сказав одного разу коротко тато, а мама неначе тисячами язиків повторяла те саме. Всі закутки хати відзивалися до нього, як станув лише на порозі дому. Ба навіть і сама земля мала лише ті одні слова для нього. Всюди, де спинився його погляд: на полях, на нивах, де пишалося збіжжя, шелестіла кукурудза, перемінялося все в те одно:

"Рахіра — або земля!"

Се випивало його кров і виводило з рівноваги. Під час двох років, коли був приневолений служити їй удвоє стільки, вона прикувала його до себе більше, як батько й мати.

А Рахіра знов говорила: "Як не будеш мати землі, то не зможемо побратися! З чого нам жити?"

І справді, з чого їм жити?

А її покинути не приходило йому навіть на думку, не сніло навіть. Попросту — не міг бути без неї. Його чоло зморщилося хмарно.

"Рахіра — або земля?.."

А відтак сказав у нім голос виразно й голосно:

"А чому не одно й друге?"

Так, чому ж не одно й друге?

"І одно, й друге!" — заспівало в нім, і він почув нараз вдоволення, немов був уже в посіданні одного й другого дорогого скарбу.

Так, обоїх! Се вистарчало йому. Він лише сього хотів. Се був початок і кінець його мрій і бажань. Оце, власне. І сього хотів він усіми нервами свого ества, хотів до кінця свого життя. Бажав сього свідомо й несвідомо, лише жив і дихав тим...

Ішов іще полем до бурдея. Ніч була така ясна й лагідна, така тиха, неначе хотіла розійтися в лагідності і красі. Десь-не-десь стояло мовчки, не шевелячися, не жате ще збіжжя, дрижала роса на колоссі, або товпилися один по однім снопи в кланях [103], кидаючи відсторонь велику неповоротну тінь коло себе.

Він ішов у напрямі поля, тою самою стежкою, що знижалася, мов котел, що колись ішли нею Анна з Михайлом. Його позір спинився на бурдею і деревині, що обдавала його темною тінню, а відтак мимоволі на "сусіднім" ліску.

Він лежав так темно й густо, так спокійно, неначеб ждав на кого. Все оставав однаковий і поважний. Хлопець успокоївся, поглянувши на нього, і інші образки заповнили його душу. Звідти він часто крав дрова. Там зрубав він одного разу цілого дубка і спродав жидові, і до сеї днини не знав про се ніхто, іншим разом украв татові два штибулі, спрягав там і знов спродав жидові, і тато на те не прийшов. А знов раз, саме в середині літа, забрав мамі кусень полотна, що білилося, закопав там — і ніхто й не писнув за ним.

Він був там певніший, як дома. Сей ліс ставав йому не раз у пригоді, не був далеко від бурдея, а що найліпше — все, що в лісі роблено, не було гріхом. Чи вкрасти що, чи крадене заховати, чи чинити там добре або зле,— се все не було там гріхом. Уже як ліс кінчився, як лишилася остання деревина за спиною і чоловік ступив на рівне, чисте поле, так лишився за ним і всякий гріх, і він був свободним, чистим, як передше...

Прискорив кроки.

Побачив зайця, як той гнав уперед нього конюшиною високими скоками. Він мусив його дістати.

Ніч була така місячна й тиха, все спало, і ніхто не перешкодить йому вбити звіра. В бурдею мав пишну батькову стрільбу, що ніколи не хибала, а вбивала на місці. Так мав би що понести завтра до жида на Гоппляц. Жиди самі дичини не їдять, але вони скуповують її для панів до міста.

Он там виринув він знову із конюшини, темний і зграбний. Піднявся на задніх лапах і стеріг вухами. Саме аж просилося гримнути в нього... Він не йшов уже з бурдея, а біг. Забув уже і землю, й Рахіру, і вся вага, що тяжіла йому ще перед хвилиною на душі, була неначе здута: він відчував і знав лише одного: того звіра он там він мусив спалити. Його гнало до того, неначе мусив се зробити за всяку ціну, неначе мав тим відзискати всю рівновагу свого ества.

Легкі, імлісті постаті, що висіли недвижно перед "сусіднім" лісом над вогкою, багнистою левадою, здавалося, ворушилися, оживлялися й незаметно усувалися з місця. Здавалося, зливалися ніжно в одну масу і, здіймаючися побідно вгору, мостили,

приманюючи таємничими рухами, дорогу до темної, вижидаючої глибини лісу,

Одна зірда на небі найшла своє місце невігідним і замінила його. Величезним, лукуватим розмахом кинулася в простір і спинилася срібною мерехтячою точкою на противнім місці безкрайого голубого неба.

Одиноко й опущено лежав бурдей напереді горстки тих лісових дерев, що збилися до купи садовини, а його два дрібні віконця вилискувалися щиро до ясного місяця і до широкої площини, що розлилася перед ним.

Стара Сойка, здавалося, мала лихий сон. По довгім вештанню з одного кутка свого обійстя в інше, сіла й завилала. Її голова була сим разом спущена до землі, а її виття повне болісних, зловісних вібрацій.

XVI

Наблизилася пізня осінь — листопад. Вона привела сонячні, але вже холодні дні й незвичайно погідні ясні ночі. Одначе про воду говорили люди, що вона вже цвіте. В самій пізній осені був у неї час розцвіту. Вона була ледовато-зимна, мала рішуче срібний полиск, та була така чиста і прозора, що на її дні можна було розрізнити і найдрібніші камінці.

Та вже минув час білення полотен. Білі довгі пасма полотен, що пишалися кожного літа у Марійки в близькості бурдея в саду або на сіножаті коло конюшини, були старанно звиті й заховані в хаті "на горі" у великій скрині. Поля простягалися обнажені зі свого золотистого та різнобарвного строю, і тут і там спинялися громади товарини, випасаючи багату стернину. Поодинокі здавлені калатання майже беззвучних дзвінків при шиї вибраної чільної худобини блукалося, дрижачи тихими полями, завмираючи десь далеко в простороні, а відтак наставала тишина. Спокійна й мирна, а земля огрівала, де могла, свою втомлену поверхню. Около бурдея виглядала гарно й відновлено.

Михайло пробував уже цілий місяць дома, увихався, як бджола, у всіх закутках господарства, і зробив із нього — як говорив Івоніка — чисте дзеркало. Він багацько чув і видів при війську, навчився багато, і що його тепер вражало дома (тут в бурдею, як і в сільській хаті "на горі") неміло — се була нехарність. Що лише міг у руки взяти — очищував, порядкував, і загалом працював із такою охотою, неначеб вижидав щодня візитації самого генерала або й якої іншої військової старшини. Ніколи не чув себе таким щасливим і вдоволеним, як тепер. Йому здавалося, що був паном якогось великого, пишного, зеленого світу і міг у ньому робити все, що хотів.

Звезене збіжжя стояло золотистим муром, або як рівно вставлена компанія, недалеко бурдея, коло саду, і ані одне стебельце не звисало з нього безладно, а малий тік, що ділив його від бурдея, був чисто і старанно виметений. Опале з деревини листя, що становило лісок і сад бурдею, було зібране в велику купу й ожидало своєї удачі, а кукурудза саме лупилася. Очищувану висипували в кошницю коло току, а вона визирала дрібними жовтими зубками крізь плетене пруття великого неповоротного коша. Всюди панував найбільший лад.

Надзір над стайнею і худобою обрав Михайло зараз на другий день по своїм

повороті, а Сава мав тепер — як він сам йому, весело всміхаючись, казав — на якийсь час "урльоп".

Він умивав і вичісував свої воли, що вилискувалися на сонці, мов шовк, а у стайні завів лад, мов у хаті.

Івоніка походжував, щасливий і вдоволений, по всім усядам, і як говорив, то говорив незвичайно голосно. Се був найпевніший доказ його внутрішнього вдоволення і тихого щастя, та що з його душі спала ослона смутку.

Михайло був уже дома. Був уже більш як місяць і мав ще більше як з місяць остатися. Він мав Михайла щохвилі перед очима і знав, що як той піде ще від нього, то за пару місяців верне вже навсе додому. До півроку буде його мати навсе дома...

В неділю ходив він із ним до церкви і здоровив кожного щиро і голосно. Сього року було вже прецінь цілком інакше, як тоді...

Марійка була горда й щаслива і вибирала в душі межі багацькими доньками невістку, а навіть і Сава здавався веселішим, як звичайно.

Він помагав охотно Михайлові при кожній роботі, і хоча уникав усяких допитів брата про Рахіру і його відносин до дівчини, то однак присутність його, здавалося, немов вдовляла його; щонайменше не потребував ночами пам'ятати про бурдей і худобу в полі, і міг безжурно пересиджувати в Рахіри й її батька. Тут став він, зрештою, майже щоденним гостем... Інакше малася справа з Михайлом і Анною. Вони могли лише зрідка бачитися, а ще рідше з собою говорити.

Анна уникала всякої нагоди, щоб ходити в село, а коли пасла товар у полі, пересиджуючи там годинами, все ж таки не могла часто з Михайлом на самоті розмовитися. Зараз приступали до них дівчата або хлопці, що також доглядали тепер тут свою худобину (вона ж не була вже одна в полі), мішалися в розмову, і бесіда сходила на звичайні денні справи. До того, боялися, що їх тайна могла частими стрічами зрадитися, і так відкладали все на день святого Михайла, очікуючи його, мов спасення від усяких смутків і клопотів.

— А коли тато й мама заборонять тобі на святого Михайла взяти мене за жінку, що тоді? — спитала тривожно одного разу, коли їм прецінь довелося побути хоч часок на самоті з собою.

Вона звернула свої великі, з жури запалі, блискучі очі допитливо на його обличчя і усміхнулася вимушено.

— Тоді поставлю їм таке питання,— відповів він, весело всміхаючись, — і скажу: або мати мене з Анною тут при собі, або мати мене з Анною в місті. Тоді вже вони зм'якнуть, не бійся. Ти ж не Рахіра. Ти не моя перва сестра, і се не гріх, що ми любимося. Наша милість не потягне за собою гріхів і біди. Іншої причини не мають вони, щоби нас розлучити. Що ти не багацька дитина, — додав, угадавши по виразу її лица, що в неї були ті самі слова на устах, — то я спитаю в тата: тату, скажу, і ви, мамо! Чи ви були великими багатирями, як побралися? Га? А все-таки бог на вас не забув, та й допоміг щиро, що ви нині красні ґазди. Я лишу вам усе поле, скажу я їм, тіштеся ним, а я беру собі Анну й верну назад до міста. Там я вже найду собі роботу і не згину. Тепер

я вже інакше думаю, як давніше,— тягнув він даліше, підносячи пишно голову вгору,— я вже обглянувся трохи по світі і знаю, що чоловік, який має добру волю до праці і здорові руки, не згине з голоду. В місті живуть люди і без землі. Тяжко живуть вони, се правда, але все-таки живуть, а часто й не гірше від нас. А втім, я се лише так кажу,— додав, знов усміхаючися, — бо я знаю, що як притисну їх, стануть по моїй стороні. У мами не стало би більше сліз плакати за мною. Вже що мала, здається, все виплакала. Я знаю, вони будуть сварити, будуть відказувати й нарікати, мама будуть перед сусідами жалуватися, а тато раз у раз зітхати, а проте хто мене може силувати сватати таку дівчину, що я не можу їй в лице дивитися? Як чоловікові жінка мила, то так, як би вона його очима була. Отак я їм скажу! Нема тобі чого журитися!

Вона підвела до нього спущений погляд і глянула йому вигребущо в добрі, ясні очі.

Він говорив так рішуче й переконуюче, так щиро, що вона не могла не повірити добрим успіхам в будучності. У ній оживилася надія наново, і вона усміхнулася. А однак ж затремтіло в її душі вже в найближчій хвилі болюче, мов заткнене десь в однім закутку серця жало, коли згадала хвилину, як він заявить батькові, що ось він має сватати наймичку Анну.

— Ти маєш надію, що все закінчиться добре? — спитала наново несміливо і стиха.

— Маю! — відповів він певним голосом.— Не журися вже стільки! — просив, обіймаючи її щиро.— Ти вже так нагризлася, що стала чорна, як он та земля. За кого ти мене маєш, Анно? Що я в тебе? Ти гадаєш, що обдурю тебе й покину? Ти гадаєш, що в мене нема честі й сумління? Відколи се ти така мудра стала? Ади, які в мене руки! — додав гордо, потішаючи її і простягнувши раптовим рухом вперед себе сильне мускулярне рам'я так, що від мускулів аж лоскотом пішло.—Видиш, яка міць? На чотири такі, як ти, я б заробив, а ти боїшся? Анночко... ти боїшся?

Він підняв її похилену голову й заглянув, зворушений, в її очі. Вони були повні сліз.

— Ну, і плачеш!

Вона обтерла сльози, не сказавши нічого.

— Анночко...— просив м'яким, ослоненим голосом, притягаючи її тепло до себе.— Анночко, що тобі? Я ж тобі кажу: бог нас не покине!

Вона вхопилася його обома руками за шию і заплакала. Щось відняло йому голос.

— Що тобі, Анно? Боже добрий, скажи мені, що тобі? — просив налягаючи.

— Ніщо,— прошептала,— ніщо! Мені лише так тяжко на серці.

Одна думка промайнула йому блискавкою крізь голову і неначе роз'яснила йому все. "Вона боїться смерті! — роз'яснила.— Так не гаразд умирати, гріх!"

І він почав її потішати простими неповоротними словами, а однак скільки почувань, скільки ніжності замикала в собі та мужицька груди! Скільки правди й вірності лежало в його тремтячим голосі, що силувався до ніжності і м'якості, скільки тривоги й щирості зраджували його зворушені добрі очі!

Ледве знав, що говорив, коли звук його голосу віддавав несвідомо найкращу часть його почувань і душі.

— Коли я тут, тобі вже нічого боятися! — повторяв раз по раз.— Все буде добре! Я

лише бога просив, аби знайтися тут! Тут я пан! Най що до нас приступить, мені ні перед чим не страшно! Тут я дома! Я лише тут хотів уздріти себе! Нічим не журися! Я стану у всім за тобою, як дуб, і ану, най хто посміє тебе на волос скривдити — побачить!

— І перед Савою і Рахірою боюся! — обізвалася вона наново журливо.

Він махнув легковажно рукою.

— Перед тим дурнем? — спитав. Він знав про перепалку дівчат у полі і обіцяв Анні, що "побалакає" у відповідній хвилі з Рахірою.

— Що вони можуть тобі зробити, коли я тут? Можуть хіба старим зрадити нашу тайну, але наскільки я замітив, не сказали ще нічого. Сава собі добре роздумає, заки зачне зо мною сварню. Він знає, зо мною добре жити в добрі. Йому від мене нема кривди. Я з ним добрий.

— Але він от ледве що говорить з тобою...

— Коли він багато говорив, зозулько? Ні, він не говіркий. Відколи з'єднався з Рахірою, відтоді розпливаються йому слова в роті; але ми живемо в добрі. Він прийде, — з'їсть, йде до роботи; прийде знов, пробурмотить щось під носом і йде знов, або візьме стрільбу на плечі і плентається годинами по полі. Увечір іде до неї або й не йде — і се ціла його робота, відколи я дома. Ет, дурний хлопець!

— Оноді я його також бачила зі стрільбою в полі! — обізвалася Анна, потрохи потішена.— Я бачила його ззаду! Він ішов поволі, в думках, без капелюха і дивився в землю перед себе.

— Він винюхує зайців, як пес! — сказав Михайло з усміхом.— Се його найбільша втіха, як зможе застрілити зайця. Ну, щоправда, в нього ліпша рука й ліпше око, як у мене. Та нехай радується тим, що мені до того?

— Але він зайшов потім у "сусідній" лісок! — додала Анна.— А там же нема зайців!

— Він, може, пізніше стріляв звідти! Краєм лісу маєш там всілякі корчі, він, певно, за них заховався. Він же не сміє ходити зі стрільбою, в нього нема позволення на те. Могло б приключитися, що полем ішов би жандарм і відібрав би йому рушницю, і він дістав би за се кару. Се не можна. Він те знає і уважає. Та й таки най уважає. Якби відібрали стрільбу, була би велика шкода. Стрільба дорога і ніколи не хибне вистрілом. Коли лише не гукнеш із неї, вона понесе кулю на місце, і там уже всьому кінець. Тато гвалт за неї зчинили би. Він те знає, не бійся!

— Я чула, Михайле,— тягнула дівчина несміливо дальше,— що Рахіра забігає тепер уже зчаста, а не раз і по кілька день пробуває у своєї тітки ворожки, он тої циганки, що відбила своїй сестрі чоловіка. Я знаю, що в неї лише тільки на думці, аби мені якого лиха накоїти. Вона може собі роздобути там перемовленого зілля і кинути мені на дорогу. Ти гадаєш, за таке тяжко? Вона погана дівчина. Добре старий Петро каже: "Се,— каже,— бог не сотворив, се само вродилося, тому таке погане!"

— І того ти боїшся, і через те в тебе на душі тяжко? — спитав він, знов сміючися.

Вона вагалася з відповіддю.

— Ні, не саме тому, але...—тягнула нерішено,— щось буде, чим я журитимуся! І вже кілька разів снилося мені, що над вашим полем і бурдеєм тягалася туди й сюди чорна

мряка. Та й що і надо мною перетягалася вона, як я доглядала в полі товару і шила сорочку. І я не бачила нічого перед собою, ані коло себе, і на хвилину стало так тихо, вже так тихо і страшно, Михайле, що не дай боже нікому дожити такого. А як мряка минулася, і я глянула на сорочку, були на ній чорні крапки. На білому полотні — чорні крапки. Се недобре, Михайле, недобре! Пам'ятай собі, що оце недобре! Я вмру!

— Від сьогодні за рік будеш ти в мене г'аздинею і будеш не собі, але мені сорочку шити. І не чорною волічкою вишивати, а самим червоним шовком і хіром, золотом. Оце ти собі пам'ятай! — сказав він весело.— Журитися нема чого! Що снилося, то снилося! А що я кажу, то вже кажу! — При тих словах вдарив себе п'ястком у свої груди, що аж задудніло. І, усміхнувшись, розсталися.

Того самого дня пізно вечором вийшла Анна з хати. Загорнувшись, пішла до Мендля на Гоппляц по сіль, і, вертаючи, дійшла вже недалеко панського дому, саме до того означеного місця, де свого часу старий Петро бачив великого чорного пса.

Сього вечора не було ясно.

Густа темінь розлягалась, і ледве що десь-не-десь забликала на ослоненому хмарами небі срібна зірочка. Темінь так і товпилася довкола неї.

Вона чомусь мерзла і, обвиваючися тісніше сердаком, прискорила кроки. Нараз добачила в темряві ясну постать, що прямувала саме проти неї.

"Сава!" — зойкнуло їй болісно в душі, а відтак перейняла її блискавкою свідомість, що вона сама.

І справді був се Сава.

Він ішов рівною лінією, мов невидиме притяганий нею, і спинився раптом тісно перед нею.

— Сава! — кликнула зовсім беззвучним голосом, і з її лица збігла кров.— Сава!

Він не говорив ані слова.

Вп'ялився лише очима в неї. Вони зайнялися в нього дивним, фосфоричним блиском і неначе заколихалися.

Його ніжне, дитиняче обличчя стало поважне, майже терпляче, і він обізвався якимсь диким, здавленим звуком.

— Саво! Я тобі нічого не винна! — зойкнула вона, страшно перелякана.— Я тобі нічого не винна!

Але він не відривав від неї погляду.

Здавалося, що той зимний погляд, що мов ніж улискував, пірнув лише на те в її душу, щоб її мордувати. Тепер зробив ще рукою рух, неначеб зривав з плечей стрільбу, не відриваючи від неї очей, і простогнав. Майже без пам'яті зсунулася вона йому в ноги.

— Не вбивай мене! Не вбивай мене! — кликала зойком раз по раз, хапаючися судорожно його колін.— Я тобі нічого не винна!

Однак що се було?

Він стояв хвилину недвижно, мов прикований, коли лежала йому в ногах, і його грудь тяжко дишала. Сопів, неначе по тяжкій фізичній праці, неначеб підніс раптом і

кинув до землі величезний тягар або перебіг шаленим бігом широке поле на раптовий, як смерть поважний, поклик.

Кілька хвиль стояв тихо, важко віддихаючи, а відтак, як би відзискуючи пам'ять і розуміючи своє і її положення, копнув її згїрдливо ногою і мовчки віддалився.

Коли вона, ослаблена несподіваним, наглим переляком, дрижачи на цілім тілі, піднялася і оглянулася за ним, його вже не було. Неначе розплився в глибокій теміні, так зник із її очей.

Два кроки від неї лежала сіль, яку опустила в переляку, і чорна земля дишла грубою грудю.

З-за одної розірваної хмари показався за хвилину місяць, пождав, аж не приволіклася друга і не закрила його збідніле магічне обличчя наново. Десь недалеко забрехала якась собака, а відтак настала знов цілковита тишина.

Все волосся стануло їй дубом, і вона скричала проразливим голосом, їй здалося нараз, що вся темінь і вся саїтність чорної спустілої землі збилися оце вкупу, заворушилися проти неї, що туй-туй вирине з-за неї наново постать Сави і не лишить її вдруге живою. Білий і рівний, виросте з одної або другої сторони і зблизиться до неї. Він усе ще з нею не готовий. Вона чула се. Його страшні очі чула на собі, а її душа кривавилася, мов покалічена.

Гїрко плачучи, забрала сіль і почала бігти. Все наново оглядалася в дикій тривозі, чи він не здоганяв її, але стрїчала лише саму глибоку тишину й густу темряву.

Місцями збивалася вона в величезні клуби і ставала муром проти неї. На розі під липами коло панського дому, потім назовж попри панський город, усе муром, усе муром, а наостанку коло Докїїного города попри старі верби, що ділили сад Докїїн від її сусїдів. Там вона перемїнилася в чорну стїну між густим пруттям і сунулася громом на неї. Стогнуци, забїгла в домашнє обїйстя, а при сїнних дверях майже повалилася. Незвичайним шелестом у тихих сїнях викликана, вийшла Докїя, здивована, зі світлом із хати, і дївчина була би її дверми звалила, наколи б вона в рїшучїй хвилі не подалася зо світлом назад.

— Бог з тобою, Анно, що ти так летиш? — спитала здивовано жїнка, підносячи високо світло вгору і освїчуючи обличчя і цілу постать задиханої дївчини.

Анна була блїда, неначеб з її лиця зникла остання крапелька крові, а з остраху губи її аж поштивніли. Витрїщившись на жїнку широко створеними, до нестями заляканими очима, затрїснула за собою сильно сїнними дверми.

— Бог з тобою, дївче! Що таке? — повторила жїнка своє питання.

— Ніщо! — вимовила беззвучним голосом.— Я здїбала Саву! Я гадала, що він мене уб'є! Ой боже, боже, матїнко хрїстова!

— Та як уб'є, та за що уб'є? — питала живо Докїя, вступаючи за дївчиною в хату.

— Ну, таже уб'є! Через Рахїру! Такий був страшний, що... ей! боже, боже, боже!

З печі роздалося півголосне хихотання. Се, підпивши собі трохи, Василь смїявся, та, умостившись вигїдно на великій печі, прислухувався уважно всьому, що діялося в хаті.

— Сава хотїв тебе вбити? — спитав тепер весело.— Та за що? Щоб забрати собі вашу

гуску [104] солі? Ну, і було би за що людську душу на себе брати! — і, сказавши се, захихотав знов, як передше, весело, глупкувато.

Докія поставила світло на своє місце, на комин, і звернулася до розпочатої праці коло печі. Анна сіла втомлена на лаву коло неї і оповіла стрічу.

— Його очі були такі страшні, Докійко,— докінчила,— такі страшні, що я скільки жити буду, не забуду їх ніколи!

— Іди, доньцю, йди! — успокоювала жінка.— За що мав би тебе вбивати? Сього й не кажи нікому, бо якби старі почули про се, то б на місці стали тобі ворогами. Сава ж лінюх, пустий з дівчатами, але він не лихий хлопець. Я його знаю, так як і того, другого, знаю. Тобі щось у нім привиділося, і ти перелякалася, доньцю. Іди, лягай на постіль і не згадуй про се нікому.

Відтак принесла з другої, святочної хати свячену воду й покропила нею зворушене дівча, їй було жаль молодой мучениці, що зі самої гризоти й тривоги про своє щастя бачила майже що не в кожному якогось ворога. Зрештою, вона вірила і в "нечисті очі".

— Савині очі для тебе тепер недобрі,— об'ясняла спокійно дівчині,— бо для тебе тепер взагалі позори чоловіків шкідливі. А коли ти ще перед ним перелякалася, то певно, що він десь добре на тебе витріщився! То ти, доньцю, його вже сама злякала!

Так уговорювала й успокоювала вона ще довгий час дівчину, поки ся не лягла на спочинок. Але цілковито не могла її успокоїти. Скулившись на постелі, лежала непорушне і гляділа великими очима мовчки вперед себе.

"Він таки хотів мене замордувати! — говорив у ній якийсь голос, ніби десь дуже далеко.— Я се знаю! Хоч най сьому ніхто не вірить, хоч най вірить, то я се знаю! Оце хотів він таки зробити, хоч бог знає за що!"

Погляд його відчувала на собі, неначеби блискавка попалила її, а його ніжне, дитиняче обличчя, з виразом поваги й болю, не покидало її у сні. Аж надранком попала в сон безсонний. Коли збудилася, були в неї руки зложені, як до молитви. Вона й успокоїла глибоко розриту молоду душу дівочу...

XVII

Щось чотири дні перед святим Михайлом скоїлося в Івоніки нещастя.

Два музиканти минали доріжку, що вела в "сусідній" ліс попри бурдей, і грали.

Скрипка заводила щось своїм тоненьким голосом жалісливо, а цимбал поважно вторував. Здавалося, жалібне, звучне пасмо так і воліклося за ними вслід, хвилюючи м'якою гармонією осіннім полем, полишаючи за собою тут і там у воздуху звучне, смутне зітхання, мов жальний зойк бджіл...

Чуйна Сойка прокинулася коло бурдея з свого супокою і попала в несамовиту лють. Заходячи ревним брехотом, пінилася, силуючися урватися з ланця і роздerti незвичайних гостей на кусні. Не успокоїлася й тоді, як два музиканти зникли з очей, і лише звучне зітхання розірваною хвилею лишилося у воздуху коло бурдея.

— І чого їм сюди минати! — лаяв Івоніка, сам до себе, збираючися до відходу в сільську хату по якісь мішки, хмурачись і собі за чужими людьми.— Роздзвенькалися саме тут, як на яке весілля! Чекайте ще, в мене ще нема весілля! Прийде час, я вже

сам вас покличу! Тоді грайте, аби струни потріскали, а тепер на чорта мені вашої музики! Цить! — гримнув лютим голосом, притупуючи ногою на роздразнену собаку, що, роз'ївшись прямо, не зуміла віднайти попередньої своєї собачої рівноваги.

Зворушена, прокинулася від грімкого голосу пана, і, перелякана, змовчала на хвилику. Подивившись здивовано мудрими очима на хлібодавця і здавлюючи в собі новий наплив брехоту, що силоміць вибухав із її груді, полізла нарешті покійно до буди.

Івоніка пішов, а вона знов почала своє. Вилізши обережно, боязко з буди й задивившись дико очима в сторону музикантів, загавкала знов їдко, аж майже завила кілька разів до воздуха. Відтак, постоявши якийсь час, розмірковуючи, й оглянувшись уважно на всі сторони, лягла, мов на варту, перед будою і стерегла гостро своїми вірними очима обійстя.

Сонце стояло вже високо, і був уже пізній поранок...

Двері від стайні відімкнулися якимсь чином і стояли відтворені. Нікого не було коло бурдея, хто б їх примкнув. Михайло копав шанець на улюбленім загоні під "сусіднім" лісом. Сава молотив зі старим Петром на тоці овес, а Івоніка, що пішов по мішки, не вернувся ще до сеї пори назад. Мале теля, що було замкнене в стайні, вийшло із неї і пленталося та підскакувало весело бутними скоками по малім, плотом замкненім обійстю.

Сойка, роздразнена чомусь веселою рухливістю незначного звіряти, кинулася на нього з пристрасним гавканням і, урвавшись сим разом з ланцем, напала розвішена на нього.

Сполохане до нестями дитиняче звіря погнало у раптовім перестрахи насліпо вперед себе до плота, і в дикім зусиллі, аби перескочити пліт, зачепилося об один кіл і розпороло собі живіт. Так і лежало тепер он тут, тяжко дишучи і стогнучи, примкнувши напівпрегарні дитинні свої очі, доки одно по однім не спинялося коло нього і не силувалося сим або тим принести покаліченому пільгу.

Марійка, що надійшла з Івонікою, несучи з собою снідання для синів, розпадалася коло нього, мов над дитиною, а Івоніка бідкався гірко на всі сторони. Він же розривався, дрижав над своєю худобою, а оце таке красне та таке дороге, се гинуло перед його очима! Хто б був надіявся такого нещастя зранку, хто б був сподівався такої шкоди! Хто б був гадав на таку утрату, сподівався того всього! А все через ту бішену, прокляту собаку, що сьогодні, мов наймлена, казилася... Він пірвав люто за батіг і свиснув ним із цілої сили по хребті переляканої Сойки. Вона забігла, заскавулівши голосно, до буди, а він звернувся наново до теляти. Коло нього клячала Марійка із синами і майже плакала. Гладила раз по раз його гарну головку, приговорюючи до нього ніжно та любо, мов до хорої дитини. Оба хлопці силувалися перев'язати рану та виповняти точно прикази батька, щоби принести хоч на хвилику пільгу нещасній звірині, але їм се не вдавалося. Все було, зрештою, надармо. Рана була смертельна, ніяк було звіря рятувати, і, щоби не згинуло в муках під руками, порішено його дорізати.

Сава піднявся перший і став коло нього мовчки. Михайло з мамою трудилися ще

коло нього. Марійка підклала свої руки під дрібну головку, щоб вона не товклася так сильно до землі, а Михайло старався усмиряти судорожні рухи ніг.

— Подивися, Саво, як воно на тебе дивиться! — кликнула Марійка сердечне, гладячи наново головку, що на хвилю впокоїлася.

Сава стояв усе ще мовчки, з похмуро стягненими бровами і болісним виразом коло уст. Се було його телятко, він любив те звіря, доглядав його, а тепер воно змарнувалося за одну хвилину. Його мали дорізувати. Йому було жаль.

— Та що мені з того? — відповів гірко.

— Воно на нікого не дивиться, лише на тебе, так як би тобі хотіло щось сказати! Видиш, Саво, видиш? — кликнула Марійка зі зростаючим зворушенням.— Ходи, поласкай його!

Сава зблизився і хотів схилитися. Та звіря підняло в тій хвилі голову і ударило нею так тяжко до землі, що всі коло нього аж сіпнулися. Потім звернуло на Саву свої великі очі з виразом дикого, відражаючого перестрашу.

— Воно щось думає, його очі щось говорять! — обіззався Михайло.

— Саво! — кликнула мати.— Подивися на нього! Сава відвернувся одним рухом.

— Дайте мені спокій! — відказав, очевидячки прикро вражений.— Доріжте його борше, аби не мучилося!

— Біжи по Онуфрія! — кликнув Івоніка.

Побіг...

Півгодини пізніше воно вже не жило.

Оця нагла несподівана пригода зворушила до глибини душі старих і молодих. Говорено майже лише про се цілий день. Оце звірятко, то була препишна штука, се була расова штука, була від Савиної корови, і мала з часом до себе дістати пару. А тепер...І який гарний та сильний віл мав із нього бути колись!

Аж тяжко згадувати. І ще сьогодні зрання лизало так щиро Михайлові руки, як він подав йому буряків з грисиком [105], лізло йому до рук та пхало йому свою головку під паху, таке було печене. А розумне було, а на їду таке добре. Таке мале, а бралось ніби вже сінце їсти, вже ніби щось микало з-за драбини. Але та проклята Сойка... та проклята Сойка... її варто-таки зараз на місці вбити! Скільки вже шкоди вона накоїла! Скільки дробу пороздирала, курей, качок, раз і індичку: а скільки галасу, метушні заводила, і все через одно ніщо, пусто та дурно, неначеб бачила якісь страховища або інші привиди. Проклята собака, коби замовкла вже раз назавсіди!

Михайло потягнув її кілька разів батогом так, що вона з півгодини скавуліла і крутилася в своїй буді за місцем...

Шкода була завелика, аби проти неї остатися спокійним. А причиною була вона. Пліт, що замикав мале обійстя коло бурдея, був уже також, мов обскубана гуска, старий та нездалий. Особливо ж те місце, де звірина збавилася. Кілля виставало з нього, мов бабині зуби.

Він, Михайло, мав ще навесні — як приходив на Великдень додому — на думці полагодити той пліт, лише не мав тоді доволі часу. Кілька вільних днів, а потім свято, та

й не було коли й розмахнутися. Але тепер він вже його так не лишить. Полатає його, полагодить, і все буде добре. Так не могло дальше лишитися. Нині така шкода, завтра інша, а позавтра могло знов що інше скоїтися. А потім настане зима, западуть сніги, і цілий пліт повалиться на землю. Як він його підіпре, полатає, то постоїть ще якийсь час. А як верне зовсім додому, тоді інакше приложить до нього руки. Лише аби кілля трохи звідки роздобути. Все інше байка.

— А "сусідній" ліс до чого? — спитав його Сава з глумливим усміхом, вказуючи головою на безлистий ліс, що стояв недвижно, мов вкопаний.— Від чого ліс? Кільканадцять кавалків кілля та, як треба, трохи й пруття, що розросталося на вогкій часті лісу, і справа скінчена. Через те ліс не збавиться, а його пан, чи хто він там є, не бідніє. А в нім було все, що було потрібно до загороди. Тепер були ночі такі ясні та гарні, що можна кожну гілку розрізнити, і від бурдея не на півсвіту віддалений. Збіжжя не було коло лісу ніякого, щоб нехай би хто сказав, мож його потолочити, земля була вокруги неначе обголена, і сліди тратилися на ній, як на льоду, люди заходили сюди лише рідко; що могло бути тут розумніше, як піти та набрати всього, що потрібне? Лише правда, не треба би боятися.

На ті слова Михайло усміхнувся, та й Сава усміхнувся і собі.

— Як ти не підеш, то я піду! — сказав він.— Мені все одно! Кожний має шкоду! Дерево росте, а худобина, як загине, то вже не встане!

Сава правду мовив. Трохи кілля з "сусіднього" лісу а трохи пруття, і він лишить татові плотище в порядку. Тепер і Сава охочий до роботи, а там, як він піде знов до касарні, оце ледве чи зробиться перед його цілковитим поворотом.

"Ей, та касарня, та касарня! — подумав знов.— Коби він уже раз у своїм житті побачився на волі, вона неначе життя загатила йому своїми мурами".

Надвечір вийшов перед бурдей і розглядався цікаво. Звізди повиступали. Небо було ними засіяне. Було ясне й чисте, яким буває лише в осінні ночі. Глибина його була безмежна. Наліво трохи лежав "сусідній" ліс. Неначе велика, знесла пляма, чорнівся на гладкій поверхні землі і, здавалося, стиха приманював до себе.

Чи не було тихо? Снувалася сюди яка людська душа? Чи потрібно було хто знає скільки деревини? Хотів хто дуби валити? Ет, кільканадцять, ні, навіть не кільканадцять, а може, лише з десять кавалків, і було би досить.

Але він через тата надумувався. Тато не любив, як хто сягав рукою по чуже добро. Все казав: "Те, що ти візьмеш із чужого, мусиш подвійно віддати, і навіть не будеш знати, коли віддаси!" Він стидався тата гірше, як мала дитина.

— Ніяк іти в ліс, тато дізнається! — сказав до Сави, що вийшов зараз за ним, забираючися, як звичайно, вечором до Рахіри.

— Тата завтра не буде дома! Він іде до міста, щоб віднести якусь рату [106] до банку!

— Хто казав?

— Так мама казала! А ти маєш татові сповідатися, що йдеш у ліс? — спитав Сава докірливо.— Ану, як тато побачить пліт полатаний, чи скаже слово? Врешті, як хочеш,

мені що до того? Я не повішуся на плоті, хоч ти його роби або не роби! — Здвигнув байдужно плечима і пішов пильним кроком до села.

— Ти все своє! — забурмотів Михайло похмуро під носом.— Я знаю, що тобі все одно!

Відтак промайнув його погляд побіжно по лісі. Він лежав уже закутаний у теміні і ждав. Уже неначе виговорив своє: "Піти взяти і зробити, що треба! Що в лісі робиться, те не грішне!"

Ну, йому не треба багато деревини...

Його серце було ще переповнене жалем за дрібною худобиною, що змарнувалася, і він відчув потребу праці, неначеб вона мала відшкодувати страту, що лучилася в господарстві, та загоїти рану. Потім він уже спокійно вернеться назад до касарні. А завтра йдуть тато до міста... Може би, й він пішов з татом? Уже сповна два місяці минуло, як покинув мури. На кілька годин міг би йти. Приніс би що Анні. Від часу як говорив із нею на самоті в полі та потішав її, не говорив із нею більше.

Тут проблисло йому мов світлом у душі: "Він буде говорити з татом по дорозі про себе і про Анну, буде говорити, аякже! І так уже за два дні святого Михайла! А на самоті удвох представив би татові все красно, попросив би та й здобув би тата на свою сторону. Відтак мав би лише з мамою упоратися. Урадувався сею думкою, мов здобутком... "Але чи добре прискорювати речі, що мали свій означений день на порішення? — відгомонило йому десь неясно в глибині душі.— Чекати так довго на Михайла, а тепер два дні перед Михайлом заговорити?.. Чи вийде се на добре?.. Святий Михайло був його патроном..."

Щирість і побожність так і заповнили нараз його молоду душу, так і скріпили його надію на добрий успіх у будучому. Неначе в м'яких хвилях блиску задрижало в його серці щастям. Його родичі були добрі. Хоч би що й казали і робили, хоч би воно і як там було,— він відчув в оцій одніській хвилі, що вони вволю його волю...

Його молоде обличчя осталося поважне й тихе. Лише його душа всміхнулася. Препишним багатством блиску й щастя всміхнулася вона, і він почув себе вповні щасливим.

— Анно! — заграло щось в його душі радісно.

Та Анни тут не було.

Його рвало до Анни, щоб її притиснути до грудей та передати те сильне почуття щастя, що ним заволоділо в тій хвилі. Нехай би вона знала. Йому небо створилося...

XVIII

Настала тиха, місячним світлом пронизана ніч і привела з собою такий самий мирний, теплий осінній поранок.

Івоніка завинув у платину потрібні папери, витягнув гроші зі скрині й пустився в дорогу. Коли доходив кінця села, мимоволі станув. Оглянувся. Чи не забув він чого? Майже мав таке почуття. Він помацав ще раз за ременем гроші, помацав завинені папери. Ні, те все було тут, при нім, не бракувало нічого. Щось його здержувало, неначе забув що. Відтак промайнув поглядом по полі. Воно було таке пусте й голе,

відколи зведено збіжжя, та коло того не спинялися його думки. Йому було тужно на душі, так як не раз бувало, коли Михайло був у службі.

Зітхання вирвалося з його грудей. Внедовзі знов так настане. За дві неділі кінчиться його урльоп.

Ішов поволі, з неохотою і не помічав того. Думав про місто. До нього було ще так далеко, а скільки разів топтав він уже дорогу до нього і назад, а сьогодні знов. Але він мусив. Усі грошові справи, особливо ж з банком, залагоджував він собі сам і не був би на нікого здався. Хлопці були ще замолоді і не розумілися ще на таких речах, а Марійка вже цілком не вдала би з панамі говорити. Звісно, жінка. Доки він жив, робив усе сам, що припадало робити голові. Тому й було в нього все в найкращому ладі. Як умре, лишить діти на своїм місці, і все буде йти, як на шнурку...

Кілька чорних ворон, що снувалися малою розстріленою громадкою полем, сполошилося його зближенням і злетіло о якийсь кусень дальше. Перед його душею станув чомусь Сава.

"Якби се так який заєць, Сава мусив би мати його! — подумав.— Уже він на стрільця вродився! Сьогодні зрання зібрався і пішов до сусіднього села. Там був той чоловік, у котрого дав собі шити нові вовняні білі шаровари на зиму, а Михайло ходив по обійстю і все щось розмірковував. Раз відказував на мряку, що звисала туманами над землею".

— А тобі що до мряки? — питався він, усміхаючись.

— Та ніщо! Я лише боюся, аби дощів не стягнула. Я маю надворі роботу.

— Не бійся! — потішав він його.— За годину зіп'є її сонце, що аж любо буде! Тепер ночі ясні, а небо таке чисте та блискуче, мов дзеркало; такі мряки не приводять дощу...

Відтак перейшли його думки самі з себе на теля, що погибло. Така шкода, а передучора було ще таке веселе та бутне. В своїй малій загородці скакало так високо, що він боявся, що вискочить колись та підбіжить до своєї мами, та виссе все молоко. А їло ще так лакомо, двадцять чотири години по тім, от що! Як ті двері відтворилися? І ніхто не видів того, ніхто не чув, неначе невидимою рукою відтворилися. І ні одної людської душі не було коло стайні. Але се вже так. Як має бути таке нещастя, то і сто очей і рук не відверне його. Поміж тисяч людей вставиться воно, ніким не спостережене, ніким не зачуте, і таки буде. Як запобігати йому? Коби чоловік знав...

Се було Савине телятко, але Михайло чи не більше жалював за ним. За новими шароварами забув Сава вже шкоду, а Михайлові воно все не дає супокою. Про що й не говорить, а наостанку все про нього заговорить. В його душі воно все жило й не давало йому супокою... Деяка худобина, особливо ж рогова, буває іноді така, що не можна її забути. Візьметься за чоловіком і держиться його, й волочиться за ним, як тінь.

Такий був сей бичок...

.....

Позавтра було святого Михайла, патрона Михайлового. Треба буде піти до церкви. Але то аж позавтра, а завтра по обіді він не буде вже дома. Забув сказати Марійці, щоби Михайло купив свічку та й відніс до церкви. Се також через он ту шкоду. На такі

речі він ніколи не забуває. Зрештою, він сам уже купить свічку... Чого б він у місті аж до позавтра бавився? Має лише рату заплатити в банку, де визичив трохи грошей, аби купити загінчик той під лісом, що припирав до його поля,— поступить до пана й верне назад. Ні, він уже завтра буде конечне дома. Сам уже піде з хлопцем до церкви.

В його серці так і знялася в тій хвилі несказанна любов до сина. "Михайло!" — кликнуло ціле його єство радісно й відчуло лише одно: любов. Але його уста осталися німі. Він був сам-один посеред мовчазних піль, і лише глибоке небо здіймалося понад ним...

Він купить йому яблук і принесе добрий, білий хлібець, коби вже лише тут був, коби був уже тут. А то до міста ще половина дороги, далеко ще. Його ноги ніби постарілися, все ніби одно місце топтали...

Пиняво [107] йшлося йому сьогодні.

XIX

Другий день був знов мрячний. Здавалося, що мряки змовлялися, аби зніматися кожного поранку з запустілого поля величезними сірими масами, аби волоктися по нім безперестанку, аби втискатися в кожний закуток на землі, а відтак подіватися десь і якимсь тайним чином приводити чудові, ясні ночі...

Марійка стояла в полудневій порі коло столу і завивала саме в якусь хустку горнець із борщем і кулешою, що недавно зварила хлопцям. Михайло або Сава мали прийти й узяти їду в бурдей. Івоніка мав аж по обіді вернути, а вона сама не мала часу відносити їм харч.

Саме перед хвилею глянула вікном, чи не йде котрий із них; їй здавалося, Михайло. Одначе не побачила нікого. Надворі було мрячно, і крізь малі віконця мало що було видко. Вона спішила сьогодні, її ожидала різна праця. Окрім того, мала ще в село йти.

Була лише в сорочці, обперезана барвним поясом, без рушника на голові, і з своїм сивим розпатланим волоссям виглядала дико. Не мала нині навіть часу пригладити волосся та закинути яку хустку на голову. Одначе її тонке, ніжне обличчя з ясними лагідними очима усмиряло враження її занедбаного вигляду.

Від п'ятої години зрання була на ногах. Одна робота за другою віднімала в неї кожну вільну хвилину, і ніяк їй було про себе думати. Зрештою, до них рідко хто заходив, і вона не в'язалася ніколи одіжжю.

Надворі забрехала собака. За пару хвиль відтворилися двері й на порозі станув старий Онуфрій Лопата.

— Дай, боже, добрий день, Маріє!

— Дай, боже, й вам, бадіко! Ступайте ближче!

Він не йшов далі. Станувши на порозі, сперся обома руками на одвірці і глядів мовчки хвилю на неї. Відтак спитав:

— Маріє, де ваш Михайло?

— В бурдею! Я от жду на нього або на Саву, аби прийшли та взяли собі їду. Маю йти з вовною до панотця і не маю коли нести їм їсти. Зараз мусить котрийсь із них надійти.

Погляд старого облетів цілу хату, відтак спинився на Марії. На його лиці був дивний вираз.

— В бурдею, кажете?

— Ая!

Він сплюнув.

— Ая, в бурдею! — відповів.— Він лежить застрілений в "сусіднім" лісі, ідіть туди та й заберіть собі його!

Вона повернула свою розбурхану голову за ним і витріщилася на нього затуманено.

Що він плів, що він плів? Що? Не звучало воно так, як те, коли Івоніка вернув із бранки і кликнув до неї: "Маріє, ми нашого сина втратили!"

Се було щось подібне, але вона його цілком не зрозуміла. Стала лише біла як смерть, її очі відтворилися широко й упилися недвижно в його обличчя.

Він повторив свої слова:

— Ваш Михайло лежить застрілений в "сусіднім" лісі, ідіть та й візьміть собі його!

Тепер зрозуміла його.

Не звертаючи з нього очей, ба витріщившись на нього з найбільшою увагою, повела нараз обі руки цілком звільна до голови, зарила пальці в волосся й почала кричати.

Кричала так страшно, мов звір, і, кричачи, вилетіла надвір...

Так, як стояла, помчала на місце горя.

Він не міг її догнати. Летіла, мов на крилах. Через стернину до бурдея, а відтак попри бурдей і далі. Через шанці скакала, мов серна, а де не могла перескочити, видряпувалася руками й ногами, не спиняючися ніде на хвилину.

По дорозі сповіщав він кожному, хто питав про страшний вид жінки: "Михайло Федорчук лежить застрілений у лісі".

— В котрім лісі? — питано.

— Таже в "сусіднім"! Он там!

Усе, що зачуло про се, кидало роботу лоском і гнало до нещасного місця.

— Боже, боже, боже!..

Ліс лежав замкнений у собі, вдоволений. Сиві маси мряк висіли в чудацьких формах над ним, місцями ясніші й темніші, силувалися розвести неприязний сумрак його глибини. Здавалося, холодний віддих так і здіймався з тої глибини і, здіймаючись, відпирав ніжну імлу горою.

Ворожий шелест прокинувся землею, коли Марііна нога ступила в ліс, потопаючи в грубій верстві опалого листя. Тут обняв її ледоватий холод.

Глибоко в лісі, там, де пні виростали дико-розкішно, де гілля розширялося широко, вона повалилася на землю...

Оце була правда, що старий казав. Он тут лежав Михайло. Громада людей зібралася за одну хвилину. Питання і відповіді мішалися блискавкою, а один стояв посередині сполоханого гурту й оповідав.

Він, житар із сусіднього села і почасти побережник оцього лісу, ішов рано лісом. Тяжка роса, похожа на мороз, тяжіла ще на гілляках. Він ішов і молився.

Все молиться, як іде ранком полем і лісом. Така вже в нього привичка. Ішов, каже, і, молячися, розглядався лісом. Коли ж так іде, наступає нараз ногою на щось тверде, спиняється, дивиться, а се бардиця і капелюх. "Що се має значити? — думає він собі.— Чи хто дрова краде? Та чому вже без капелюха? І тепер, о тій порі?.." Се почало його дивувати. Він пішов поволеньки, потихеньки й обережно далі, бо опале листя лежало так грубо на землі, що нога тонула в нім, і воно, мов живе, шелестіло, а він хотів захопити злодія, або хто вже там був, іззаду. Коли ж нараз дивиться, а на землі лежить чоловік. Він приступає ближче, а той і не рушається.

"Ти собі тепер досипляеш, як уже налагодив дровець?" — погадав він собі й оглянувся за дровами, але стятих дров не бачив. Тоді приступив ближче до чоловіка й дивиться, а він обернений лицем до землі, прикритий сердаком, а сорочка його аж до шиї закривавлена...

— Отут тяжка рука працювала! — докінчив він своє оповідання.— Я побіг борзо до Онуфрія Лопати, і він тут найближчий сусід, най подивиться на вмерлого, а може, пізнає, звідки він. Лопата прийшов, з ним інші; ми обернули, оглянули, а далі видите всі самі, що є. Тяжку провину взяв той на себе, хто се вчинив, бо се молодий хлопець, а як чую, дуже порядний. Нехай господь бог прийме його душу в своє царство і несповіданого!

Глибокий перестрах малювався по всіх лицах, усе зойкало, зітхало, дехто ломив мовчки руки, а кожний вгадував і допитувався про вбивцю.

— Він сам зрадить себе, як його не відшукають! — толкував чоловік далі.— Ліс його не викаже, бо він зроду-віку мовчазливий. Але як він раз вийде з лісу, тоді стане вже під боже око та під людську бачність, і все вийде наверх.

Тим часом як люди товпилися, неначе рій, на місце горя, грізно й з обуренням гомонячи та радячися, оглядаючи вмерлого й нещасну матір то з жахом, то з цікавістю, впадаючи все наново в дике обурення і жаль, вилая нещасна мати коло вбитого сина, мов підстрілений звір.

Кричала переразливим голосом, стогнала, зойкала й обмацувала його раз по раз зо всіх сторін.

— Михайле! Михайле! Михайличку! Вставай! — Піднімала його голову і опускала невважно назад. Хапала за руки і опускала. Обмацувала ноги і вертала назад до голови і притім гляділа раз у раз помочі.

— Хто се зробив? Хто? Хто? І за що? За що, за що? Таже він умерлий! Застрілений! Він уже цілком застиг! Зимний, як лід! Лице біле, як сніг, сорочка цілком у крові змочена... він умерлий... рятуйте! рятуйте!..

— За що? За що? За що? — розривав її груди страшний проймаючий крик, в голосі шаліла душа, що розбивалася з болю, а руки доторкалися, трясучися в важкій зимній лихорадці, дорогого тіла неустанно. Хапала, відтягала до себе, опускала безладно і знов хапала.

— Люди, він умер!

Новий потрясаючий окрик прошиб похмуру тишину лісу і, мов блискуча сталь,

пірнув у душу всіх присутніх та привів із собою голосний плач.

Де в кого піднімав тяжкий стогін затверділу грудь, і грубі руки обтирали сльози, що неначе з вогню добувалися наверх і зсувалися незаметно по лиці.

Умер...

Її погляди зломилася, як в умерлого, і вона втратила голос.

— Вставай! — благала шепотом, з напруженням усіх сил, схиляючися глибоко над умерлим.— Вставай, Михайле!..

Відтак не вспіли її задубілі уста більше нічого вимовити. Ледова студінь простягнулася на цілому її обличчі, і вона повалилася без пам'яті на його тіло...

Се було того самого дня по обіді. Івоніка вертав додому. Завернув на найкоротшу дорогу, що вела до села, аби лише якнайскорше добитися додому.

Він ішов пильно, а довкола його уст уклалася лінія втоми. Він ані разу не спіchnув, виринувши з міста. А там, у місті, не зуміло його ніщо довше задержати, як скоро упорався раз із своїми справунками.

Переночував у пана, і хоч як пан і пані вмовляли, або по справунках лишився з годину-дві на спочинок, він ніяк не дався намовити. Повернувши з банку, попрощався і пустився в дорогу назад. Його тягнуло додому.

Був повний неспокою, хоч не міг тому віднайти причини, і глуха якась тривога прокидалася в нім, чим більше заходив у запустілі поля, що мали небавом зіллятися із стерниною його села. В малій дзьобенці [108], що висіла йому через плечі, ніс Михайлові красні яблука й білий хлібець, а окремо завиті білі свічки до церкви. Завтра ж святого Михайла, і треба буде піти до церкви...

Його ноги шпоталися по грубій груді стернини, так як би щохвилі забігала невидима куля між ними і вмисне звільняла його хід. На серці ж уместився глухий тягар... Він почув себе старим. Уже аби що казати, а він таки вже не молодий. А от тяжко йдеться йому. Не так, як ішлося давніше. Землі не чув під собою. Але воно так буває. З кожною годиною чоловік старіє. І, не вважаючи, зітхав раз по раз тяжко.

Але вже побачив себе на полях свого села. Уже минув більшу часть дороги, вже от-от панський двір, вже от-от його хата... Може, ще з кількадесят кроків, і він опиниться коло своєї хати... Але нині тяжка мряка. Все сповила: і хати, і дерева... так лиш мріють з неї... Він станув на хвилину майже несвідомо й задумався.

Чи вступати йому вперед он тут до хати? Марійка, може, вижидає його. Може, схоче довідатися, чи залагодив усе точно, вона боязлива... Його хата дивилася на нього.

Стояла мертвецьки тихо між обнаженою садовицею, що здіймалася довкола й позад неї, та дивилася. Легка імла звисала ліниво над краєвидом і вокрут неї, збільшала понурий вид пустої хати.

Двері сінні стояли широко відтворені, з них біла темінь, а віконця чорнілися з білих стін, мов чотири чорні таблички. Він відвернувся.

Ні. Йому не хотілося тепер туди ступати. Волів піти просто до бурдея, до Михайла. Приніс йому яблук і буханець хліба, і його тягнуло вперед до нього.

Він поступив рішуче вперед і мав за часок панський дім і свою хату за плечима.

Перед ним розстелилися знов поля. Але він не бачив багато. Десь недалеко стояла ще хата Докії. Її мав ще минути, а відтак завернути доріжкою в чисте поле, де причаювався його бурдей до землі.

Осілля мряка позакутувала все в свій сивий віддих, десь-не-десь порозкидувані хатки тонули в ній зі своїми білими стінами, і він глядів лише в саму пусту мряку. Здавалося, немов вона вмисне збиралася грубими масами, все вперед нього, тиснулася вогкими дотиками до його грудей і лиця, аби заслонювати собою всякий вид на пусте поле...

У нього були очі гострі, мов у вірла, і він хотів її пронизати. Там, де поля схилилися на однім місці незаметно в плаский котел, там лежав його бурдей. За ним чорніла деревина, а там далі, направо, "сусідній" ліс, що виглядав завсіди, неначеб очікував чого. Оцих точок шукав тепер.

Його очі від давніх літ звикли до них; вони становили свого роду опору для ока, що линуло в рівнину. Але він нічого з того всього не добачав тепер. По недовгим часі похмурого напруження побачив, як щось відділилося з ніжно-сивої тканини імлі.

Воно було ще далеко від нього, але він розрізняв уже щось, ба здавалося навіть, міг дещо розпізнавати.

Здавалося, щось двигалося в напрямі до панського дому, а з тим і до його хати... Напереді люди, поодинокі чоловіки й жінки, їх голови, в білі рушники позавивані, відрізнялися ясно в мряці, вони ступали поважним кроком, а за ними, трохи позаду, віз, упряжений волами, також поволі рухався з місця.

Однак що се? Його воли? Бурі?

Вони йшли так поволі й хитали головами, неначе кивали вже здалека до нього, а віз ледве-ледве волікся за ними. Довкола воза знов чоловіки й жінки. Очевидно, везли щось...

Вдарило його щось іззаду в плечі так сильно, що він, пошпотавшись, мало що не впав. Відітхнув тяжко, і його очі впилися в той вид. Прискорив несвідомо ходу.

Неповоротні брили землі виростали йому злобно під ногами і все наново приневолювали його до шпотання. Його хід став дикий і нерівний. Вкінці опинився близько воза...

Нікого не здоровив. Не бачив нікого. Його також ніхто не здоровив. Ніхто не промовив ні слова, все було мов поранене. Бурі станули самі з себе, і все зробило йому мовчки, несміливо коло воза місце.

Наступила глибока тишина. Здавалося, немов кожний звук у сивій імлі давився... Він глянув...

На возі лежав простягнений білий-біліський його син...

Тяжка, кривава мовчанка...

Добру хвилю витріщався на нього, відтак підняв руку, погладив молоде обличчя, з якого зникла остання крапля крові, а відтак, обернувшись нараз до людей, кликнув: — Він неживий! — Якийсь голос спав молотом на нього: — Неживий!

Його руки скорчилися досередини, він оглянувся з цілковито блудним поглядом, і

його голова почала сильно трястися.

Одна жінка з розбурханим волоссям окружала зойками неустанно віз, неначе шукала за чимось, її погляд, надслухуючий, був звернений до себе, і вона вистогнувала приглушеним, ледве чутним голосом ім'я помершого.

Се була Марійка.

І знов страшна хвилина мовчання.

Нараз підняв старий бистро голову, і його погляд перебіг вигребущо по всіх присутніх.

"Хто був убивця його сина?"

— Де Сава? — спитав.

Всі оглянулися. Сави не було.

Опустив голову на груди й не сказав більше ні слова. Його лице пожовкло, уста задубіли, а серце неначе стихло.

Хтось із гурту зітхнув тяжко, а один голос сказав побожно, з притиском:

— І богові треба чогось доброго!

Кілька голосів повторило ті слова. Потім настала мовчанка, і все рушило наперед із місця. Поволі, обережним кроком тягнули бурі свій тягар.

Отець і мати тримали руки на голові помершого, за ними воліклася крок у крок тяжка тишина...

XX

Коло хати Івоніки товпилися люди. Жандарі, жида, чоловіки й жінки, чужі і знайомі, і всі гупорили: — Чи чув хто таке? Чи оце таки правда? Михайла застрілив хтось? Та хто ж міг його застрілити? За що застрілити? Він же не мав ніякого ворога! Вже хто, як хто, а він певно що не мав ворога! На цілім божім світі не мав!..

Потім: — Де Сава? Де Сава?

Мов чорні сполохані птахи, снувалися оці запити сюди й назад, під час коли умерлого внесено в хату, перебрано й уложено на постіль.

Сави не було, але він прийшов скорим, летючим кроком. Ледве що зачув страшну звістку, як уже й перетиснувся крізь товпу перед хатою і опинився коло мертвого брата. Кинувшись на нього, ридав і розливався так страшенно, що чутливі жінки приступали одна по одній до нього і впокоювали його, а наостанку відтягли-таки щирими лагідними словами від умерлого.

Лише батько мовчав. Ледве що поглянув на нього. Він не вступався від умерлого сина. Здавалося, він ждав, щоб його бліді уста відхилилися і висловили одне-одніське слово, а потім нехай би земля відтворилася і знов одного-одніського пожерла...

Рана вмерлого, що знаходилася під одною лопаткою, почала наново так кривавитися, що подушка сильно заплямилася. Мати, спостерігши се,— вона ненастанно займалася ним, то коло нього,— казала Івоніці подати другу. Він послухав її, а вона, звичайно слаба й ніжна жінка, стала тепер, мабуть із болю, така сильна, що підняла вмерлого сина, мов дитину, вгору й устала його власноручно назад. Ніхто, крім неї, не смів його доторкнутися. Ніхто, ніхто! Не дай господи, щоб сього кому

захотілося!

Коли Сава зблизився наново до брата й почав, як перше, заводити, підняв Івоніка голову, що тримав її досі оперту в руках, і, не поглянувши на хлопця ні одним поглядом, сказав до Марії безтонним, ледве чутним голосом:

— На нас спав великий гріх, Маріє!..

Але вона його не чула. Неначе розум стратила. Приходила, й виходила, і говорила без зв'язі. Хвилями впивалася очима в умерлого і гладила пестливо його гарне, супокійне лице. Притім не бачила і не чула нікого довкола себе.

В кімнаті було чимало людей. Між іншими Докія, старий Петро, Домніка і Онуфрій Лопата. Стояли всі майже недвижно й, перешіптуючися, вгадували, хто міг допуститися того страшного злочину.

— Хто міг бути його ворогом? — говорила Докія понурим, майже неприязним шепотом, своєю гордою, високою статтю, мов цариця, перевищаючи всіх.— Хто міг бути такій душі ворогом? Чи з вас, люди добрі, знає хто якого ворога Михайлового? Чи він мав з ким коли яку сварку? Хто мав жаль до нього, як він до війська відходив? Кому був він що винен?

Старий Петро усміхнувся гірко й махнув рукою.

— Такого другого не буде вже більше в нашій селі! — сказав із притиском.— Се був шовк, а не чоловік! Він не мав жовчі! Але він,— тягнув далі з попереднім усміхом на устах, віщим і грізним голосом поглянувши значуще на сестру,— той, котрому він стояв на заваді на оцім світі, він не буде мати супокою ані на сім, ані на тім світі! Воно мусить вийти наверх, хто він є. Оце нещастя таке велике, що не найде собі сховку на землі, а крові невинного земля до себе ніколи не приймає! Міркуйте, люди добрі, що я вам кажу, і згадаєте колись мої слова! Я не кажу сього на вітер!

Домніка сиділа мовчки в однім куті на низькому стільчику, стерегла ненастанно очима нещасну матір і хитала жалісно головою. Оце, що сталося, було страшне. Не дай, боже, во вік-віки вдруге такого!..

Її чорні очі блистіли предивним блиском, неначе бачили перед собою чудні події, про які інші не прочували, але її уста були тісно зціплені, як би боялися, що одно ім'я, яке раз по раз виринали з рою гадок, вирветься силоміць наверх і притягне інше таке горе для нещасних родичів.

Всі ховали перед собою свій зір. Всі вичитували в очах обопільне з тривогою і боязко розв'язку страшної події, але ні за що в світі не був би сей або той виявив голосно свого переконання, що спочивало десь іще в найтемнішій закутку душі, лише ще почуттям оповите, і вижидало, не ворушачися, дальшого розвою акції... Між усіма неначе щось невидиме ходило і об'являло одно й те саме, а відтак, прикладаючи білу руку до живих уст, наказувало глибоке мовчання.

Перед домом зібралося чи не півсела. До суду подано донос, і ожидало завтра комісії. Майже кожне застановлялося, що з того буде. Шепіт і притишені голоси, зіллявшись водно, здійсмалися правдивими хвилями довкола малої хатини.

Перелякані, змішані лица тиснулися цікаво до малих віконних шиб, а тут і там

чорнілися поскидані на землю капелюхи, мов кертицями вириті купочки. Мертвець був у хаті, і хвиля вимагала пошанування. В стайні ричала прикро і тривожно одна забута корова, а в малих сінях хати запіяв захований десь у темноті когут. Дехто молився.

Між тими останніми — бабусі, білоголові Марійчині сусідки, що, мов загублені тіні, вешталися селом. Вони багато прожили й терпіли, і їх самотнім бажанням було не вмерти без свічки, не висповідавшись передом...

Тепер забилися у найглибший куток хати, аби нікому не стояти в дорозі, а бути присутніми, і, вп'яливши смутний зір у молодого мерця, молилися побожно. Кожного неначе силоміць придержувало щось тут, на місці. В хатині, повній тяжкого сопуху [109], панувала тишина й очікування, а шепіт перебігав по ній, мов судорожні рухи. Часами уставав цілковито, але лише настільки, аби в слідуючій хвилі змогтися роєм і розбити нестерпний настрій. Марія стогнала, кидаючи головою то в одну, то в другу сторону, а Івоніка, присунувшись близько до постелі вмерлого й опустивши голову в руки, врив погляд у лице любимця і не рухався. Сей лежав білий, як сніг, і лице в нього було глибоко поважне. Був напівприкритий. чорним сердаком.

Умер!..

Михайло його помер. Застрілено його. Рана знаходилася під лівою лопаткою. В лісі найдено його, оберненого лицем до чорної землі. Його капелюх лежав оподалік від нього, а разом із ним і сокира...

Він, певно, пішов у ліс, щоб там врубати дров, йому треба було, відай, кілля до плота,— так він міркував, як обзирає пліт,— і там напав його хтось нечайно ззаду. Він мусив ще довго жити,— міркували люди, мусив ще раз піднятися з землі, волочитися кусень далше, а може, і кликати помочі, бо капелюх і сокира були окремо, оподалік від нього. Отже, він мусив по нападі підійматися. Був такий страшно сильний і здоровий, що було немислимо, аби він зараз на місці помер. Він мусив ще якийсь час жити...

Великі зимні краплі поту виступили старому чоловікові на чоло. Він схилився глибоко над мертвим. Учинив се неспішно, незаметно, боязко й майже соромливо та спитав шепотом:

— Ти хотів рятуватися, Михайлику, кликав порятунку? Ти ще жив? — Відтак мов ножем пірнуло йому душею: "Мене не було дома!"

Сердаком був прикритий...

Хто прикрив його сердаком? Хтось мусив його ним прикрити! Той, хто загнав йому кулю під ліву лопатку...

Він тяжко застогнав.

.....

Пішов за кіллям у ліс, аби полагодити плотище для телят. Той ліс нещасливий! І се було чуже добро, за яким він пішов.

Он те нещасне теля потягнуло за собою таке страшне нещастя. Якби було не загибло, було би до того не прийшло... Йому й до голови не було би приходило заходити в той тяжкий ліс...

Він похитав у розпуці обома руками голову, але очі оставалися у нього сухі.

А він усе так любив сей ліс, все його тягнуло до нього, мов додому, аж доки його не затягнуло. Навік-віки не затягнуло...

Він почув, як у серці, мов у кулак, збиваються жили.

Чи він ішов сам до лісу, чи з Савою?

Він повернув раптом голову до людей і витріщився на них страшно.

Ніхто не відповів.

Він забув, що крізь його уста не перейшов ніякий звук. Потім устав, приступив автоматично до Марії і з цілою силою, яка лиш рідко об'являлася у нього так могутньо, як в сій хвилі, вдарив її п'ястком у плечі.

Неначе вдвоє переломлена, впала відразу на землю.

— Було дивитися, з ким він пішов! — гукнув беззвучним, дрижачим голосом.— Ти була дома!

Як рій переполоханих птахів, так прокинулися всі присутні.

— Бадіко, що ви робите! Бог з вами!

— Бог з вами, бадіко, вона не винна!

— Дайте покій жінці, вона вже в дорозі за сином! — так перелітали голоси, остерігаючи, сюди й туди, вище й нижче, і всі збивалися над його головою.

Не сказавши ні слова, він знов присів коло мертвого сина, загарбавши голову в руки, як передше. Неописане почуття ненависті й лютості прокинулося в його душі проти жінки. Вона була дома! Вона була цілий той час дома і могла відвернути нещастя; він же був у місті й мав лише прочуття, що якесь нещастя настане. Вона винна! Його мов огнем гнало додому. Він був би занедужав, якби був мусив довше лишитися. В нього неначе щось увійшло тоді і гнало назад так, що він землі під ногами не чув, і недурно тужила, кривавилася його душа. О недурно, недурно!.. От що застав!..

Марію піднесли, і вона, заголомшена, майже безпритомна скулилася, мов собака, коло ніг мертвого. Виглядала відстрашаюче. Розчіхрана, з блудним поглядом і з блідим, мов полотно, лицем, з устами, судорожно викривленими.

— Я була дома, а він був у бурдею! — почала по якімось часі тяжкої мовчанки тоненьким, ослабленим, майже дитячим голосом, і більше до себе, як до людей.— Надвечір прийшов сюди і з'їв вечерю, кулешку з борщем, їв та й сказав: "Сього вечора піду в ліс по трохи кілля". Був ще такий веселий, та й дивився на мене, і пішов...

— І не вернувся більше! — повіяло шепотом там, де стояли білоголові бабусі й молилися.— І не вернувся більше!..

Івоніка, здається, не слухав того, що вона говорила. Він глянув, майже не рухаючи головою, набік. Там стояв він, одинокий тепер його син...

— Я був у ворожки! — почувся нараз голос Сави, і всі голови повернулися з жахом за ним. Оце перший раз заговорив і він. Досі ані уст не створив.

Івоніка, як передше, не підводив голови, але виступили йому зимні краплі поту на чоло. Йому страшно зробилося нараз перед голосом свого сина. Він нехай би мовчав і не говорив ані одного слова...

— О боже, що ти робиш! — вирвалося йому нараз з дикою розпукою із грудей, і його голова упала безсило на край ліжка. В його груді шалів безумний біль. Се говорив він, тепер його одинокий син...

Сава стояв, опертий під стіною з закиненими на плечі руками, а його погляди колисалися по землі.

— Я був у ворожки, і вона мені сказала: "Ти прийшов сюди і розпитуєш про землю, поле, про різні інші речі, а тим часом тобі не тратити тут часу. Іди додому, бо твій брат забитий! Лежить у лісі!" А я прибіг таки зараз сюди, і мені ще на дорозі сказали, що Михайло вбитий.

При тих словах зблизився до брата і, кинувшись наново на нього, заривав гірко...

— Чи Михайло пішов сам до лісу? — роздався нараз голос старого Петра, мов здержуваний грім.

Хлопець підвів голову. Його погляди поколисалися наново по землі, і він відповів рівним, ясним голосом :

— Я не знаю! Він пішов собі з дому, а я собі!

— З бурдея?

— Може й з бурдея! Я не знаю!

"По півночі йшов ти до Рахіри! — заговорило нараз в душі Домнічиній.— Я вставала визирати, чого собака так розщибалася. А то ти був!"

— Боженьку, що за місячна, що за ясна нічка була то! — сказала вголос Докія, що спинилася коло неї.

— Аби добра душечка не блукала! — обізвалися смутним, побожним голосом бабусі.— Так бог святий уже дав.

Знову настала мовчанка. Ніхто не питав більше ні словечка, ніхто і не рушався з місця. Всі немов ожидали чогось, здавалось, в землю вбилися, а хата не випускала з себе нікого. Від часу до часу виривалося де в кого тяжке зітхання з грудей, що застрягло в тишині, а ледве чутний зойк нещасної матері звертав перелякані погляди на неї. Скорчившись, рила ненастанно пальцями в волоссі...

Нараз оживився рух перед хатою.

Голоси піднялися й долітали чутніше досередини, якісь питання з відповідями мішалися, а відтак почулися кроки в сінях... За хвилину відтворилися двері, і в хату ввійшла Анна...

Поражаюча тишина настала, і всі присутні зробили їй місце.

Вона йшла, перехилившись вперед цілим тілом, ледве волоклася, з поглядом широко відтвореним, вже від дверей на вмерлого зверненим, її обличчя було бліде, мов стіна.

Коло постелі зупинилася, але ненадовго. Впившись очима в умерлого, неначеб він тягнув її до себе, кинулася мовчки на нього. Тут і здавалось, мов умерла.

Івоніка і Марійка прокинулися переполохані.

Що се було? Що то такого?

— Чого ти тут хочеш? Чого ти тут хочеш? Анно! Чуєш? Чого хочеш тут? — Так

кликали обоє, злякані, раз по раз, стараючися її відтягнути від умерлого, а між присутніми повстало замішання й гомін.

— Іди геть, забирайся, чого тут хочеш?

Але вона не рушалася. Стала тяжка, мов помертвіла, і не мож було її відтягнути.

— Боже святий, що се такого? Чого оця тутки хоче? — кликнула мати, а в гурті піднявся шепіт, тут і там голосні питання.

Здавлений сміх ударився об слух Івоніки з закутка, де стояв Сава, але тут же підняла голову дівчина.

— Хто тебе застрілив, Михайлику? — прошептала з неописаною лагідністю і ніжністю в голосі, неначеб знаходилася з ним сама-одна в хаті, обнімаючи його голову руками та вдивляючися йому болісно в обличчя.— Хто? Хто зігнав тебе з сього світу, аби мати більше місця для себе? Хто? Скажи мені! — Відтак поцілувала покірно його руки і коліна і прилягла лицем до його грудей. Хвилину лише, одну. Потім потряс вибух страшного плачу цілим її тілом. Усі присутні почали за нею плакати, а дехто молитися.

— Дивіться, як плаче! Зараз потече кров по її лиці. Ой, боже, що за страшне звалилося сюди!

— Казав "не покину", а покинув! — ридала дико, заносячися з плачу, а відтак ударила головою до постелі, аж гомін пішов чутно по хаті.

Марія і Івоніка приступили знов до неї перелякані. Їм відслонилася нараз уся тайна нещасної дівчини, і сором, і перестрах обняв їх заразом. Особливо ж Марія опам'яталася напрочуд скоро і зрозуміла. Дівча мусило звідси забратися. Проч, на кожний спосіб; вона не сміла плямити пам'яті вмерлого. Се не могло бути, щоб він любив оцю дівчину, обіцяв її посватати,— не могло бути.

До всього нещастя ще такий сором...

— Іди звідси... що голосиш, як за своїм чоловіком?! — крикнула захриплим силуваним голосом, термоячи з розпукою нещасну з цілої сили.

— Я знала... я знала,—кликала дівчина наново, вгору піднімаючи заплакане обличчя,— що щось тяжкого станеться. Мені серце віщувало. Воно мені казало, що він не буде ніколи моїм. Воно заповідало, і правду заповідало. Але... ми любилися... і він... і він... завтра хотів він вам... усе сказати. Просити, аби ви поблагословили його і бідну наймичку... Признатися до всього. Завтра, на його патрона. Ждав лише на той день. Завтра... завтра, на його патрона... Вам, бадіко... і вам, лелічко... завтра... і замовк навіки...

Тут заридала знов тяжко... припавши, як перше, лицем до його грудей.

Не було можливо відірвати її від умерлого. Вона обняла його обома руками і, коли її від нього відривали,— тягнула його за собою.

— Лишіть її... лишіть її, бадіко, і ви, леле Маріє...— вмшався Петро, вступаючись за дівчиною.— Так як він уже до вас тепер не належить, так не належить і до неї більше. Лишіть її, най плаче. Може, він потрібує її сліз. Він і так без свічки і сповіді вмер.

Марія ломила мовчки руки... а Івоніка станув як вритий... Дівчина ридала... що, здавалося, туй-туй розсадиться її груди, а голос, як та струна, урветься назавсіди.

Довкола них змігся шепіт... І тут, і там виринали голоси, мов стрункі смутні цвіти. Докія і Петро оповіли родичам вскорі історію нещасних молодих — і як він, померший, мав надію, що святий Михайло, патрон його, допоможе йому привести родителів на свій бік, тобто щоб вони приймили бідну наймичку за невістку в свою хату... "Хотіли поклонитися вам... спершу він..." — нараз умовкли.

Дівчина піднесла знов голову і оглянулася.

Її великий, темний, ще слізьми блискучий погляд пірнув дико, вигребущо по присутніх, так як тоді погляд батька, коли шукав убивцю свого сина.

Нараз відкрила Саву.

Мов левця, скочила й кинулася, майже звірячо ревнувши, на Саву.

— Ти! — скричала. — Ти! — і, вп'яливши свої нігті в його тіло, в його руки, притиснула своє лице до його рамена і, зойкнувши з ненависті, вкусила його всіма зубами.

Він зверещав із переляку і трутив її від себе. Люди кинулися до неї і відтягнули від нього.

— Ти вбив його! — кричала вона цілком погаслим, ненавистю кипучим голосом. — Ти! Ти боявся, що не дістанеш землі, і вбив його. Беріть убивцю і вбийте його, інакше я його вб'ю! — шаліла, вказуючи за ним, що, зблідши не до пізнання, заховався зі здичілим поглядом за матір'ю і дихав тяжко, а його обличчя викривилося, мов у малої дитини, до плачу, а сам дрижав на цілім тілі, як у пропасниці.

— Ти його застрілив, а мене в сміх пустив, а дитину його осиротив, нім ще світ божий побачила. Убійнику, убійнику!..

І їй забракло нараз голосу й сили, і вона захиталася.

Хтось пірвав її диким рухом узад і заткав рукою уста.

Се був Івоніка. Мати кинулася на неї і підняла руку, щоб її вдарити, одначе, мов поражена, зупинилася.

Дівчина поглянула на неї.

— Мене? — спитала, втоплюючи свій зворушений, майже дикий погляд в обличчя старої, і несказанно згірлий, майже демонічний усміх викривив її, як сніг, білі уста.

— Тебе, — просичала стара, опускаючи в тій же хвилі несвідомо руку.

Обі жінки змірили себе очима, що проймали льодом.

Запанувала страшна хвилина мовчанки. Інстинктивно відчула мати, що Анна вгадала якусь правду. Страшну правду, котра що лише не поколибала землю, але разом прокинулася ціла її материнська любов.

Сава був тепер її одинока, остання дитина, її все. Вона не сміла його втратити. Ні за що в світі. Лучче сповнила би оцими своїми руками десять убивств, чим його втратити. Ніколи, ніколи! Ніколи не смів ніхто його від неї виривати, інакше...

Вона простогнала цілими грудьми, мов конала; голова її впала безвладно взад на плечі, вона зарила пальці до шкіри в волосся. Відчула близьке божевілля; якась страшна безодня відчинилася перед нею. Її син був убивцею... братовбивцею! І його мали забрати також від неї... Але се не могло бути правдою. Се була лож. Страшна,

божевільна лож...

— Він був мій! — крикнула дівчина насилу, вказуючи на вмерлого.— А оцей тут!..—
Голосний удар вразив її в лице.

— Суко! — просичала мати.— Я вб'ю тебе на місці, як ще хоч слово скажеш! Що ти хочеш від нього, і чого п'єш кров нашу, та й хто ти таке?.. Уб'ю, як гадюку... Геть із моєї хати... геть надвір!

— Убийте мене тут на місці, туї, коло нього, покладіть мене до нього в домовину! — кричала Анна не тямлячи себе з жалю, і потрясла дико головою, що аж хустка і волосся спали їй глибоко взад.— Поховайте мене з ним, застрільте мене, як його застрілили,— мені тепер все одно, але я нічиєї крові не п'ю і не брешу. Він мій, мій... а моя дитина і його дитина! Я не розпусниця... піп нас не вінчав, але най нас поховає! Я хочу з ним у землю йти, покладіть мене з ним землю... у землю! — і попала наново в божевільний плач. Раз скрикнула ще, хлипаючи: — Михайло, ти таки мене покинув!

Тут щось мов освободилося з якихось оков, мов виступило цілковито на волю. Всі присутні жінки заплакали вголос, а Івоніка вдарив головою до постелі, мов молотком. Він немов мову втратив.

— У Михайла знов кров! — запищала Марія і кинулася стрілою до вмерлого.

— Його кров кличе мене! — кликнула Анна. Похилилася над ним, дико витріщивши очі, і замовкла.

— Капає... капає кров...— прошептала,— віджила, коли мене твоя мати сукою прозвала...

І повалилася без пам'яті на нього...

Одна свічка, що горіла в головах умерлого, впала, покотилася саме до ніг Сави і тут загасла.

Івоніка заважив се. Підняв свічку, запалив наново й поставив на місці.

Відтак вийшов надвір і ймився за голову... Він дожив чогось страшного, чогось, що, відай, не мало понад собою страшнішого на землі.

Місяць зійшов велично й спокійно і освічував далекі пусті поля, що кожне стебельце і кожний голий корчик виднівся виразно.

Неповоротно й боязливо поволоклася тінь за Івонікою, якого тягнуло в самоту і який, плентаючися, мов блудний, між стогами... був би найрадше в землю зарився. Раз коло нього... а раз за ним простягалася, маячила в різних формах тінь і держалася ціпко п'ят старого чоловіка. Нараз скорчилася блискавкою вдвое, начеб хотіла в слідуючій хвилі скочити йому на плечі і вдусити його, але він уже й сам лежав на колінах.

І справді.

Він кинувся до землі, знявши руки вгору, і почав молитися й бити поклони.

Він не молився словами.

Слова застигли йому в груді і в мізку льодом, відколи побачив свого найстаршого сина блідого й мертвого на возі, і знав лиш те одно, що великий гріх, якого все боявся, впав уже на його дім, і що він походив від Сави. Сава любився з Рахірою — в них була одна кров,— а за се бог тяжко карає.

Що мало далі бути — не знав. Нещастя його було таке велике, що він не був у силі далі думати.

За землю підняв Сава руку на свого брата, лиш за землю! Що іншого не могло тут бути, а чужий не сповнив сього страшного злочину.

Як одинак надіявся колись дістати всю землю.

Впав чолом до землі.

От чого він дожив!..

На те працював ціле своє життя, гріб, згортав кожную грудочку землі, на те, щоб відтак один другого пігнав у ту землю.

Його нутро прокинулося в один-одніський дикий голос, а сей голос кричав у шаленім бою лиш одно палаюче слово: "Сава!"

Чи мав проти нього виступати обвинувателем? Проти свого власного сина? Мав виступити і сказати: "Оце убивця"?!

Він же був у нього тепер одинокою дитиною. А що було би потім?..

Не міг дальше думати.

Тоді не лишилося би йому нічого більше. Сором хіба...

Йому не треба доказів, як суддям (його пройняло холодом... завтра ж вони прибудуть), щоби переконатися, хто се вчинив. Само його серце назвало йому ім'я убійника.

А може, вони се відкриють завтра і відведуть його від нього?..

Все було в бога. Але тоді нехай би й Рахіра йшла з ним і її батько. Вони — ніхто інший!

Лежав хрестом на землі, не ворущачися. Не міг відірватися від сього думками.

Що Сава наробив! Що наробив! І чому йому таке зробив? Такому доброму, молодому, надії його! Він же був у нього всім, цілою надією, і він загнав його в землю.

Коли б він був знав, що його тут таке зустріне,— не був би його ніколи брав із війська додому. Але що ж — супокою не мали, поки не прийшов. Куди ходили—смуток ходили. Що заговорили—його спімнули, доки не прийшов. Там був далеко від свого нещастя, а жодне з них того не знало. Знали лиш нарікати та плакати, знали лиш тужити та прикликувати до себе, а як уже дістали між себе... кинулося нещастя на нього... і — мають тепер... Свічки заглядають йому тепер в лице. Посеред днини і посеред ночі.

"Сава!.." — крикнуло знов у його серці, і страшний жаль розшалівся в його душі.

Як передше Марія, так тепер він зарив свої тверді мозолисті пальці у волосся, торгаючи його. Приводив тим неначе полегшу своєму мізкові.

Ні, він не міг проти нього виступати, нехай буде, що буде. Він не міг. А може... Може, се не був Сава?.. Може, Григорій, може, Рахіра?.. Хто міг се знати? "Сава, Сава!.." — загомніло наново в його серці могутнім голосом.— Він один волочився все з рушницею. Він один міг із ним бути в лісі".

Так лежав він довго на колінах, занурений у тяжкій задумі і прислухаючись страшному вихрові у своїй роздертій душі.

Нарешті збудив його якийсь шелест. Прокидаючися, обглянувся.

Щось біле мигнуло коло стогів і згубилося коло хати.

Підвівся бистро й зачудовано. Що се було? Чи який цікавий? Та тут промайнула йому одна думка через голову, і дикий гнів запалахкотів у його нутрі.

"Рахіра!" — пірнуло йому, мов ножем, душею. Се була вона. Мов злодійка, підкралася сюди ніччю, щоб побачити, що тут діється. Се було її діло. Тепер прийшла, щоб натішитися ним...

Грубий дрюк лежав скісно на однім зі стогів. Зірвавши його, миттю кинувся спідтишка в напрямі, де бачив постать, і не помилився.

Вона була тут. Рахіра...

Вилізла на пліт, що замикав городець із хатою і ділив від стогів. Лиш у легкій одежі... з хустиною на голові, стояла на плоті близько хати, мов мара, і, витягаючися над міру до вікна, старалася одним поглядом обняти ціле нутро хати,

Чи бачила що?

Не знав.

У тій хвилі се його не обходило.

Хотів лише приступити без шелесту і потягнути її дрюком по голові, щоб не рушилася більше з місця. Та се йому не вдалося. В зворушенні не заховувався тихо. Вона оглянулася... і саме як здіймив дрюк, виміряючи удар на її голову,— скочила блискавкою з плота й майнула, і просто в його город. Тут він її не міг дігнати. Була бистра і скоро, мов дика коза, а його ноги були втомлені, а тепер мов підкошені з горя.

Сопучи, з блідим лицем вернув до хати.

Перед порогом зустрів Анну.

Петро і Докія, взявши її під руки, вели її додому.

Її голова висіла безвладно на грудях; чорна хустка, що спадала з плечей, спадаючи, волілася за нею пасмом. Очі її були прижмурені. Рій жінок ішов за нею.

Заповідали їй зжуреними лицами між собою недобру ніч. Декотрі зітхали, а декотрі хрестилися тайком.

Такого горя не бачила ще ні одна з них.

І так нараз прийшло... І чому? Та й хто був винен?.. Боже добрий—через кого? За одну ніч прийшло і облягло хату таке нещастя...

— З телям розпочалося,— кинув один голос із гурту.

— Хто його зна з чого... як бог дає,— другий.

— І воно не давало йому спокою, і тягнуло в ліс, і манило, доки не затягнуло його.

— І се ще не кінець...— сказав сумовито перший.

— Ідїть геть, кумо, не говоріть такого... Що може бути ще гіршого! — третій.

— А як найдуть убійника?

(Шепотом): — А ви не чули, як Анна кричала, що се той зробив?..

Одна із білоголових бабусь перехрестилася.

— Цитьте, цитьте...— вспокоювала жахливо,— я нічого не чула. Хто се чув?

— Ніхто...

— Ніхто... ніхто,— знялося переляканим шепотом, що переходив у протяжне, півголосом забарвлене зітхання. Нараз збилися сильно перелякані в купу. Сава здогонив гурток і великими, поквапними кроками майнув попри нього. Ішов, неначе не бачив нікого, без привіту, без якого-небудь слова, похнюпивши погляд у землю, і зник у напрямі корчми...

— Се був він, Сава! — кликнула одна молода жінка перепуджена.

— Аякже! Мов стовп який, сунув попри нас. Боже, боже!..

— Не дай, боже!.. Не дай, боже!.. А тата бідного бачили ви? Як громом прибитий, так сидів коло там-того. Що він, сарака, гадає? Мову йому відібрало.

— А вона стала, як божевільна. І як виглядає! Най бог боронить. Без рушника на голові. Здається, не знала, що не мала рушника на голові.

— Нещастя відвернуло в неї і очі, як вступило хати. Воно вже було тут, а як приближалося, вона стратила пам'ять. Казали, що спішила докінчити якусь роботу.

— Так воно так. Чоловік завсіди спішиться, як нещастя йде.

— Адіть, адіть... тепер уводять Анну до хати!

— Ая; увійшла. Що з неї буде?..

— Може, візьмуть її старі до себе, Марійка та Івоніка,— обізвалася одна з білоголових.— Тепер будуть мати внука замість сина. Бог не забирає так, аби нічого не лишити натомість.

— Добре сказали ви, кумо! — кликнула одна жінка, розсміявшись.— Марія прийме її до себе за те, що називала Саву убійником? Най почекає трохи. І звідки приходять старі до того? А ви би, не дай господи таке, ніби приймили би таку дівчину до хати? Ну, правда, її доля тепер збавлена, але таке вже мало бути. Стара виглядає, мов безумна, але вона була ще гірша...

— Ніколи не була б я сподівалася такого по них. Та й так усе в затишку зробили. Ні одна душечка не знала, що любилися. Воно не могло добре скінчитися.

— Нещастя риє все в затишку.

— Скільки-то разів розпитували в неї, з ким вона сходилася, на кого має гадку, а вона мовчала, як німа.

— Так уже хотіло її горе. З самого початку так хотіло. А тепер най господу богу подякує, як житиме. Що гадаєте,— їй вийде оце все на добре? Відай, її милий покличе її за собою. Як її виводила з хати, то її хустка зачепилася за клямку і задержала її, а як відчепила її, то хустка поволіклася за нею, мов хоругва. Ая.

— Так, так. А ви виділи,— спитала білоголова бабуса,— як під ним закривавилася подушка, як її мати вдарила й сукою назвала? Його кров ще жива, і його душа ще тут блудить. Адіть, як світло ясно зазирає на поле. Воно шукає за убійником...

Дехто обглянувся лякливо, дехто перехрестився. Майже всі зітхнули. Слова "Сава" не вимовили вже нічиї уста... Оце, що сталося, було таке страшне, що можна було з розуму зійти. Все розходилися і вертали ті самі і одні питання.

— Відки пішло те нещастя? Чому сталося? Хто мав мати з того користь? У цілій околиці не було ліпшого хлопця, як Михайло, а за дві неділі мав іти назад до війська і

був би нікому не стояв на заваді!

Думки не успокоювалися.

Мов наглим вистрілом розпорошені, не держалися у зв'язі, а блудили лячно туди й назад, спиняючись на відміну то коло смутної хати, то коло "сусіднього" лісу.

Там все те сталося.

Але воно все вийде наверх. Бог не стерпить такого. Він добрий.

Ліс чорнівся неприязно з темряви осінньої ночі, що надходила проти глухої стернини, і, закутуючися чимраз більше в густу темряву, мов радувався порожнечою запустілих піль.

XXI

Другого дня над'їхала комісія. Два судові урядники і один лікар. Оглянули мертвого і сконстатували скритоубивство.

Вистріл — толкували — був уцілений цілком зблизька. Більш-менш так: зрубав, схилений, кілля, а убійця стрілив до нього ззаду, цілком зблизька. Куля застрягла глибоко в легких, одначе наколи б був мав зараз поміч, міг би бути врятований, а так загиб через утрату крові. Очевидно, волікся якийсь кусень від нещасного місця, кликав, може, й помочі, але що ніхто не з'являвся, повалився й загинув...

Івоніка сидів під час слідства, як камінь, коло мертвого. Ні одна сльоза не заблисла в його очах. Всі присутні говорили про незнайомого убивцю, проклинали найтяжчими словами, ба здавалося, були б його на кусні роздерли, особливо жінки, лише він один не мав для нього слова. Він і не наставляв на те, щоб його віднайти. Здавалося, рішився нараз повірити все якійсь незнаній, невидимій власті, нехай би вона все вела, розсліджувала і засуджувала. Він хотів свої руки умити від тої гіркої справи...

— Твердий чоловік! — сказав старий Петро до судді, вказуючи незаметно на нього.— Не заплакав ще ані одною сльозою, відколи спало нещастя на нього. Я б був на місці вмер. Але він серцем уб'є себе. Бо те, що він у собі носить, най нас господь перед тим боронить!

Суддя скинув на нього свій погляд і сказав лише:

— Най господь боронить!

Комісія удалася на місце злочину до лісу. Кілька людей пішло за нею, між іншим, старий Петро і Сава.

Говорено про се, з котрого боку відбувся напад на нещасного і з котрої сторони міг убійник надійти. Ліс не був так старий, як густий.

Зревізовано місце й обговорювано всякі можливі випадки.

Се був цілком незвичайний випадок. Хлопець не мав ніяких ворогів, ціле село було готове на те присягнути. А про самоубивство не могло бути бесіди, бо вистріл наступив іззаду.

Убивство се було загадкою, рідкою й дуже інтересною загадкою.

— Чи не чути було окликів за рятунком? Не чути було жодних? Не було нікого в лісі або в полі?

Нікого не було...

Якась старовина, вдовиця якась зголосилася.

Вона вже була стара — говорила — і не повинна вже грішити, але де біда чоловіка давить, там він уже про ніщо не думає, як тільки про те, аби йому щось в пащу упхати.

Вона потребувала хворостуку. Грошей не мала, аби купити собі з кільканадцять полін, тож ходила ночами, як вони бували ясні, до лісу і збирала хворостик і сухе листя. Листя збирала в мішок і несла його на плечах додому, де заховувала на стріху, а хворостик і сухе гілля рубала собі сама.

Вона була бідна вдовиця, сама-одна на світі, й ніхто не дбав про неї. І тої ночі пішла вона в "сусідній" ліс. Ніч була така ясна, та така вже ясна, що мож було розрізнити кожную гіллячку на дереві. А так тихо, що був би почув, як хрущик лізе листячком... Вона збирала листя в мішок.

Воно шелестіло так, тремтячи, або, може, у неї руки так дрижали, що доторкалися чужого добра. Воно шелестіло, тремтячи, неначе говорило до неї: "Тихо, бабо, тихо, хтось може тебе зачути, побережник, а тоді ти пропала..."

І вона заховувалася, як лиш можливо тихо. Нараз зачула вистріл. Як грім, так ударив він у тишину лісу.

— Ой! — зойкнула вона й була б з перестрашу впала лицем до землі, але зараз по тім зачула крик за рятунок. Один-одніський голос кричав так страшно — рятунку, що її волосся дубом ставало. "Вайльо, вайльо!" Цілий ліс заповнився тим окликом. "Се стріляв побережник за злодіями, що крали дрова,— погадала вона собі,— а що одного десь ймив, то бив, певно, тепер".

І оскільки її лише старі ноги могли воліктися, зарвала свій мішок із листям і дрібку гілля та й утекла. І чи їй хто повірить? Чим скорше втікала вона, тим голосніше й страшніше розходився крик за порятунок.

— Рятуйте, рятуйте! — не хотіло ніяк умовкати. І чим живіше й щиріше здоганяв її оклик, остільки борше вона утікала. Ніколи в своїм житті не зазнала вона такого страху, як тої ночі. Ніколи, а вона вже була стара жінка. В неї ж волосся біле, як сніг... їй здавалося, що якби був побережник дав їй тоді лише один поличник, вона була б зараз упала на місці трупом. Вона була, як те порохняве дерево, що лише копнути ногою, а воно розпадається. Без ніякого звуку, само з себе...

І вона втекла.

Як вийшла в поле, загас голос сам зі себе.

Івоніка збив долоні з дикої розпуки.

— Якби ви були завернулися, лелічко, то було б можна його врятувати! — кликнув із несказаним жалем.— Якби ви були завернулися!

— Його душа відчувала чоловіка в поблизькості, і голос біг до вас по порятунок. Господи, господи! Ви могли врятувати чоловіка від смерті! — обізвався жалісно й побожно, а заразом і з нетаєним докором Петро.

— Видко, вже так бог хотів, вже так мало бути, аби він умер! — поясняв поважно Онуфрій Лопата.— До чого здався б убійник?

— Коби я була знала, що там діється,— обізвалася знов бабуся, розлучаючи над

своєю поведінкою,— я була б від хати до хати ходила та людей скликувала й на рятунок висилала.. А так я думала, що побережник б'є якого злодія, та й утікала, щоб і самій у бійку не попасти. Ой господи, добрий та великий, прости мені гріхи мої, що я наробила! Що я душі людської не врятувала!

Відтак зголосився один молодий хлопець, ровесник убитого.

— Я мав лише сон,— замітив він,— але я б хотів його розказати.

Дозволили.

— Мені снився небіжчик. Ніби мені десь розказував, що він вояк у малім містечку, в яким ніколи вояків не було, і що його хотів замордувати хтось, що для нього був завсіди добрий і щирий. "Між жабами хотів він мене життя позбавити, у багні,— ніби оповідав мені,— і коли я боронився та кричав із цілої сили рятунку, він гримав на мене, аби я мовчав. "Замовк би ти на ціле життя твоє,— лаяв мене,— та й таки не відтвориш більше рота". Але я все-таки лишився жовніром і лишуся й загину жовніром!" Відтак узяв ніби десь чорний сердак, загорнувся в нього, перекинув на плечі косу й пішов. Він пішов, а за ним заголосив хтось так жалісно, що я пробудився.

Івоніка глядів на оповідача витріщеним, задеревілим поглядом, і як сей замовк, почав пальцями рити в волоссі.

Він боявся поглянути на кого-небудь із присутніх. Се горе було затяжне... Лише цяпинка, а одне ім'я було б вимовлене, і все пропало. Відчув, як страх виточив йому краплі поту на чоло.

Ціла любов до вмерлого знялася, але разом, як здавалося, з остраху перейшла вона на самотнього живого. Відітхнувши глибоко, мов відпираючи грудьми камінь, що скотився йому на груди, повів майже блудним поглядом довкола себе. Для його поєдинчої [110], ясної душі, що досі відчувала лише ясно і звикла була до простого й виразного думання, була ся страшна подія щось, що затемнювало ум.

Відчував безвиразний страх і безвиразну любов. Страх і любов до живого, і любов і жаль за вмерлим.

Дарма що втискалася ненависть в цю просту, велику, гармонійну душу, дарма! Любов була сильніша й перемогла ненависть... Він учепився одного й держався того ціпко.

Все дав бог. Його судьба була така.

Чому? Звідкіля? Для чого? Над тим не був в силі застановитися саме тепер посеред події, що потрясала всіх.

— Він дуріє! — прошептав старий Петро до Докії, що якраз надійшла, та вказав на нього.

— Хто б не здурів? — відповіла вона простодушно. Старий лікар, що опинився на хвилю в тяжкій задумі, підняв голову, і його погляд упав на Саву, що стояв саме проти нього. Він мов прокинувся. Що се було? Хлопець стояв білий, як крейда, і трясся так сильно на цілім тілі, що його коліна збивалися докупи. Лікар подумав про холеру. В тім часі являлися доволі часто холеричні випадки. Ще недавно, йдучи сюди, виглядав він погідно і спокійно, а нараз така зміна... Перелякано приступив до хлопця.

— Що тобі, хлопче? Болить тебе що?

Хлопець держав обома руками за живіт і, трясучися, мов у пропасниці, вибовтнув: "Болить".

Лікар почав оглядати його занепокоєно. Всіх погляди звернулися на нього, а Івоніка закаменів на місці. Побілів, і його очі заблищали.

Нараз зігнувся лікар до ніг хлопця, позістаючи в тій позиції кілька секунд. На білих вовняних шароварах хлопцевих відкрив він кілька крапельок крові. Як лід зимна думка майнула йому блискавкою через голову. Він випростався знов.

— Із чого се в тебе? — спитав, вказуючи на криваві плями.

— З... з... зайця...— відповів сей невиразно, трясучися, як переділе, на цілім тілі.

— З зайця? — сказав лікар, обмінюючись блискавкою поглядом із суддею.

— Але пляма ще свіжа! Коли ти застрілив зайця? Тишина.

— Се ще здавна... .

Суддя оглянув криваві плями.

Люди замовкли, і майже чутно було, як товкся здержуваний сильний віддих в'язнем у залізних грудях. Все звернулося очима до нещасного батька. Він сидів із задеревілим поглядом, побілілим лицем на однім пні і неначе ожидав кулі з першого-ліпшого набою для своєї груді. Його набік похилена голова дрижала, а уста викривилися.

— Пляма не давня. Майже цілком свіжа.

— Вона... від качки... я різав її... і держав межі колінами...— зачулось знов гикання.

Тут же розбіглися запити й відповіді.

Мав він рушницю?

Він ні, але його тато. Можна йти в бурдей і оглянути її. Він її вже від кількох неділь не мав у руках.

Де він був тоді, як його брат пішов до лісу?

Очі хлопця почали неприязно виблискувати, а відтак колихатися над землею з одного місця в друге.

Він не був дома. Він нічого не знає.

Де був уночі?

Не був дома. Був... у одної дівчини.

Хто та дівчина?

В тій хвилі прокинувся старий, неначе хотів відповісти за хлопця, сказати одно рішуче, важне-преважне слово, одначе вже в слідуючій хвилі сперся, немов поборений якоюсь невидимою міццю, назад о дерево і спустив тяжко голову на грудь.

— Рахіра. Донька старого Григорія, що мешкає он там... геть... під тим великим лісом. Його перва сестра... її тато — його вуйко...

— Старий — то шибеник і злодій! — гукнув нараз твердо старий Петро... Незамітно шепнув лікареві в ухо, щоби дім його переревізувати, а відтак віддалився сам від гурту. Не міг довше глядіти на старого чоловіка.

А де був батько тієї ночі?

...Старий піднявся й поклонився низько... з покори чи з просьби? Його звичайно

добродушні очі гляділи тепер блудно; сказав беззвучним голосом:

— Я не був тоді дома; був у місті. Я нічого не знаю. Я здибав сина вже неживого, як його додому везли. Але мене гнало додому, і в грудях стояв сум у мене каменем. Однакож я нічого не знаю.

Ніхто не знав нічого? Не бачив ніхто вночі хлопця?

Погляд старого промайнув тривожно по обличчю присутніх.

"Чи скаже що хто-небудь? Як він був деінде, тоді не міг бути з братом у лісі".

Але його уста не були в силі вимовити яке слово. Нехай усе само з себе наступить. Як бог захоче...

— Лиш як тепер що хто скаже, буде мусити у суді заприсягнути...— остерігав поважно суддя.

Виступив один чоловік.

Він мешкав далеко від села. Доволі далеко і від Онуфрія Лопати — не мав ніякого сусіда, і мешкав також он тут межі сими лісами. Найближче було йому до сього лісу. Він шив сільським людям сердаки й вовняні шаровари на зиму. Сава знає його добре; він у нього також замовив роботу. Тієї нещасної ночі з'явився в нього коло півночі Сава і просив, аби йому дали води напитися. Він виглядав з лиця дуже блідо. Був дуже вмучений...

Всіх погляди звернулися нараз острими ножами на обличчя Сави.

Що він скаже?

Нічого. Він просив лише напитися води й питав, коли його шаровари будуть готові,— та зараз відійшов.

— І блідо виглядав?

— Дуже блідо. Віддихав тяжко, так, як би перебігав цілу дорогу. Тишина задуми.

— Чи сперечалися, може, обидва брати перед нещастям? — Се питання відносилось до батька.

— Ні, Михайло був добрий і ніколи не розпочинав спору.

— Але ще передше... ще давніше...

— Давніше часом. Небіжчик научав його і докоряв йому за любов до Рахіри, бо вона ж йому сестра. Але те все відбувалося в добрім. Він мав усе добрі гадки з братом. Він хотів з нього зробити чесного і доброго ґазду. Він не був його ворогом. За що ж мав би йому брат таке виробити?

Не сказав: убивати.

Всі дальші питання, ставлені молодому, оставалися без відповіді. Він закутався в мовчання... успокоївся і хіба що десь-колись буркнув: "Не знаю". З інших присутніх не зголошувався більше ніхто до зізнань.

Комісія звернулася відтак до бурдея.

За Савою ступав жандар. Він був у підозрінні.

В бурдею зробили ревізію. Перешукувано за рушницею й іншими речами, що могли би роз'яснити убивство, відколи на брата стало підозріння.

Тут поступлено майже по-варварськи.

Знайдено рушницю; вона була навіть набита, одначе кабзля [111] в ній була цілком заржавіла. Очевидно, не вживано рушниці вже віддавна.

Всі вулії, що небіжчик поуставляв тут сам на зиму, позатулювавши їх тепло, повиволікувано тепер надвір і перетрушено безпощадно.

Сава сам робив те все енергійною рукою і з рішучим видом. Надіялося на яку закривавлену одіж... на яке-небудь оружжя... може, й на яке письмо: він же не жив тепер тут постійно й міг коли-небудь і яке письмо одержати,— але нічого подібного не найдено. Лиш якесь зілля. Межи речами небіжчика і коло його постелі найшлося воно засохле. Лежало порозкидуване кружевом коло постелі.

Івоніка змішався, як його спитали про значення зілля. Він же побачив його вперше в бурдею. Не міг нічого пояснити панам. Але в незамітній хвилині спинився його погляд докірливо на обличчі молодого сина, і його уста викривила гірка усмішка.

Йому пригадалося замилювання Сави до всяких чарівничних зіль і те, як він обкидував ними не раз давніше брата.

На питання, чи Сава не знає чого про зілля, відповів сей коротко й мрачно, що не знає нічого.

Перешукали кожний кутик і майже догори ногами перевернули все. По упливі одної години остався бурдей у найсумнішим виді. Цілковито опущений, на запустілих, чужих полях. Одна Сойка лишилася тут і лежала тихо. Простягнувшись в цілій своїй довжині й уклавши голову на вперед витягнені лапи, лежала тихо, неповорушно. Вона плакала. Інстинктивно відчувала в мертвецькій тишині, що налягла нараз на бурдей, щось лихого. Піднімаючи від часу до часу морду вгору — вітрила щось нюхом у повітрі і вила. Смутні, гризучі, дико розпущені звуки затривоженої її душі неслися довкола неї далеко в широку тишину і, не зачуті ніким, тут же завмирили. В селі перешукали ще хату Григорія і переслухали його з родиною. Вони ж були в зв'язі з молодим хлопцем і ворогували проти родителів убитого.

Але вони нічого не знали. Стояли при тім одноголосне, що нічого не знали і Саву ніколи ні до чого не намовляли. Знали лише, що Сава тої ночі ночував у них і що рано пішов від них.

Рахіра сама брехала в найогидніший спосіб. Казала, що він уже звечора прийшов до неї і не рушався аж до рана з поду. Рано пішов просто від них до ворожки — і прийшов відти зі словами, що його брата замордовано.

І ворожку переслухувано. Вона оповідала: — Він прийшов рано-ранесенько... майже в потемки до неї і поклав перед неї жменю землі. "Скажіть мені з карт, до кого оця земля належатиме?" — сказав він до неї. А вона йому вчитала з карт: "На половині тобі, а на половині другому, але коло твого серця накіпіла кров аж начорно". На таке сплюнув він уперед себе, ба майже на неї сплюнув, і, не вислухавши її до кінця, забрався.

Дома розпитували ще матір, але з неї не можна було майже нічого видобути. З перелякано-блудними очима слідила за рухами присутніх і держалася ненастанно в близькості молодого сина. Ледве що він на крок віддалився — вона вже майже

кричала: — Саво, де ти?

Як довідалася, що Саву підозрюють за убивство брата, заголосила не своїм голосом. Відтак кинулася до нарікань.

Хто се казав, хто? Сава мав би се зробити? Се ж була найчорніша брехня, що повзла по землі. Хто здурів на таку вигадку? Аби рідний брат забив брата? Він же в неї одна-одніська дитина, і най би лиш посмів хто на нього руку покласти (тут оглянулася вона страшними, майже звірячими очима). Най би посмів хто забрати його від неї. Ще й його від неї видирати? Не доста, що одного погнала проклята якась рука в землю, що одним буде земля сититися, ще й другого хотять видирати від неї та пхати криміналам у пащу?

— Саво!.. де ти? — крикнула майже по-королівськи.— Іди, стань тут коло мами, та не відступай від неї!

Жандарям грозила просто п'ястуком, а суддям метала погляди, що палали ненавистю.

Але вона знала (нарікала), від кого се все походило. Се від тої чорної розпусниці, що кидалася вчора тут на вмерлого, мов яструб,— се від неї походила ся лож. Але вона ще одержить від неї свою партику, то і її не мине. Її одніську дитину в кримінал пхати?

Тут вона розсміялася так страшно, що людям мороз пішов по тілі.

— Анна нічого не казала суддям, бо вона лежить хора,— вступився Петро твердо за дівчиною. Він же не міг ніколи стерпіти, як обиджували невинно безталанну ту дівчину.

— То най і не підійметься ніколи з постелі, коли нею там кинуло,— почувлася божевільна відповідь.

Як суддя спитав у неї по раз другий, чи Сава вечором і вночі був дома,— брехала, що не опускав хати ні одним ступенем. Впрочім, вона "нічого не знала". Нічого... хоч най її й зараз на місці уб'ють. Заголосила не своїми голосами.

Сава заховався за нею, мов мала дитина, зачувши, що має бути замкнений на час розсліду убійства. Побілів, мов полотно, і скрикнув жалісно:

— Михайле, Михайле! Чому не лежу я замість тебе на лаві?

Наостанку заховався в малих темних сінцях хати й визирав звідти через мале низеньке віконце надвір.

Надворі під хатою секціонували тіло його брата.

Були при тім лиш старий Петро й батько. Батько благав словами-мольбами, що серце розривали, щоб його дитину не "шматовано", щоб так і впустити його в землю, яким уже є,— але надармо. Наостанку підчинився волі суддів, випросивши у них дозволу "своєю рукою тримати тіло дитини".

Гей, що за сила була он тут, що її розрізували тепер! Що за плечі, що за голова! Вже багато-багато людей мав старенький лікар під своєю рукою, але ще ніколи не бачив стільки сили й здоров'я! Мов дуб — було се тіло, а голова — мов залізо...

Секція виказала, що хлопець міг бути врятований, коли б був хто зараз іспочатку прийшов із поміччю; він був засильний, його молоде і здорове тіло засильне у відпорі,

щоби піддатися відразу убійчому набоеві, але, стративши притомність і не одержавши в час помочі, загинув з причини втрати крові. Вбито його перед опівніччю. Ранок зі своєю поміччю наспів для нього запізно.

Сильні плечі... ведмежі ті плечі, що залюбки, граючися, брали на себе найбільший тягар — не змогли опертися тягареві смерті.

По раз перший від смерті сина вибухнув Івоніка здавленим хлипанням; його жінка товкла внутрі хати, мов божевільна, головою до стіни.

Такого діждалися вони зі своєї дорогої дитини!

Лікар і судді звернули увагу на голову і не добачили одного.

Не бачили й не завважили, як при обертанні тіла випала одна куля з плечей і як її при помочі одніського свідка, Петра, схопив блискавкою батько. Впившись в неї лакомими очима, розібрав він її. Вона була сповита в полотняну шматину й обмотана домовою пряжею.

Він побілів, мов смерть... і, колибаючися, віддалився набік.

За малу хвилю ступив до сіней, де під вікном сидів скулений Сава і приглядався обдукції [112]. Тут ухопив він його залізними руками за плечі і, поставивши його одним рухом, мов перо, вперед себе... замахнувся страшно одною рукою. Два рази протялося щось воздухом... два рази впала одна тяжка, караюча рука на обличчя молодого хлопця — відтак настала попередня гробова тишина, і старий чоловік, не промовивши ні словечка, вернув назад до тіла свого сина.

Лікар і судді не дізналися про се все ніколи.

Саву взяли між себе жандарми.

Підозріння проти нього змоглося, і він мусив іти до суду, мав сидіти в арешті, доки не переведено до кінця протей нього слідства.

Жандарі били його з своєї сторони, силуючи його тим до зізнання, одначе він мовчав. Лиш раз,— коли, вдарений кольбою [113], мов переломлений упав до землі,— крикнув, як передше, жалісно: — Михайле, Михайле! Чому не лежу я замість тебе на лаві?! — Його поволокли до міста.

Мати кричала дикими голосами, рвала волосся і кидалася бігцем за ним,— та люди, що не відступали від неї, вдержали її. Івоніка станув каменем на порозі і, не створивши уст ні до одного слова, водив за ними непритомним поглядом. По хвилі похилилась набік його голова й задрижала. Побачив, як один із жандармів ударив хлопця знов по плечах, і з його грудей вирвався звук благальний, захриплий звук, що мав означати: "Не бийте його!!"

Відтак, заривши пальці мовчки в волосся, поплентався не своїм кроком до хати.

Там жінка вдруге зомліла.

Судді лагодилися до від'їзду. Івоніка лежав у їх ногах.

Вони дали розказ, щоб мерця dokonче ще сьогодні поховали, а він оце благав дозволу, щоб похорон міг аж завтра відбутися.

— Завтра, як лиш зазоріє... як лиш одним променем заблісне, винесемо його; закриємо його лице навіки і лишимося його сиротами. Завтра переступить востанне

поля, які пестив своїми молодими руками. Оставить у нашій хаті навіки своє місце й навіки ляже в сирій землі...

Піднявшись і уцілувавши руки й коліна панів, упав знов тяжкою грудною до чужих ніг. Сиве волосся його й уста доторкалися їх раз по раз. Але відповідь була неприхильна.

Се ж не було можливо. Було цілком неможливо. Не сміло бути. Закон не дозволяв... І враз із відповіддю зсунено чорні, працею затвердлі руки, що, мов живі окупи, уклалися ціпко довкола колін.

— Лише до завтра,— благав старечий голос, що серце розривав,— щоб я не відвів своєї найліпшої дитини під ніч у землю. Щоб я передав її другому світові при божім світлі, щоб воно поблагословило його востаннє, нім його вічна ніч захопить та приспить навіки молоді очі...

І знов те саме: "Не вільно". В такому стані не смів мервець перележувати вже в хаті, а надто ще цілу ніч, коли ночі тепер далі найдовші...

А потім знов мольби...

Хто стратив дитину в такий спосіб, а другу... одніську... щоби вивели йому з дому отак?

— Я не знаю, як мене земля носить. Господь один знає, що далі буде... лиш дитину свою аби я вднину міг землі передати. Він у мене погас без світла й без сповіді! Він молодий... Він був сонечком у моїй хаті. Нікого на волос не скривдив... Все, що мав, іде з ним у землю... і мав би я його хоронити вночі... Він же в мене жовнір...

Та тут і урвався заржавілий голос. Удвоє покірною похилена стать повалилася наново до ніг. Як перше, змітало сиве волосся по ногах... як перше, доторкнулися їх судорожне уста, лиш що тепер і чоло діткнулося, мов святої ікони, тих ніг.

Коли хвилину пізніше піднялася сива голова й руки здіймалися, щоб скувати наново чужі коліна, за суддями й слід застиг. Тоді повалився він назад до землі... Уста викривилися в брутальну усмішку, і він вп'ялив у землю задеревілий свій погляд.

— Бери його,— заскреготав крізь зуби,— бери і спряч. Праця і кров моя пішли в тебе, а тепер бери ж і його! — І, припавши лицем до землі, заривав тяжко.— Господарика твого не дави... не дави, свята царице, господарика твого молодого, каменем не будь, пером будь — будь йому легка, царице ти наша, пером йому будь!

...І пішов у землю плач такий, яким не заплаче вскорі перша-ліпша людська грудь, а чорні руки вривалися в її грудь і шукали судорожне полегші...

— Білий хлібець вложіть йому в труну і солодких яблук до того...— приказував Івоніка годину пізніше, віддаляючися нерівним кроком з дому до панотця, щоб сей лагодився похоронити сина ще нині вечором.

Зближалася ніч.

Тихо, незаметно, з легким смутним сумерком, а відтак з раптовим розцвітом цілої глибини небесної...

Місяць заллявся світлом, аж жевріючи, виринув перший на глибину, а за ним вирушили всі що до одної зорі.

Прибравшись у весь блиск срібла, здавалося, дрижали ненастанно з якогось зворушення і, дрижачи, мерехтіли всім багатством своєї пишності до тихої землі.

У всю свою чудотворну красу прибралася тиха небесна глибина.

XXII

Перед домом Івоніки поважний рух.

Люди чи не з трьох сіл зібралися тут — жінки й чоловіки, а їхній півголосний шепіт здійснюється невидимою хвилею довкола дрібної хатини.

Віз, запряжений пишними волами і вистелений найдорожчим килимом, жде недалечке хати. На нім мають везти домовину.

Дикими поглядами оглядаються звірята довкола себе. Не такі спокійні, як звичайно. Довкола них горить світло, майже всі люди тримають у руках свічки, а їх прозорі, жовтаві язички так і хитаються за кожним рухом у сумраку ночі туди й назад.

— Світло боже вгорі, а світло свічок он тут, і хлопця поховають, мов уднину! — обізвалася Докія; бліда, з вогкими очима, мов цариця без корони, оберталася поважно межи людьми і своїми словами розраджувала тут чоловіка, а там жінку...

— Я собі не пригадую іншої такої красної ночі, як оця! — обізвалася одна із старух, що, спершись о стіну хати, роздивлялася уважно між людьми. Здавалося, немилі очі старості так і бажали проникнути все наскрізь.— Чи пригадує собі хто таку ніч?

— Так само видно було, як оба браття йшли до лісу, та відтак один лише вертав звідтам! — обізвався старечий дрижачий голос чоловіка.

Вона оглянулася, її острі, блискучі, мов у половика, очі втопилися глибоко в одне старе мужеське обличчя. Вона його знала, але не відповіла нічого. По його голосі пізнала, що не сміла нічого казати.

— Один чоловік вертав пізно з міста і здивав обох. Один із них мав рушницю на плечах. Тоді була така божа нічка, як сьогодні!

Білоголова озирнулася. Не чув ніхто того, крім неї, що він казав? Не знала, ніхто нічого не сказав. Старий Петро, що стояв коло неї, закинув лише:

"Боже, борони, боже, борони!"—і склонився низько до землі. Вона пішла за його поглядом. Він побачив великий хрест, що поставлено в тій хвилі під стіну хати.

— Хоч людське око не добачило того всього, та проте бачила се земля і небеса божі! — промайнуло вже лиш шепотом коло її вух.— Тепер треба за двох молитися. За того, що там угорі, і за сього, що тут лишився. Та й оба належать землі. Але оцього буде вона пекти в ноги, що йому ніде місця не буде. Ану-ко, міркуйте, що я кажу!

— Моя голова біла й не тямить уже нічого! — відповіла старуха.— Скажіть се татові! Чому ви не мельдувалися перед комісією?

Пара сильно стривожених очей витріщилася на неї.

— Я мав стати перед комісією та й сказати? Я, одніський свідок, і можу на те присягнути, що один брат убив другого, бо я їх здивав? Мав би я оце татові зробити? Чи у мене нема душі? Хто б се татові зробив, хто б зрабував [114] йому одніську дитину! Я не знаю! Ніхто не хоче на свою душу брати каменя! Се ж прецінь, адить, таке: брат забив брата, а тато — обом тато.

— Борони, господи, від такого! — зойкнула стара.

— Але його кара не мине! Бог його сам виказав! Господь сам найліпший свідок!
Недурно ж дав тоді таку ясну нічечку!

В тій хвилі вийшла з хати Докія.

— Труна вже замкнена! — сповістила беззвучним голосом.— Івоніка сам закрив її!
Ніхто не смів її доторкнутися! Той чоловік з заліза!

— Але він з розуму зійшов! — обізвався старий Петро.— Не говорить до нікого словечка, а подивіться лише на його очі! Нікого перед собою не видить!

— У нього Христос вступив! — пробуркотала старуха.— Як хто мовчить з таким жалем на душі, то, кажуть, Христос у нього вступив!

Хто зачув слово "Христос", той перехрестився.

— Панотець співають, благословлять. Чи се ти, Анно? — спитала Докія, звертаючись до дівочої постаті, що ледве чутно воліклася ід гуртові.

— Я! — відповіла протягло, зовсім беззвучно і з великим напруженням.

Всі з поблискої групи озирнулися. Тут стояла Анна. Зовсім не та сама.

Глибоке мовчання наступило, і чутно було лише старечий притишений голос панотця в хаті.

Сто очей звернулося на дівчину. Але вона нікого не бачила. У неї очі потупилися в землю, а голова похилилася безвладно на один бік. Чорне волосся, розплетене на знак жалоби, спливало довгою струєю по її плечах... Ледве держалася на ногах, і нікого не було коло неї, о кого могла була обпертися.

Стояла сама і, здавалося, стоячи дрімала...

Її худе обличчя було жовте, мов віск, а коло уст вирилася морщина, що, вибігаючи із-за ніздря, губилася в кутику уст.

— Ади, яка стала!

— Та й за одну ніч...

— Ей боже!..

Оберталася поволі й автоматично і рушала головою так обережно, неначеб воду в ній мала, одначе се був лише безіменний біль, що займив її голову. Здавалося, що вся її енергія, все життя, що показалися недавно,— загинули. Жаль привів спустошення із собою, котрі ніколи не могли загладитися.

— Вночі зривалася з постелі й бігла до нього! — прошептала Докія старусі до вуха.— Не пам'ятала себе, а сьогодні встала, мов тінь, із постелі та й, як тінь, снується! Її мама тут! Он там стоїть із моїм чоловіком! коло брами та й лопотить. Паскудна така, неначеб просто з пекла прийшла. На світі погана жінка. Як довідалася, що оце небіжчик мав дівчину за свою, так таки була б її вбила за те, що вона лишилася з дитиною, та отак іще... не звінчавшись. Ледве ми оборонили її. Зараз-таки зрання, вчора ще, прибігла та хотіла її бити. "А ти, сяка-така,— кричала,— що ти наробила?" Надвечір, як вона вже лежала, прибігла знов. Щастя, що Василь був дома. Як підвів кулак та які скрикнув на неї, то та зараз десь щезла. Вона хоче, аби дівчина упімнулася у старих, аби її взяли тепер до себе та записали Михайлову партику...

— Ну, та се могли б вони зробити! На їхній хаті тяжить великий гріх! — відказала, погрожуючи, старуха.

— Що вам в голові? — відперла Докія.— Марія мала б її приймати, як вона признала її хлопця убійником? Хіба ви вже не знаєте Марії. Івоніка, може б, і приймив, але вона ніколи в світі. Та й Анна і сама не видержала б. Скільки разів угледіла би Саву, стільки разів зчинила би гвалт, так як учора. Щастя мали всі, що вона лежала зрання і не знала, як комісія була тут, інакше була би таке завела, що пропав би Сава навіки. Казала мені, що уб'є його сама, як його не покарають.

— Ей, боженьку добрий!

— Але, адіть, адіть, що се Марія робить?

Старуха з сусідками озирнулися.

Із хати вийшла непевним кроком Марія, а за нею вслід Домніка й Ілія. Обоє несли на руках багато речей: одіж, килими, білля, постіль і т. ін. Увійшли просто в купу народу.

— Беріть се, люди добрі! — обізвалася нещасна мати жалісливим голосом.— Беріть віно мого Михайлика та моліться за його молоду неповинну душечку! Моліться за нього й на те, щоби найшовся душогуб, а Сава нещасний аби не пропадав дурно у криміналі!

І, заридавши вголос, роздавала власною рукою речі померлого сина.

Острим оком слідила Домніка за дарунками, її було жаль за прекрасними, іноді й цілком новими речами, та Марія і її не скривдила. Опроче вона була тут від двох днів господинею і не опускала такої хвилини, де могла б нагородити себе за свої труди. Щоправда, її тронула страшна пригода до глибини душі. Вона сама аж почорніла з жалю; вже й якою самолюбкою була, а в глибині серця в'язала її щира прихильність до оцеї родини. Тому й увихалася безперестанку, прикладала руки без намислу, де лиш сказала потреба.

— Посмертний обід відбудеться у лісі! — оповіщала твердо, випихаючи то одне, то друге із гурту вперед ґаздині, що роздаровувала речі, та дбаючи, щоб уже комусь "порядному" дісталися в руки дарунки.

— Ми там усе з Ілією прилагодили: закололи безрогу, нарізали качок, я привезла з міста п'ятдесят буханців хліба і сто булок, а в печі у мене допікаються ще колачі з муки таки господарів. Всього буде доволі, а трунків теж не забракне. Івоніка хоче, аби всього стільки було, щоб люди наїлися на цілий тиждень. Ми в лісі поскладали на ковбах дошки, поприкривали полотном та скатертями. Прошу всіх по похороні до лісу. Всіх. Бадьо Івон і Марія всіх туди на хліб за померлого просять. Та й ти, Анно, приходи,— звернулася ласкаво до дівчини, що, мов справдішня тінь, снувала безшелесне між людьми.— Не плач, небого! Се вже тобі нічого не pomoже! Тепер уже все минуло!

— Минуло... Минуло...— повторило кілька голосів гуртом, що, не спускаючи дівчини з ока, слідили неустанно за нею.

Дівчина не підвела очей. Вона не плакала, але в хвилі як Домніка промовила ласкаве слово "не плач!", викотилися по її вихуділих щоках грубі сльози з очей...

Та вона не обзивалася.

Мов справді завмерла за одну ніч...

— Умер, та й з тим і покинув її,— докінчила Домніка урочисто й попливла далі між люди.

— Стоїть, як би смерть вступила в неї! — прошептала турботно Докія до сусідки.— Не шкода дівчини? Зроду бідне, та й ще й долі нічого не має!.. Господи милосердний!

І справді, Анна стояла тут, мов смерть гостила би в її грудях... Ще перед дниною звернена всею душею на нинішній день, день святого Михайла, очікуючи не то всіми нервами, а з цілою поважністю її глибокого ества рішення своєї долі, та замість неї сей удар!

Була цілком знівечена, і проти свого горя, упокорення і страшного жалю цілковито безрадна.

Ніхто, крім Докії, не потішив її, і від нікого не ожидала вона помочі. Як не одні злобно говорили, була сама всьому винна, то й що тут радити? Опроче не була нікому настільки важка, аби хто зайнявся поважно її дальшою судьбою. Ніхто й не почувався до того обов'язку. У неї ж були мати і брат, і їм ялося клопотатися її будучністю. Блукала тепер між людьми, опущена, обзираючись та обшіптувана... Із розплетеним волоссям, із горючою свічкою в руці виглядала, мов постать, що виринула з гробу.

— Стань коло мене, доньцю! — прикликала її Докія до себе.— Зараз виноситимуть домовину!

Вона прихилилася слухняно, і її уста стягнулися до якоїсь усмішки та заворушилися. Чи хотіла щось сказати? Не можна було знати. Жаль відібрав у неї голос.

— Та й ти тут, та й ти тут, суко? — роздався пискливий, неприязний голос за нею.— Марш звідси!

В тій же хвилі дівчина похитнулася і була би упала, коли б Докіине залізне рам'я не обхопило її завчасу. Се була Марія, що, углядівши нещасну дівчину, вдарила її в плечі й накинулася обидним словом на неї.

— Лишіть її, Марійко, лишіть її; вона нічого не робить! — успокоювали, благаючи й остерігаючи, кілька голосів.

Воно й не було потрібне повторювати просьби. Марія не журилася вже ні хвилини довше дівчиною і вернула покvapне назад до хати. Мали справді зараз виносити домовину.

Анна сперлася мовчки о Докію і почала тихо плакати. Вона плакала нечутно. Хлипання видиралося лише здавлюване і короткими вибухами з груді, однак чутно. Сильна, енергійна жінка коло неї розхлипалася нараз уголос, а всі жінки довкола собі враз із нею.

— Його виносять! — скричала нараз Анна не своїм голосом і, продершися крізь товпу жінок, кинулася без пам'яті проти домовини. Жінки здержали її за одіж.

Четверо людей винесло уважно із вузьких хором домовину й уклало її на віз.

— Мене ще забув ти, мене! — кричала далі страшними звуками і, простягаючи руки

за домовиною, повалилася на місце. Слівце "мене" коштувало їй останніх сил. Так передавши його вмерлому, передала й усі сили з ним...

Її мати метнулася до неї.

— Тепер отвираєш хавку, проклятуца ти? — гукнула, підносячи безсоромно руку до удару.— Чекай, прийдеш ти мені додому,— та тут і опинився вже коло неї старий Петро.

— Підеш ти звідси, відьмо?! — гукнув дико на неї громом.— А ні, то уб'ю зараз на місці! — І, підвівши свій тяжкий, величезний кулак угору, погрозив ним коло голови старої.

— Засватай її, як ти такий добрий! — просичала вона з неописаною злобою до нього, а відтак метнулася блискавкою взад. Страшний, мов з заліза, кулак уже вихром летів на неї... Докія й Петро підняли дівчину і відвели її додому.

Поглянувши на неї востаннє, Докія знала, що вона вже тепер не зірветься вдруге із постелі...

Безчисленна юрба людей двигалася, вирушивши з дрібної хатини, крізь самітні поля. Чоловіки й жінки із горючими свічками в руках.

Ніч була прекрасна, і відкриті голови чоловіків рисувалися виразно у магічному сяєві місяця, між тим як жінки з головами, позавиваними в білі рушники, пригадували сотки лелій, що струнко стріляли вгору...

Світло свічок освічувало іздолини кожне обличчя. На них було видно найглибшу повагу.

Докія і Петро провадили пливучим кроком нещасну матір за домовиною, а Івоніка сам ступав. Із відкритою, набік похиленою головою, не відвертаючи ні на хвилину очей з домовини, так ступав він.

Зорі миготіли на висоті і, здавалося, сипали всім своїм світлом долину. Місяць розгорівся палаючим світлом.

Далеко-широко на полях — тишина. Недалеко походу предивний танець тіні і голосіння двох плачниць. Від часу до часу продирався воздухом розпучливий викрик напівзбожеволілої матері.

— Куди ти йдеш? Куди ти йдеш?..— викрикувала, збиваючи долонями.

— В землю йде... в темну нічечку йде... не поверне ніколи!..—відповідали жалісливим, протяжним голосом плачки, хитаючи головами, і затидали далі своє.

— Вночі передаю тебе іншому світикові... вночі покидаєш татка твого!..— крикнув раз болісне Івоніка.

— Не гризється, бадіко! Господь дав таку нічечку, що і мак визбирав би, а зорі гонором блищать! — потішала Докія.

— Господь бог так дав! Господь бог так зарядив! — притакував старий Василь по-п'яному вже і з щирістю, в якій розпливався, і повісився на рам'я сумного батька.

— Бог знає, що робить; не беріть собі дуже жалю до серця; вмерлий не матиме на тамтім світі супокою! — потішав третій.

— Він не буде сам лежати! Направо й наліво матиме сусідів, а на останку й ми до

нього підемо! — сказав четвертий.

— Він дуже над землею розщивався, тому вона раніше забрала його до себе! — забелькотів Василь.

— Михайлику! Михайлику! Що ти робиш своєму татові? — скрикнув на те все в дикій розпучі Івоніка, закривши бурхливим рухом лице.

На перехресній дорозі станув віз із домовиною, і панотець читав євангеліє.

Настала безгомінна тишина, і лише слабкий зойк сумуючих блудив то тут, то там. Білі голови жінок похилилися покірно, а чоловіки поклонилися за ними в долину.

По перечитанню євангелія велів панотець підіймати домовину й забрати вистелений під нею прегарний дорогий килим. По похороні діставалися йому звичайно килими в дарунок, та, побоюючись сим разом якогось випадку, що ненадійно вирвав би йому таку коштовну річ, приказав уже тепер віднести килим додому.

Івоніка зжахнувся, мов уколений, на такий варварський приказ, не довіряючи своїм вухам, а присутні витріщилися безмовно на нього.

— Тепер уже забирати килим і сим разом?

— Ідіть, ідіть, чого стоїте та дивитесь? — квапив панотець чоловіка, що стояв нерішуче, не знаючи, чи слід виконати приказ, чи ні.

— Панотчику, змилюйтеся, лишіть килим, він вам не пропаде! — благав Івоніка з невимовною гіркістю в голосі, між тим коли в його груді серце із жалю розривалося.

Якнайкраще хотів би похоронити свого нещасного любимця. Краплями був би кров свою віддав, коли б воно причинилося до піднесення сеї пресмутної, урочистої хвилі. Ніщо не було для нього коштовне, ніщо закрасне, чого б не був по жертвував із цілого серця. Се ж уже він в останній раз давав йому... Все, що велів закон і прастарий звичай, виконав він точно. Хто був убогий, не давав, а хто міг, давав із щирої душі. А тут здирав захланний старець, що трясся над гробом, і здирав останню прикрасу з-під домовини, щоби дві години скорше дістати її на власність.

— Ти потому забудеш, Івоніко! — протестував старечим, дрижачим голосом піп.— Й іще не даси.

Івоніка майже зойкнув із жалю.

— Не забуду я, панотчику, а Михайло не візьме з собою до гробу! Змилюйтеся!

— Не мішайся до сього! Тебе те нічого не обходить! Я твого сина поховаю красно, з почетом, а килим віднесеться тепер до мене додому! — відказав енергійно старенький панотець і, махнувши на кількох людей з гурту, слідив уважно, як мовчки виконювали його приказ...

Марійка заголосила не своїм голосом, а Івоніка збив п'ястуками по боках. Він не сказав уже більше ні слова. Не протестував ніколи проти приказів вищих, але хто його добре знав, той знав, що він був у тій хвилі обиджений і обурений до глибини душі. Його очі впилися ножом у домовину, а відтак пішли блудом між люди.

Йому йшло тепер усе наперекір...

Коло десятої години спинився на малім кладовищі. Було переповнено людьми. Свічки догоряли мерехтячи.

Чорно й неприязно дишів гріб, коли приступили до нього. Се ж була страшна хвилина. Святі на хоругвах, осяяні місячним світлом, мов і собі поблідши, гляділи задеревілим поглядом у розриту землю...

Кілька жінок вибухнуло плачем, а чоловіки дивилися заклопотано довкола себе. Тихий зойк не уставав.

Відтак короткий, сумний спів... кількасот літ старих-старинних слів, виголошених беззвучним, старечим голосом, і щото вступило у присутніх і пірвало їх. Домовина спустилася вниз, і тут же прірвався воздухом такий проймаючий окрик, що стогін сам із себе вирвався на уста кожного...

Дехто впав на коліна, закриваючи з жалю лице, а далі піднявся зойк та плач, неначеб земля сама заридала.

Аж тепер його не стало! Аж тепер його не стало!..

Мов градом посипалася грудя в глибину на домовину і, мов останній привіт молодого, що минувся, роздався у відгомін вгору назад. Відтак домовину засипали навіки...

Божевільним плачем заходилася навколішках мати, розриваючи раз по раз ослабленими руками грудю, а Івоніка, припавши лицем до землі, затовк, мов на смерть, головою о неї.

Тут уже все скінчилося.

Все, чого він надіявся, чим дихав, чим жив день і ніч,— все пропало, минулося, пішло під грудю, у глибіню пішло.

Люди підняли його.

— Вбити хочете себе? — загомоніли.

— Бог з вами! Лишіть уже жаль!

Він не чув їх.

Вп'яливши здичілий погляд у гріб, заговорив:

— Не для тебе, синку, була вона, а ти для неї! Ти ходив по ній, плекав її, а як виріс і став годний, вона створила пащу й забрала тебе! Дурень був ти на ній, дурень...

— Бадіко, бадіко добрі! Господь з вами!

— Ходив, говорив, робив, та й гадав, що для себе... Наймитом був ти, наймитом!

Махнув рукою і відтрутив людей від себе.

— А воно, воно, що його і не чуєш, і не видиш, приступило, а він усе покинув та й пішов!

Зарив грубі пальці у волосся і, витріщившись, глядів здичіло-блудним поглядом на щось уперед себе, що лише його одна душа бачила.

— Не смійся! — ревнув нараз страшним голосом, погрозивши п'ястуком.— Не смійся! Доста ми дурні твої...

Люди довкола нього перехрестилися і переглянулися з острахом.

— З розуму зійшов!..

Він роздер одіж на своїй груді і знов розтрутив тих, що приступили до нього.

— Пішов! — крикнув дико.— Ходи, Маріє! Він лишив уже тата й маму... Ходи!

Кілька чоловік у близькості відвернулися й обтерли твердою долонею очі. Відтак узяли його кріпко під руки і повели силоміць додому.

Місяць освічував із зіздами цвинтар, свічки погасли. Поділеними громадками вертали люди додому.

— Тепер уже сам буде ночувати! — обізвалася Докія до білоголової старухи, що перемінилася мов у воскову постать у місячному сяєві та лиш очима світила. — Перед двома днями ночував іще в бурдею зі своїми воликами...

— Ая! Та й худоба відчує, що його нема! Гадаєте — ні?

— Чому ні! Вона рикає, фукає і оглядається неспокійними очима, коли чує десь смерть коло себе. Відтак і не хоче їсти зразу з чужої руки. Не дай, господи, нещастя!

— Спершу їхав син на возі, його спрятали в землю, а тепер їдуть самі додому, як сироти. А почорніли обоє, як та земля, що в неї уклали свою дитину. Чи не вертають у хату, як у порожній вулїй?

Так перемовлялася Докія з бабусею і іншими людьми, що вертали додому. Більша половина зрівнялася з фірою, що везла осиротілих родичів. Тепер прямували всі в "сусідній" ліс, де мали подати поминальний обід. Панотець поїхав наперед, бо мав ще передягнутися.

— Він буде їм у перших днях з'являтися. Воно все так, як чоловік помре раптом, а ще до того без світла! Підете на обід?

— Не знаю! — відповіла Докія. — Погляну ще додому та за Анною. Із нею осталася Онуфріїха Лопати.

— Відколи я на світі, ще не обідала на поминках у лісі, та ще до того коло півночі! — сказала поважно старуха. — А мені вже далі 85 літ. Се ледве перший раз мені таке лучається!

— Таке-бо і лучається хіба раз на триста років! — почувся нараз голос Петра, що виринув при боку сестри.

— Там сьогодні хрест забили. Най покійний знає, де згубив свою душу, як пройде колись лісом, а живі нехай знають, де змовити за його душу "Отче наш". Адить, яка ніч! Ей, господи боже, ти вже знаєш, що робиш!

Вийшли на поле, і в препишному місячному сяєві указався їм виразно "сусідній" ліс, бурдей і все, що їх окружає. Небо зносилося лагідною глибиною над землею, а зорі дрібніли сріблом, немов усміхалися. Над лісами здіймалася синьо-прозора імла.

— Старі не поїхали до лісу, поїхали додому! Сьогодні буде бурдей уперше сам стояти, відколи він на оцьому полі! — обізався один із гурту.

— Вони будуть дома випрятувати та межі собою душу поминати. Геть ослабли! — сказала білоголова старуха, відтак додала: — Адить, скільки очей дістав "сусідній" ліс!

— А всі очі огняні! Се свічки, ліхтарі та й смолоскипи, що освічують столи! Здалеку виглядають, як огневі кулі! Хто був би гадав, що в тім лісі скоїться...

— Вже я до нього кроком не поступлю, хоч би навіть знала, що замерзну! — промовила старуха.

— А я й по гриби туди не піду, хоч би навіть знала, що ніколи грибка й у рот не

візьму! — завела й собі одна молодиця.— Не дай, господи!

— Та люди туди й ніколи-таки не заходили! — об'ясняла Докія.

— Хіба по дрівця опівночі, як бабка...— пошуткував Петро.— В іншому лісі чоловік і такої пропасниці не дістав би, як в оцім сьогодні Сава. В ньому мусить щось нечисте снуватися, мусить чоловікові по разові розум відбирати! Бог зна, що тому тої ночі в голові прокинулося, що огрішив так тяжко душу, навіки...

— Покійному була, мабуть, там смерть призначена! — сповіщала бабуса.— Марійка сказала, що він усе в тім лісі любувався! Все його туди тягнуло! Але чого убійник хотів від нього?

— Хто може сказати, що душоубові тепер ліпше? Не дай, боже, мати людську душу на своїй совісті...

Замовкли.

Чотири постаті перейшли їм дорогу, звернули до лісної дороги й попрямували в "сусідній" ліс.

— Виділи ви, хто се був? — спитав Петро, моргнувши хитро очима.

— Хто?

— Таже Григорій із жінкою та й зі своєю гадючкою! А четверта, то кланцата, Аннина мама. Ей, то-то б я їх обоє побив: кланцату та й он ту чорну! Я вам лише оце кажу: хто мав руку в тім ділі, то мав; але вона певно, що мала! Адить, заприятнилася вже з кланцатою, пізналися відьми...

Докія завершила додому, а інші подалися до лісу.

Надворі сяєво місяця, блиск зір, а в лісі язики свічок і жарюча полумінь смолоскипів.

Червонава луна [115] смолоскипів грається пильно по грубих деревах і чорних гілляках та кидає огнисті рухливі плями по грубо опалім листю на землі. В лісню тишину кидаються голоси. Зразу поодинокі, напрочуд дзвінко й чутно, а відтак гуртами. Вкінці мішаються в один барвний густий гамір і розбігаються живим відгомоном у затишні, неосвічені закутки лісу.

Від пня до пня простягаються стрункі дошки, повкривані білими скатертями й полотном, і угинаються від хлібів, страв і трунків...

Деся поділася постійна лісна тишина. Витиснена ворохобною луною, кинулася в осамочені поля і тут розстелилася,

Ніщо її не спиняло.

Одно пасмо імлі, рівне, як простягнений серпанок, прямувало таким же серпанком тим тихим полем, а відтак стануло.

З одного вікна било слабесеньке світло, і воно тут спинилося.

В хаті ні мушка не забринить.

На постелі лежить смертельно хора дівчина, а при ній, опутивши голову в руки, сидить скорбно поважна Докія. Молиться.

"Тут лише господь бог один може допомогти! — снуються її думки між мольбою в голові.— Лише господь один!" Сама по собі вже знає...

XXIII

Десять неділь пізніше земля задубіла. Сонце ослонилося ніжною ослоною, і повільним льотом падали сніжини тонкими зіздками без упину додолу.

— Христос вступив в Івоніку!

— Він вступив у нього, зачинив йому уста, а зір відвернув від землі до себе. Виросло довге волосся і борода, а голова похилена набік, мов піддався зовсім під терневу корону.

— Господи, змилосярдися над ним!

Так приповідала білоголова старуха людям, вертаючи селом, відпочиваючи то коло одної, то коло другої хати, та обпершися на грубу палицю і віддихуючи важко. Тяжко було волікти за собою майже столітні ноги... У торбині ж на плечах тяжіли ще милостині від Марійки.

— До нікого словечка не промовить. Хіба часом рідко. Те, що дуже вже потрібне до обходу. Постарівся, подався і від трупків відрікся. Хоч і не пив ніколи, як інші люди, а відрікся. Бог знає, що в його душі заводиться. Часом спливе сльоза по лиці, та він, замітивши, що хтось її доглянув, зараз рукавом обітре. Завтра відбудеться п'ятий поминальний обід у нього. Щодня визирає свого Сави, а Сава не вертається.

— А Марія говорить. Що й заговорить, та заклене убійника. Сама воском стала. Про вмерлого майже не згадує. Виходить, що ніби через нього молодшого втратила...

— Кажу, не дай господи, як клене! Якби оце її прокльони сповнилися, не треба б йому й кари божої. Та й щоб ви знали, людоньки добрі! Вона ніби не та стала. Нічого не зачуєш від неї, лише Сава, Сава та й Сава. Губить душу свою в жалю. Що лише груді йому не подає. За пару днів мають обое іти до суду. Через Саву. Чую, і Рахіра також...

— А що з Рахірою? — питалися люди.

— Та що? На поминках у лісі їла, як той голодний вовк, а очима лише то сюди, то туди стріляла. Не виділи, чи що? До неї й ніхто не приступав. Самі сиділи., Оноді, здибавши Марію недалеко Домніки, сміялася їй у лице й кликнула: "Добрі були пироги на поминках, матушко!" Щоб із нею! Воно без сорому на світ прийшло. Не до смаку мамі повибирали хлопці невістки. Про ніяку не хоче чути. Одна люта, як пекло, а Анна повдовіла, заки під вінець пішла.

— Близнята має...

— Та має. Кажуть, такі красні, що село таких не бачило. Сарака Докія побивалася нею. А вона все її по руках цілувала та плакала. "Мамцю моя добра, мамцю!" — говорила та й плакала.

— Чоловік із жалю ніж би собі в груди всадив, як її видить,— казав Петро, а Петро не то що, а чоловік раз...

XXIV

З бурдея вела снігом вузенька, лихо утоптана стежечка крізь поля до цісарської дороги, що вела до міста.

По ній пробиралися одного ранку Марійка з чоловіком.

До суду.

Він ступав уперед, а вона за ним. Хитким кроком, пошпортуючися. Від часу до часу обзирався за нею.

Бідна жінка! Ніколи в житті не переступала порогів суду, не переступала хоч би в наймарнішій справі, а тепер на старі літа постаралася про те їхня дитина.

"Боже, що ти робиш?" — кленуло раз у його душі болісним зойком і обняло серце невимовним жалем.

Ні одної спокійної хвили не мав він, відколи горе загіздилося в них. Страх і любов, любов і страх так і напереміну мучили його душу.

Плакав духовними, невидними сльозами, згадуючи Саву. Плакав і за померлим. Здавалося, ніколи не любив Сави більше, як тепер, як грозила небезпека втратити його гірше як смертю, як якась страшна кара мала його навіки вирвати від нього. Прийшло до чогось страшного, і коли прийшло, він опинився і туманів серед того горя.

І хто був винен? Хто був винен?

З глибини його душі виринула кудлата, мов у собаки, голова дівчини, її лакомі очі заблестіли проти нього.

Вона всьому винна!

Нехай би йому хто й що говорив, тисячі разів говорив, він знав своє. Вона була всьому винна. Се ж був великий гріх у своїх наслідках. Його син злучився а нею, що йому майже сестрою була, а се не могло господу вподобатися. З тої хвили зблизилася кара, знищила Михайла і спинилася тепер перед ним самим. Рахіра загнала всіх у безодню. Що тепер далі буде? Бог один знав, що могло бути.

— Маріє, уважай! Все, що говоритимеш, мусиш заприсягнути. А якби ти фальшиво присягнула, нехай тебе господь боронить! — обізвався по довгій мовчанці Івоніка.

— Аа, ая! Я ж говоритиму правду! — відповіла жалісливим голосом, силуючися зрівнятися з ним. Сніг упав такий великий, її ноги були такі зів'ялі, що вона щохвили оставалася даліше позад нього.

— Чого вони хотять від нас? Ми вже сказали, що не знаємо нічого! Може, Сава вже вернеться з нами? Не знайшли нічого, як лише кілька крапель крові від зайця, і за таке пхати хлопця в нещастя! Господи, змилосердися!

— Нічого не знайшли! — повторив Івоніка коротко. Він не говорив із нею і не сказав їй і досі своїх тайних думок та здогадів про убійника. До чого ж? Вона й так як напівбожевільна з остраху за хлопцем, а наколи б дізналася про страшну правду, зійшла б цілковито з розуму! Се вже останеться навіки загребане лише в його груді!

— Жандарі казали мені, що нічого не знайшли досі, що б на Саву свідчило! — тягнув він даліше із удалим спокоєм.— Убійник був такий хитрий і осторожний, що затер усі сліди за собою, мов прямо в воду кинувся. "Нічогісінько",— казали. А хоч і є підозріння, та як нема доволі відповідних доказів, хлопця не можуть покарати. Так казали. Від панів із суду чули. Але він може ще і з півроку замкнений сидіти. Він у підозрінні, і за доказами можуть іще хто знає доки пошукувати.

На білій, бездоганній поверхні виглядали обоє здалека, мов дві чорні точки...

В суді ставили їй між іншим ті самі питання, що дома: чи Сава був дома, коли брата

замордовано?

Вона зблідла, мов смерть, дрижала на цілому тілі і, оглядаючися переляканими очима довкола себе, сказала, що був дома. І чому ж би не був? Таже каже, що був. Доконечне був. Нехай вже її покарають, як се неправда, запруть на цілий рік; хоче минутися в криміналі, лише нехай її сина пустять на волю...

Суддя поглянув на неї довго, тихо.

— Ти мусиш заприсягнути те, що говориш! — сказав.

Вона позирнула благаючим поглядом на чоловіка.

— Івоніко, чи не так? Він був дома? — пробелькотіла.— Господи милосердний! Скажи ж бо!.. Він спустив погляд до землі.

— Я не знаю, Маріє! Мене не було дома!

Вона знов оглянулася довкола себе, та сим разом уже майже блудним поглядом.

— Тебе не було дома?—спитала і, усміхнувшись безсмыслено, зааніміла.

На столі засвічено свічки коло хреста.

— Підноси руку! — велів суддя. Вона кинулася з жахом узад, витріщилася несамовито на нього.

— Я не буду присягати! — кликнула і, метнувшись з неописаним переляком узад, мало що не перевернула судді. Сей скипів і потермосив її за плечі. Вона вичерпала його терпливість нині до крайності.

— Брехливе мужицьке насіння! — гукнув погiрдливо.

Івоніка стояв мовчки і сплакав. На його жінці не було ще чужої руки!

— Не буду, не буду!..

Вона тиснулася, мов божевільна, до стіни...

Кілька хвиль пізніше випровадив її Івоніка напівзімлілу на коридор.

Як уведено Саву, Івоніка перелякався. Виглядав, як кістяк. Вихуділий, блідий і втомлений. Не говорив майже нічого. Побачивши перед собою батька, спустив погляд додолу, і ні словечка не перейшло через його уста. Взагалі мовчав. Хіба що вимовляв слово "ні". Не можна було з нього нічого видобути, і його виведено назад.

Івонікові краялося серце на вид сина, одначе і він мусив мовчати.

Відчув. Мовчанка, завзята, рішуча, глуха мовчанка, була одиноким способом рятунку. В ньому одному могло все навіки потонути, могло все загубитися безповоротно.

В суді довідався Івоніка також, що померлий не мав і при війську ворогів. Між камратами був загальнолюблений і поважаний, шаржа була з нього вдоволена. Замітна була в нього лише незвичайна відраза до оружжя, особливо ж до рушниці...

"Вже тоді відчув він, що на нього звернений десь якийсь набій,— толкував собі нещасний батько,— і він опирався тому зі всіх сил, як міг, а проте мусив його неустанно при собі терпіти. Як страшно мусило йому бути! Хотів вирватися на волю, але він його здержав. Грубі касарняні мури не впускали смерті до нього, вона заховалася до лісу і дожидала терпливо його приходу літами. Дома не мали спокою, щоб його вирвати зі столітніх мурів, а як уже справді вирвався, повернув, тоді й уставився сам перед

набій..."

XXV

У Анни були близнятка, два хлопчики.

Докія рішилася тримати її в себе до весни, а навесні мала вона умістити діти між людьми, а сама йти на службу, щоби що заробити. Від нещастя, здавалося, виросла, збільшила, але виглядала страшно: худа, жовта, з зів'ялим цвітом у лиці. На устах не з'являвся ніколи усміх. Терпіла в горі з цілою повагою глибокої своєї натури і втратила розуміння будучності. Її вдача немов була настроєна для такого страшного нещастя, що потягало за собою також саме страшне терпіння, і, здавалося, терпіння становило тепер самотню діяльність її поважної молоді душі. Рідко коли бувала така ніч, яку перебувала б із сухими очима. Навіть до сну втискалися сльози і скроплювали вогнем її душу.

Мов підстрілену звірину, тягнуло її до самоти. Стогнала, побачившись на самоті, а угледівши де-небудь хрест, кидалася на коліна і молилася, її уста поблідли, викривилися, погляд став понурій, а голос стратив звук.

Вмерти, з обома дітьми вмерти,— се було її самотнє бажання. Стояла цілком безпомічна, безрадна проти свого горя і ніяк не бачила виходу з нього. І так волікла свої молоді дні за собою. Лише одно викликувало в ній зміну, вводило її у зворушення та розгоряло її хмурі очі. Се було ім'я убійника.

Здавалося, що при звуку того імені прокидалося в ній життя і нерви напружувалися до крайності.

В таких хвилях перемінювалася в якусь безмовну фурію, що заховувалася непорушне та чекала відповідної хвилі, щоби кинутися безпощадно на свою жертву.

Так, приміром, не віддалялася майже ніколи з дому, але як їй одного разу лучилося вийти в село, і вона там довідалася, що Саву, мабуть, випустять на волю задля браку відповідних доказів, сказала:

— На що заслужив собі, його не мине! Коби мені лише бог допоміг дітей вигодувати, коби мені лише бог допоміг!..— і відітхнула цілими грудьми, її ніздрі задрижали, а очі спалахнули такою страшною ненавистю, що лячно ставало на неї глянути.

Іншими разами знов, коли сиділа сама коло дітей, пильнуючи їхнього сну, заверталася душею в цілковито інший, дивний напрям. Робила собі докори, що оказувала померлому замало любові.

"А ось діти, самотнє багатство її, лишив він їй, а що взяв він від неї в гріб?"

Зразу, як лише зблизився він до неї, в дворі ще, промовляючи то тут, то там добре слово, вона німіла. Напружувалася, мов струна, та й умовкала. Змінювалася несвідомо, мимоволі. Якась незрозуміла, брутальна сила вступала в її груди, розсаджувала її іноді з болем, а уста так і паралізувала.

Він говорив здержливо, а вона не мала цілковито права виказувати своєї любові. Відчувала се вродженим, жіночим інстинктом. Вона бідна наймичка, на яку гляділи всі через плечі!

А потім все так інакше укладалося.

Увесь рай, що носила його в грудях для нього, ховала на ту хвилину, коли доступить права увійти в його стіни і статися йому чимсь шалено добрим. Потім її уста вже самі з себе створилися б. Те, що тримало її брутальною силою, мов у кайданах, замикало її уста, а його вводило в думку, що вона його не любить,— воно покинуло б її вже само з себе. Надія на ту хвилину додавала їй героїчної сили, і вона із невимовною витривалістю зносила все горе свого положення.

Потім, як уже могла говорити, ділив їх час від себе, а тепер — його не стало.

Іншими разами знов кидалася на свої діти, мало не давила їх із якоїсь дикої любові.

Вони обоє подобали на нього. Не мали її чорного волосся, а ясне, мов шовк, волосся його. Пожирала очима їхні дрібні личка і немов бачила їх дорослими.

Такі були, як він, цілком такі, іншими й не могла уявити собі їх. Потім попадала у божевільний плач.

Його не було! Його не було і не буде вже ніколи, доки світу. Казав, що візьме, а покинув. Шаліла з болю, товкла головою до дитячої колиски і викликувала тяжким зойком раз по раз його ім'я.

І не зазнавши ще щастя, мусила божеволіти з жалю за ним. Стояло так близько коло неї, завтра-позавтра мала зіткнутися з ним, а воно відвернулося від неї навіки!

Одного разу дала намовитися Докії та пішла до Івоніки й Марії. Пішла просити їх, щоб вони прийняли за своє одно з дитят.

— Може, схотять викохати собі одного внукаї — радила розважна жінка.— Не можна ж знати їх думок!

Може, бог дасть, що приймуть! Осиротіли тепер, та, може, й полегшає їхнє горе з дитиною! Ось того старшенського бери, більше похожего на батька!

Зразу вона тій думці страшно опиралася, але пізніше піддалася їй і пішла. Задля дітей пішла.

Івоніки не було дома, а Марійка кинулася на неї, мов тигриця.

— Щоб ти не посміла мені більше мій поріг переступити, розпуснице ти! — кричала.— З ким іншим розпочала собі забаганки, а на Михайла спихаєш? Хто тебе коли в селі бачив із ним? А Саву хто викричав убійником перед цілим селом? Як прийдеш мені ще раз під очі, то витравлю тебе псами з подвір'я! А як хочеш від мене хліба, то прийди на поминки. Тоді я й жебраків годую!

До глибини поражена, з лицем білим, як полотно, і майже блудними очима, вернулася молода, упокорена мати назад, не сказавши ні слова, уклала мовчки дитину...

Поглянула на неї Докія та догадалася наслідків ходу, однак не ставляла ніяких питань. Боялася, щоб ті побілілі уста часом не створилися, як боялася того страшного, розгореного погляду чорних очей...

Але пізніше довідалася про все.

І ніколи більше не переступала дівчина порога тої хати, а як бачила Марійку здалека, обходила її кожним разом совісно.

Інакше заховувався Івоніка.

Він не вторкався до тої справи, але вірив у колишні зносини свого сина з сею дівчиною, як вірив у її чесність і доброту. Докія його пересвідчила. Стрічаючися з нею на дорозі, стримував її сам.

— Що робиш, Анно, здорова? — питався щиро, та тут же й уникав її погляду. Йому стало невимовно жаль сеї дівчини. Бідний його син любив її, і як уже було, так було, а вона лишилася в великім горі. Та проте не міг для неї нічого вдіяти.

Марійка гонила її, як собаку, від хати до хати, а по-друге,— вона була найтяжчим ворогом його Сави. Обвиняючи його прилюдно в убійстві брата, грозила ще й сама, що заподіє йому зло. Так не міг він її нічим рятувати, хіба що, може, дав би їй коли трохи грошенят, аби Марійка не знала, але поки що мусило так усе остатися. До того, був такий перейнятий власним горем і тривогою другого сина, що не був у силі спинитися думками коло чужого горя.

Таким чином була вона полишена зовсім собі самій і не числила на нічию поміч. До матері і брата не заходила. Вони не хотіли про неї нічого чути, відколи брат одружився, а мати пересвідчилася, що від родичів померлого не наспіває поміч для неї.

Чужі не всі оказували співчуття для неї. Вона ніколи не тішилася особлившою симпатією між жінками та дівчатами. Завдяки тоншому, довголітньому окруженню у дворі і благородному впливові жителів його на неї, станула вона духовно і морально вище від своїх сільських ровесниць, а того не простило їй ніколи консервативне, упряме мужицьке розуміння жіночого сільського світу.

До того спричинялася і зависть, що задавлювала для неї співчуття.

Майже кожна господиня в селі, що мала доньку в хаті, числила тайком на Михайла, як на будучого зятя. А тут і показалося нараз, що його вибір упав на наймичку! Розчарування було засильне й несподіване, щоби не потягнуло наслідків за собою. Він не жив уже, не міг посватати наймички, та проте за життя вибрав собі її та мав її за свою будучу ґаздиню.

Як сходила коли бесіда на неї, кінчалася звичайно словами:

— Все таку добру та й святу удавала, а тепер має, чого хотіла! Якби була порядна, могла б коли-небудь стати у першого-ліпшого господаря до служби, а так най уже собі помагає, як може! Най до свекрухи йде!

XXVI

Був саме святий вечір різдва Христового. Сава сидів усе ще замкнений у слідстві, і в сільській хаті Івоніки було тихо та сумно. Марійка пересиджувала в ній сама, бо Івоніка мешкав у бурдею. Коло бурдея стояло немолочене ще збіжжя, в бурдею бджоли, і всього того не можна було лишити на самоті, без догляду. Свої воли й іншу молоду товарину спродав Івоніка на видатки, що потягнув за собою похорон і взагалі нещастя, а одна корова, що лишилася, находилася в Марійки. Вона мусила її мати близько себе, і так стояла стайня коло бурдея глухою пусткою...

Було пізно вечором.

Поля були завіяні, надворі грала люта завірюха, вихор метав завзято сніжними

хмарами, і всякий слід ноги чи залубнів [116] зараз зникав по хвилині своєї появи. Неприязно й лячно виглядало довкола, навіть виду не було ніякого. Скільки й витріщався зір, не угледів нічого. Хмари снігу одна по одній гнали шаленим льотом по білій поверхні й заслоняли всякий вид. Івоніка вихилився на хвилю з бурдея і озирнувся. Лише шмати снігу вдарили йому мокро з вітром у лице.

Він вернувся досередини й присів на землі, скулившись при печі, де горів огонь. Коло бурдея тишина.

Сойка зарилася зі зимна в солому і ні звучечком не обзивалася, а стайня стояла пустою. Пишні бурі з сильним теплим віддыхом знаходилися бог зна де, а бджоли спали якимсь мертвецьким сном або заховувалися безгомінно тихо у своїх круглих хатках. Він один надавав усьому життя. Та ніколи не був так самотній, як тепер, як от сього вечора. Іноді, як перебував тут сам, так була у нього надія, що хтось надійде, приміром, Сава, як Михайла не було дома, або хто інший; були бурі,—але тепер знав, що ніхто не загляне до нього... Кому яке діло пускатися в таку страшну ніч до його нори? До пустки його? А його самого не було нікому потрібно; він став немов відлюдником від часу, як стратив сина.

А самотність dokonувала свого.

Глибока, глуха туга виростала з неї, добиралася до нього й точила неустанно спокій. День і ніч квиліло в ньому питання: "Чому те все сталося, що сталося? Як його земля носить? — А відтак знов: — Пощо сталося? Чому, чому, чому? Чи бог так осудив? Чому бог так хотів? Що йому з того прийде?"

Його велика побожність і глибока, щира віра у вищу силу попалися нараз у найглибшу муку й терпіння, і ніяк не могли з них висотатися, ніяк не могли собі розв'язати оцеї кривавої прояви. Бог потребував душі Михайла. Бог також чогось доброго потребував. А Михайло був добрий. Та чому забрав йому сина такою дорогою? Чому мала рука його другої дитини піднятися на сповнення сього нечуваного вчинку?

А відтак знов: "Кров страшна, в яку ступив Сава тілом і душею, але те, що затягнуло його в ту кров, чи не було воно в тисячу разів страшніше?.. Що се було? Звідки походило? Силою якоюсь?" Він чув силу якоїсь незнаної могутності, та його дитиняча душа не була ще доросла до того, щоби збагнути ту необмежену тайну. Відчув насліпо, неясно існування ще якогось іншого світу, крім того, що його знав, і понуряв у глуху задуму... Відтак знов те саме, знов починався біль у його душі, знов неописане терпіння. Терпіння навпомацки. Світ з ним потемнів. Михайла не було вже. Не буде вже ніколи. Він лежав уже в землі, а он тепер товклися над ним хмари снігу...

Його лице викривилося. Почав хлипати, мов дійсна дитина. Сльози так і зсувалися пильно по його обличчю.

На таке вигодував він своїх двох синів. Таке була в нього сього року різдво...

А той, другий, сидів замкнений межі мурами і з дня на день чимраз більше сох, білів... А торік сиділи всі там у хаті вкупі, їли пшеницю і колядували. Він був такий веселий і жартівливий! А відтак притаскалися оба сюди й ночували тут. Сиділи допізна, ось тут на оцім місці, на землі, і він усе оповідав та й оповідав.

Сього року ніхто з ним не говорить...

Темінь зростала, а огонь в печі, що став притухати, освічував уже слабо предмети в хаті. Полумінь мигалася нечутно, переменяла жаріючу барву в легко-синю, а тишина й самотність довкола нього розширялися чимраз більше й більше, неначе сповивали його у свої невидимі обійми.

"Торік о тій порі виходив до товарини глядіти, що вона робить,— промайнуло йому крізь ум, в ненастанній думці про сина,—а сього року стоїть стайня пустою..."

"Ремигають..." — сказав, як вернув зі стайні.

Відтак ще щось сказав і сам засміявся. Веселий був.

Звук його голосу і сміху стояв йому напрочуд живо в пам'яті... Застогнав із жалю, у гризучій самотності. Така порожнеча й тишина, замкнена в його хаті тишина, обдавали його, неначе все життя попрощалося з оцим кутиком землі.

А там, на "горі", сиділа його стара жінка сама й плакала. Була як помішана.

Він плакав в одну сторону, а вона в другу.

А як він родився, то тішилися, що будуть мати кому свою працю полишити. На їх місці мав він стати — оба мали стати — статися такими, як вони, обробляти землю, як вони, а тим часом...

У деяких хвилях бувають сльози криваві...

Надворі неустанно лютувала завірюха... Ні одна зірочка не забликала на небосклоні, а хмари снігу шаліли, мов фурії, по далеких, снігом привалених полях. Недобра, нечувана ніч спустилася оце на землю.

Вітер розірвав двері від стайні і скажено гримав ними від хвилі до хвилі.

Лісок за бурдеєм і ліси, що тяглися далі, "сусідній" і інші, визирали темно й задеревіло із білої заметільниці і ледве відрисовувалися своїми темними, неповоротними зарисами із снігової фурії...

Івоніка сидів, заривши пальці у волосся. Плакав і думав.

"Один у землі, а другий у криміналі... Ось чого він діждався на п'ятдесяти роках життя!" — переходило жалем крізь його розболілу душу. Відтак мимоволі вслухувався в завірюху.

"Тяжка ніч!" — промайнуло йому раз крізь думку. Завтра будуть поля цілковито завіяні, і він буде примушений по коліна брести снігом, щоб добитися до Марії. Все мусив своїм тілом дорогу пробивати.

Цілі снопи снігу жбухались у два малі віконця, шаліючи в дикій гульбі довкола бурдея, неначе уганялися за кимсь. Голосно й лячно гримав вітер дверима коло стайні і не думав умовкати.

Нараз підвів Івоніка, бистро надслушаючи, голову. Чи не свистав оце хтось протягне, допитливо крізь нічну завірюху? Йому причувся виразно свист. Надслушував ще уважніше, повздержуючи віддих, і нараз почало йому битися серце. Поволі й сильно билосся... Ось так свистав Михайло, коли вертав такою дикою нічною завірюхою з села до бурдея, зблудивши в скаженій заметільниці... Відтак відповідав він йому свистом або покликом, по чім справлявся по нім додому...

Надслухував хвильку із здичілим поглядом. Не повториться свист?

Повторився.

Довгий голосний свист аж улискувався. Миттю облягло його гарячістю по тілі. З блискучим, майже блудним зором зірвався із землі і кинувся надвір.

Вітер грав його сивим волоссям. Не зважав на те. Витріщившись хвилю в найстрашнішим напруженні в нічну завірюху, крикнув відтак, як за життя сина, але сим разом диким, несамовитим голосом понад розбурхану поверхню піль:

— Ми-хай-ле, твій тато тут!

Кілька хвиль пізніше примчав до нього стовпом високий вихор снігу, вдарився сильно о його груди, пірвав його кусень дороги за собою, покрутився вихром по місці і, тяжко стогнучи, помчався далі у нічну темряву...

З розбурханим волоссям стояв старий батько, прикований до місця, важко дишучи, витріщаючися в напрямі, куди погнався стовп снігу.

Що се було? Що се було? Волосся стануло дубом. Зойкнувши з якогось дикого, раптового переляку, силувався перехреститись.

Тут Михайло був.

Цілим серцем своїм, цілою душею своєю, коли мав її коли від бога, відчув, що Михайло був оце в нього.

Він.

Він притискався до нього, поривав до себе, кликав, стогнав, а далі погнав, нещасний, вітром у незнані безвісті... Він же без світла помер. Перехрестившись насилу, заломив обі руки у побожній, розпучливій покорі.

— Господи милосердний, змилуйся над грішними! Господи святий, прости гріхи наші! Царю небесний, прийми нас у царство твоє і відпусти нам гріхи наші! Він прийшов до тата, щоби відвідати його, прийшов, щоб розбити самоту його й жаль його. Прийшов до тата, до татової груді прилинув, прийшов пожалітися на тяжку, невеселу й почорнілу свою долю...

І як стояв, так кинувся на землю й ударив побожні поклони. Відтак, перехрестившись востаннє, вернувся непевним ходом досередини і оглянувся неспокійним зором довкола себе в темряві...

Сильно втомлений, кинувся на давнє місце на землі і, заривши лице в долоні, віддихав тяжко, повними грудьми.

Не міг прийти до себе з несподіваного зворушення, яке так раптово напливало на нього. Перейнятий в уяві сином, не міг відзискати рівноваги духу.

Тут був Михайло.

Най се йому хто заперечує або ні, най се йому хто вірить або ні, а він був тут. Відчув се душею. А він не був ні п'яний (він же відрікся напйтків зараз по смерті сина, щоб коли не перемогли його душі, і присягнув навіть у церкві від них), ні сонний, ні з розуму не зійшов. Він відчув його присутність серцем, і оце утома по стрічі з ним звалила його з ніг, мов підкосила. Жадібними очима окинув свій бурдей. Шукав за святою іконою.

Несвідомо, мимоволі тягнуло його під величну таємничу опіку, під якусь силу, що царила, що мала б влити в його розбурхану душу спокій і принести те, що розстрілилося в нім до неладу, і угледів її. Ось там висіла. Мала, почорніла, заквітчана сухим васильком і жовтими гвоздиками, і повним видом була звернена до нього.

Він піднявся до коліна і, зложивши руки до мольби, мов дитина, потону в цілою покорою і повагою, з цілою щирістю і довір'ям своєї гармонійної, простої, тепер глибоко зворушеної душі в молитву.

Далеко поза північ лежав навколішках і молився.

За душу сина, що блукала без спокою по землі й терпіла безвинно тяжкі муки, терпіла під тягарем його сліз і сліз його жінки, і тонула в них на спід пекельних мук, та за блудного свого сина, що навів страшне горе на всіх і вижидав між грубими мурами дальшого рішення запропашеної долі...

О тій самій порі сиділа Марія у своїй хаті. Хатина була слабо освічена. На накритім столі стояли миски, ложки, варена пшениця, завиванці, зварені сушені сливки, горіхи, яблука, горівка із медом.

На печі сиділа розперізнана, з розбурханим волоссям, у сорочці, скулена Марійка й співала.

Співала слабеньким, зів'ялим півголосом, ніби заколисувала дитину до сну.

Замовкла.

Зложила руки навхрест і, похиливши голову понад груди, немов дрімала.

Але не дрімала.

Ожидала синів...

Глибока дрімуча тишина панувала в хатині. Дрібоньке світло, що спадало з одної малої на стіні завішаної лампини, проясняло лише блідо нутро хатини.

Та проте зарисовувалися всі предмети у ній виразно. Вся хата була пристроєна святочно й мов ожидала когось. Від часу до часу завивав різними голосами вітер у комині, а часом гудів, мов там збиралися рої джмелів. Се грала буря надворі. Згодом забрехала собака коло хати. Хтось застукав до дверей, а потім до вікна. Двері були подвійно зачинені ізсередини, бо Марія боялася, відколи її сина відвели від неї.

Вона зірвалася з місця і відтворила широко очі. Блудний, переляканий погляд перебіг хату і спинився на стелі.

— Жандарми йдуть! — зойкнула з переляком і скулилася боязко вдвоє.

Стукання повторилося.

Вона почала труситися, відтак злізла з печі і станула тихо на пальцях у закуток, межі двері й піч.

Жандарми йшли. Вони напосілися на її хату. Вже кілька разів несподівано находили. Але в її хаті нема вже нікого. Хоч би й хотіли кого вивести, нема вже нікого. Хіба її...

— Івоніка дома? — закликав якийсь тремтячий беззвучний голос ізнадвору.

Вона не відзивалася. Дрижачи на цілому тілі, притискалася до стіни, а уста викривилися в неї, немов у малої дитини до плачу.

Глибока хвиля тишини станула в хаті. Двоє великих ясних очей ходило блудом по хаті, за чимось шукало.

По якійсь хвилі зачувся голос уже коло вікна.

— То ви лише самі в хаті, Маріє?

Нею випрямило щось раптом. Натягнула шию, мов серна, і звернула великий блискучий погляд до вікна.

— Чий се голос? — спитала, дзвонячи зубами.

— Таже мій! Не пізнаєте?

— Ні! Чий? Ніби я один голос чула в останньому часі?

Хвилина неначе задуми, а потім:

— Мій голос старий!

— Ви жандар?

— Кого ще у вас забагато в хаті, що питаєте про жандарів?

— Вона пуста, як спорохнявіле дерево,— відповіла,— а може, по мене прийшли? Я нікого не вбила, я й нічого не знаю.

— А Івоніка де?

— На полях! Бурдей самий! Не можна було пусткою лишити! Не знаєте, які люди?

— Я хотів собі лише люльку закурити... і нині... побалакати... я старий...— почувся наново голос. Хвиля задуму й вагання.

— То... увійдіть у хату...

— Ні! Вже не піду! Снігу нанесу. Піду, може, ще до Івоніки, як успію! Господи боже, що за заметільниця!..

Хвиля очікування зсередини.

— Жандар...— прошептала й притиснулася, як переділе, лячно до стіни.— Лише вони ходять по таких ночах по полях та по хатах!

— То ви жандар? — спитала знов.

— Ні, Марійко! Я не жандар! У мене волосся посивіло! Я ним, дякувати богу, ніколи не був, але я вам скажу, хто я. Тепер найліпша пора на те!.. Ніхто не вчує і ніхто не побачить! Я не хочу, аби хто вчув! Мені вас жаль! Господь святий видить, як жаль! Марійко, хрестіться! Я той, що щось видів! Мені тяжко з тим на душі! Я не можу вмерти! Хто знає, може, завтра дадуть свічку в руку, ніхто сього не може знати. Адіть, ваш Михайлик не надіявся, а тепер ходить десь по світі та й блудить, що без світла переставився!

Окрик болю роздався в хаті.

— Не заведіть, Марійко! Се вже нічого не pomoже. Так мало бути, і так сталося! А те, що я бачив, то бачив на свої очі, і най скажу, бо дуже мені тяжко з тим на душі! Я хочу того позбутися! Я не хочу бути ніяким свідком, нехай мене бог боронить! Оце кажу лише вам, бо мені дуже тяжко з тим на душі! А ви кажіть бадіці або не кажіть, а вам най я скажу та й позбудуся каменя з душі!..

Вона притиснулася близько віконця і зігнулася над ним. Наставила вухо й напружилася, мов струна.

— Що бачили? Кажіть! А може б, ви увійшли до хати? Надворі змете вас!

— Не змете! Не треба, аби ви мене виділи; доста вам буде того, що вчуєте! Тоді, щоправда, була нічка ясна й погідна, як я бачив! Ішли оба разом...

— Михайло! — крикнула вона переражаючим голосом.

— Він і той, що його справив на тамтой світ! Молоде, як бджола, а вже убійник!

— Михайле! — крикнула знов Марія і почала товкти головою до стіни.

— Не заведіть, Маріє! Він уже не вернеться до вас! Слухайте, най вам скажу! Той ішов поруч із ним і мав на плечах рушницю! А я вертав з міста, і замануло мене вертати попри ліс додому. Як мене минали, Михайло поздоровкав, а той шукав очима землі. Блідий був, най йому бог простить, коли має які дні перед собою. Та кара не мине його! Вона пристане до нього та супокій відбере! Так я їх здибав! Йшли близько себе, Михайло говорив, а він слухав...

— Хто се був, хто се був? — скричала Марійка, притиснувши побіліле лице до шибки...

— Нехай вже вам господь бог його ім'я назве, вже я не годен його вам сказати! Добре, що вам оце сказав, бо не маю спокою. Бувайте здорові!

— Сава! — крикнула Марійка не своїм голосом, а відтак, як божевільна, кинулася до дверей. Почала сіпати дверима, розривати, та воно не йшло так скоро.

— Не проклинайте його вже надто тяжко, ви ж мати...— почувся востаннє остерігаючий голос, а відтак мигнула тінь попід друге вікно і втихло...

Марія забула, що ще й мотузкою обмотала клямку з великим цвяхом коло замка, побоюючися заодно появи жандармів. До того, тиснув протяг дверми назад до хати і грався її слабими силами.

Врешті розірвала їх широко й виглянула надвір.

Слабе світло, що впало снопом із хати перед поріг, освітило купу наметеного снігу перед сіньми. Кілька слідів, а більше нічого. Сильний рвучкий вітер бив її острими зимними колючками по лиці й очах, і вона мусила їх заплющити. За хвилю кинулася під хату в сторону вікна.

— Бадіко! — зойкнула.

Та ніякого бадіки не було. Він зник, мов під землю зарився.

— Бадіко, хто се був? Кажіть, хто, і увійдіть до хати! —кликнула вже голосно, але лише гомін і свист вітру відповідали її тривожним питанням. Підбігла кілька кроків поза дім на подвір'я, надслухувала і знов кликала...

Ніхто не обзивався.

Тоді виступили їй великі краплі поту на чоло і вона вернулася назад до хати. Двері залуснулися за нею так сильно в замок, що вікна задзвеніли, а вона станула посередині хати, мов вкопана.

Хто се був, хто се був? Той, що їх обох разом видів, і той, що йшов поруч із Михайликом з рушницею,— убійник його...

"Нехай вже вам господь бог його ім'я скаже, вже я не годен його вам сказати!" — відізвалися в її душі слова незнайомого.

Закаменіла.

Як тоді, так і тепер перетягнулося гаряче пасмо вогню по її чолі під волоссям і розсипалося гранею по висках і коло уст.

— Сава! — зойкнула, умліваючи душею.— Сава убив його! — і упала на долівку.

Потім:

— Ні, ні, се. не Сава! Брехав, проклятуший! Бодай би не діждався додому дійти, днини божої дочекатися! О господи, рятуй, рятуй, рятуй!..

Підняла руки і почала бити поклони. Не знала чому, аж після сформувалися її думки.

Аби убійник найшовся.

Той, що її дитину зі світу згладив. Що запропастив одного, а другого кров'ю обкинув. Щоби він з'явився перед її очима, аби власними своїми руками розшарпала його на кусні, а ціточка, що лишилася їй одна одним на запустілу хату і пропадала безвинно у в'язниці, нехай би вернула...

Заломивши судорожне руки, молилася з лихорадним поспіхом, від часу до часу озираючися неспокійним, лячним поглядом, коли сніг бився о вікна, а двері у завісах з дикої гри бурі скрипіли й глумливо озивалися.

Відтак огорнула її глибока втома.

Попала в півсон. Як прокинулася, лампа ледве вже блимала.

Витягнувши шию, повела розширеними, перешукуючими очима по хаті. В хаті було пусто й тихо, коло стола порожньо, нетикано. Мов отверезилася. Та разом із тим зайшла з нею предивна зміна.

Її слаба вдача, що хиталася вічно між любов'ю і ненавистю, з кожним напливом сильнішого почування тратила рівновагу, не зуміючи втримати себе на середній дорозі гармонії, або хоч би лише й самої тверезої розваги, або доброти, що все помирляла. Вона відчувала в сій хвилі перший раз усім материнським інстинктом, що Сава убійник,— і перший раз прокинулося в ній проти нього почуття ненависті. Страшне, бездонне, неописане почуття ненависті матері проти сина.

Дикий усміх болю скривив її уста.

Почала клясти.

Не говорила, але сичала. Божевільні, страшні прокльони, що, немов лякаючись самі себе, розбігалися один по одному у тихій хаті й розповзалися в теміні, що чимраз більше зростала...

XXVII

По просьбі Марійки збігалася Домніка по всіх ворожках околиці, аби розвідатися щось про убійника. Але ні одна не могла сказати щось певного. Сліпа ворожка в місті сказала:

— Чого оця жінка думає стільки про якогось хлопця? Він не варт того! Він убив свого брата і ще колись свого тата уб'є, як він не вволить його волі. Татову хату обкидує хтось раз по раз недобрим зіллям.

Зачувши про се, Івоніка, вдарив другий раз Марійку.

— Івоніка бив свою жінку! — сповіщала Домніка урочисто, майже не що в кожній хаті, тріумфуючи, що подавала таку цікаву новину.— До часу нещастя Івоніка і не кивнув [117] пальцем на свою жінку. А тепер? — Вона була перша, що довідалася про сю нечувану річ. Вона саме незвичайне знала розказувати!

— Та за що бив? — питали.

— Аби мовчала, вмисто по ворожках розвідуватися.

— Тяжко йому, аби інші люди знали його нещастя. Один син застрілений, а другий...

І ніхто не доповняв тяжкої думки до кінця, ніхто ніби не говорив щось певного. Правда, були й глибокі пересвідчення, хто був убійником; безгомінно умостилися вже давно у всіх серцях, та ніхто не висказував їх словами. Кожне жалувало нещасних родичів.

— Марійка віднесла до Сучави до святого Івана на десять службів, аби віднайти убійника, а вісім до монастиря до Драгомірної, аби кара божа постигла його, але кара його оминає! — докінчувала, розтолковуючи свої оповіщення.

XXVIII

Перед воскресенням вернув Сава із в'язниці додому. Його випустили на волю, бо не було доказів проти нього.

Повернувши, пішов уперед до Рахіри і аж звідси доперва до родичів. Пізнім вечором вступив у батьківську хату.

На його вид батьки заридали.

Він вернув худий — шкіра та кості, побілівши на лиці, мов полотно, і неначе німий. Здавалося, там за мурами й полишив всю мову. Мов чужий, стояв у куті і шукав за чимось очима по землі.

— Тебе вже зовсім випустили? — спитав батько боязко, між тим коли його серце в грудях краялося із жалю на вид сина.

— Зовсім, я вже зовсім дома лишаюся! — їв мовчки, не даючи майже ніякої відповіді на різні допити родичів, і ліг спати.

З ним уступило в хату щось, що немов стісняло... щось чуже, похмуре. Ні батько, ні мати не всміхалися. Він був тут, той так із розпукою очиданий, очікуваний, той самотній син, та про те воно якось інакше складалося, чим собі представляли. З ним неначе ще щось увійшло в хату, перед чим прості душі селян відтягалися й онесмілювалися.

Що? Вони не знали того сформулювати. Воно лежало в них лише в почуванні і тяжіло на них невидимим тягарем. До пізньої ночі не лягали до спочинку. Хлопець лежав мов мрець блідий на постелі і спав, а старі — кожне із свого кутика гляділо мовчки на нього і заводило на свій лад. Він пекучими, невидимими, духовними сльозами; вона нечутно, з затягими устами.

Ось той блідий хлопець, те змарніле, виголодніле тіло, з тим дитиняче дрібним личком — се був його самотній син. А той самотній його син був братоубійник. Він, батько, знав про се. А як і про се ніхто не знав, він знав про се. І воно так буде до кінця

життя його, до останнього віддиху його.

Другого дня зранку, зараз по сніданню, ладився Сава до Рахіри.

— Ти куди хочеш іти? — спитала його мати, майже дрижачи з турботи про нього.

Вона ж так страшенно боялася про нього!

— Куди?.. Я до Рахіри...

З неописане гірким усміхом спитала вона:

— Ти не забув дороги до неї?

— Чого б мав я дорогу до неї забувати? — відповів він поглядом, що займався в полуміні.

— Вона винна всьому нещастю... Він замовк і глянув до землі.

— Не вийде воно на добре! — тягнула мати грозячим голосом.— Ми сиділи ось тут, молилися та плакали кривавими сльозами за тобою... числили дні, коли ти повернеш, а тепер, як бог тобі допоміг переступити наново поріг тата та й мами,— ти звертаєшся до неї?.. Саво, Саво, бог мусить тебе покарати!

Він підвів на неї очі.

Великі, блискучі, в тій хвили чудові очі.

— Мамо, я був вчора в неї! Я пішов наперед до неї, а потім прийшов до вас! Аби ви знали...

Стара мати витріщилася на нього. Мов закаменіла на місці.

— Вже вчора? Наперед до неї?

— Ая!

Наново зайшла та зміна з нею, як тоді, на святий вечір, коли вона його перший раз заклала. Та вона замовкла.

Перший раз у житті забракло їй слів на виявлення своїх почувань. Її рухливі уста задубіли, заніміли. Але як тоді, так і тепер відчувала, що в неї не стало другого сина.

Щось страшного втиснулося в її серце і рвало його. Щось страшного, гіркого, неописаного. Вона збила п'ястуки, щоб ними вдарити когось в груди, але того "когось" не було.

— Ви гадаєте, що я стою о вашу землю? — спитав він сам, перериваючи тяжку хвилю мовчанки.— Я вашої землі не потрібую! Я собі піду з нею до Молдави! — і, сягнувши за капелюхом, вийшов з хати.

Лишилася сама мов приголомшена. З широко створеними очима, з побілілим, як стіна, лицем пленталася безтямки, без заміру й цілі по хаті, від часу до часу перешіптуючись з кимось, а роботи не дотикалася ніякої...

XXIX

— Анна дуріє!

— Що з нею?

— Хоче убити Саву...

— Ей боже!

— Жаль заступив їй розум...

Так ходило селом від уст до уст — і се була правда. Де б і не добачила вона його —

на полі, на дорозі, в селі, тут і кидалася на нього звірюкою і силувала вдушити. Забувала про ціле своє оточення, про все, а бачила лише його. Гнала за ним, мов тигриця, сиплячи іскрами з очей, і кричала:

— Ти, убійнику, ти, ти, я тебе уб'ю! — І за кожним разом була б йому не одно заповідяла, наколи б у нього не були скоріші ноги, як у неї.

І дивно: лише її одної боявся молодий, мовчазливий. Боявся боязню, якою лякаються лише цілковито дикої, небезпечної звірини. Він зойкав, як вона гнала за ним, а його очі ставали з переполоху непритомні. Знав і відчував: вона одна могла йому горя нанести. Ніхто інший з людей. Ніхто його словечком не торкав, не питав, не грозив. Ніхто нічого не говорив, не шкодив. Лише одна-одніська вона. Вона була карою он тут для нього на землі. Все інше він немов у своїх руках держав. Від її першого нападу почав ходити до церкви.

— Святий став! — перешіптувалися глумливо між собою люди.— Мабуть, ненадовго!

— Чому ні? Може, він уже жалує...

— Бо так! На великдень узяв його батько з собою до церкви. А як були вже недалеко Григорієвої хати, він відділився від батька, як та машина, і пішов через чужі сади до дівчини. Старий лишився сам і мало що з сорому в землю не запався. Йому світ потемнів. Всі газди, що йшли тоді, бачили се.

— Страх! Рахіра з ним щось заповідяла. Зілля, матригунів дала. Він усе робить, чого вона хоче...

— Господи, борони перед матригуною! Але Анна йому щось вистроїть. Недурно вона пережила оце все. Адить, як його уздрить, видите, яка стає? Най господь боронить!

— У бійницею стала б, якби не утік! А здавалося, така добра!

— В чоловіці як би дві душі. І як би одна в одну прокидалася...

Одного разу сиділа Анна з товаром у полі. Сиділа під одним корчем лісового оріха й годувала одно з близнят, що мала при собі. Нараз побачила Саву, що надійшов ізбоку. Її очі загоріли, мов у дикої звірини. Поклала дитину обережно на землю на сердак, а сама кинулася ззаду на пальцях за ним. Чи відчув він небезпеку?

Так, здавалося.

Блискавкою оглянувся, однак уже було запізно. Вона закинула йому обі руки за шию і почала давити.

Він ревноу, а відтак почалася боротьба.

Страшна боротьба двох противників. Вона змішалася до непізнання.

— Я знаю, що ти його вбив, я! — кликнула погаслим голосом і з безкровним лицем.— Я се знаю і хочу тобі відплатитися! — Се були її одинокі слова.

Вже туй-туй мала кинути його до землі, туй-туй задавити. Нечувана сила вступила в неї, а ненависть підтримувала. Однак він був зручніший від неї. Він освободив праву руку і вдарив її так сильно в груди, що вона заколибалася і впала. Він утік. Утік чи не півгодини безперервним бігом, з лицем, як у дитини, до плачу викривленим і переполоханим.

В тиждень по тім померли близнята Анніні, і вона попала у меланхолію. Ходила селом і полями без цілі, з затисненими кулаками і прямо не бачила нікого перед собою. Так зайшла одного разу і до Марійки.

День був сльотний, дощ падав безперестанку, а Марійка сиділа з Івонікою в хаті й перебирала якесь насіння.

Нараз увійшла Анна.

Увійшла у довгому чорному сердаці Докіїному, в такій же хустці на голові, і худа, і бліда, мов із білого воску. Не сказавши ні слова, станула зараз коло дверей, задивившись в одну точку, її руки звисали вділ, а п'ястуки не отвіралося.

Марійка прокинулася і хотіла вже на неї кинутися. Се ж була ходяча погроза для Сави, "кара божа", як вона її прозвала. Вона її так само ненавиділа, як Сава. Чого хотіла вона тут? За чим прийшла? Вона ж наказала їй уже раз назавсіді переступати поріг її хати.

Івоніка стримав її.

— Ти не видиш, що вона не знає, де вона? — прошепотів він.— Її очі дивляться у якийсь блудний світ! Подивися на неї!

І справді. Великі чорні очі нещасної дивилися спокійно, майже дитинно вперед себе і не впізнавали оточення.

— Що тобі треба, доньцю? — спитав Івоніка лагідно.— Хлібця?

Вона глянула на нього тихо й байдужно і, розмикаючи надсилу бліді уста, сказала:

— Хлібця...

Марійка подала їй хліба, а вона його з'їла. Відтак стала роззиратись по хаті. На стінах висіли почорнілі, задимлені ікони, поприбирані в цвіті і рушники. Над одною із них висіла синя жовнірська шапка Михайлова. Великими допитливими очима приглядалася нещасна хвильку образіві зі шапкою, відтак почала мінитися. Здавалося, в неї вступало життя, здавалося, визискувала пам'ять і притомність наново. Вона оглянула звільна несміливим поглядом довкола себе... Відтак приступила близько до Марійки і впилася своїми очима в неї. Ся подалася з переляком узад. Очі молодій жінки почали так дивно миготіти перед нею... Чи їй привиділося що в лиці старої матері? Вразила яка подібність і викликала який спомин в її затемнілій душі?

— Сава! — скричала вона нараз не своїм голосом.— Сава вбив його! — І, кинувшись до дверей, пігнула окриленим кроком через поля...

Марійка побіліла, як стіна. Почала труситися. Не була в силі промовити одного слова.

В Івоніки виступили сльози в очах. Його голова затряслася.

— Господи, рятуй та змилуйся! — промовив із цілою побожністю своєї душі, заломивши розпучливо руки.

— Вона збожеволіла! — обізвалася насилу Марійка.

— Жаль заступив їй розум! — відповів Івоніка. Потім додав: — Видиш, жінко? А ти все не вірила, що вона була Михайликова! Гадаєш — чоловік із добра з розуму сходить, з утіхи? Ми прогрішилися, Марійко! Ти прогрішилася! Я не знав, аж Докія сказала!

Нам було прийняти сиротя Михайлове, як приносила та просила прийняти. Тепер уже бог забрав їх до себе. Не стануть... нам уже ніколи... тягарем діти нашого Михайла! Не стануть... хоч би ми того на колінах день і ніч бога благали! Будем годувати діти Савині та Рахирині... а Михайликові... вони уступилися нам навіки з дороги...

Та й захлипав уголос.

Відтак серед шаленого жалю, окинувши її зором, неначе його пхнуло вдарити її, зірвався насилу із свого місця й метнувся надвір...

Вона лишилася одна в хаті. Біла-біліська.

Велика муха перелетіла повз неї і вдарилася з бренькотом в шибу.

Вона повела тупо за нею очима.

Не знала докладно, що з нею діялося.

Вона свої любила діти, страшно любила їх. Кров була би дала за них. Відтак щось сталося... помішалось... і тепер вона винувата... І вона відчула, що була винувата. Михайликове хлоп'я приносили до неї... ось тут, на тім порозі, подавали їй... просили за своє прийняти... вигодувати в пам'ятку по нім... собі на потіху... а вона відігнала її... з оцього порога відігнала. Хлоп'я Михайликове...

Господи Ісусе Христе!

Що їй було? Чи в неї розуму не стало? Відібрало їй розум? І метало нею то в одну, то в другу сторону. То до Сави, то до Михайла. Миналася з жалю та розпуки за ним. Вона любила свої діти, хто закине їй на світі, що вона їх не любила?

"Будемо годувати діти Савині та Рахирині... а Михайликові уступилися нам навіки з дороги!.." — шепотіло щось із дна її душі до мозку.

"Савині та Рахирині!.. Рахирині, Маріє!"

"Савині!" — відповідало щось само із себе.

Сава вбив його, Сава!

Ніколи не буде годувати!

Скорше вже їй руки відніме...

Ех!..

Щось боролось тяжко, нечутно між собою, а вона терпіла під тим пекельні муки.

"За два-три роки було б уже тупцяло коло вас, було б уже бігало за бабунею!" — обізвався голос білоголової старухи в її душі.

Аякже! І вона робила їй той закид, що ось тепер її чоловік, ота беззуба баба, що все знала.

Вона гризлася та їлася неуханно... бо чим було сироті двоє дітей вигодувати? "Ая, Маріє! Зле зробили! Були б собі Михайлика малого вигодували... бо такі казали, що й "Михайликом" його охрестили..."

Бліда, як стіна, жінка гляділа з широко створеними очима вперед себе в якійсь предивній, загадочній задумі, а відтак зірвалася із свого місця на рівні ноги.

З лихорадним поспіхом закинула на себе сердак і вибігла живо надвір. Та тут же остановилася на хвилю. "Де її шукати? Куди вона, нещасна, пігнала?"

— Анно! — зойкнули її викривлені уста з неописаним жалем, немов благаючи.—

Анно, прийди назад!

Повно сліз найшло їй раптом в очі, і вона мов крізь серпанок гляділа вперед себе.

Перед нею лише поля зеленілися.

По маєвім дощі зеленіли й пишалися, дерева розвинулися, поприбиравшись в ясну розкішну зелень, і позаквітчалися в білі, рожеві китиці цвітів.

Вогкий запах маєвого цвіту розходився у воздуху й голубив на силу до себе.

Земля розкошувала...

Хутко по тім відвезли Анну до шпиталю. Село зобов'язалося понести кошти за неї, і з сим, здавалося, настав уже супокій у голосних подіях села, вернулася рівновага в розколибані уми й серця.

Все добігало ніби закінчення... і праця, та сіра, невсипуща, одностайна праця,— вона наложила на все свою печать і замкнула кожному уста. З дня на день вимагала свого часу і їй призначені сили, неустанно утримувала руки в руху, перетягалася з одної пори року в другу, зростала, опадала і знов піднімалася, і так затирала незаметно всі події, а з тим минувшість і спомини про неї. Се лише так виглядало зверху. Але що в дійсності було, всередині? Там не завсіди пливли одностайні, однакові струї...

XXX

Шостий рік минає з того часу.

На далеких полях грало на відміну різними барвами, і грало життям і мертвотою.

Правильно наверталися восени смутні маси мряк, уступали покiрно незчислимим звiздкам снiгу, а вiдтак розкiшнiй зеленi веснянiй.

Тихо, нечутне ткає природа свої події по черзі і не змінється у своїх установах.

На полях все ще видніється бурдей.

Стоїть, як стояв, і лиш що незаметно в землю западається.

Його дрібні віконця блимали проти сонця, мов очі, що старіються, а у сльотних днях плакали великими тихими сльозами.

В ньому вешталосся лише двоє старих людей — Марійка й Івоніка. Вона зісохла, мов скіпка, а він передчасно постарівся. Чи жаль, чи тяжка праця їх так позбавила із сил? Здається — одне й друге. З ніким не зносилися і жили лише, як здавалося, для своєї землі і для своєї худоби, а праці не покидалися. Святочні дні здавалися їм задовгі, а робітні закороткі.

— Для кого їм ще так гарувати? — дивувалися люди.— Для Сави того доста, що мають, а їм, старим, чого треба? Печі теплої та трохи теплої страви.

Але вони були іншої думки.

На полях справді не втихала праця, їхня праця йшла на служби божі за душу покійного сина. Два рази в рік відбувалися величаві посмертні обіди. Один восени, а навесні, як бідним людям найтяжче вижитися,—другий. Столи їх угиналися; багаті й бідні, здалека й зблизька, кріпилися на їх хлібі. Так постановили вони собі весь труд свій посвятити на ту ціль, і та ціль була одинокою силою, що удержувала їх при житті і тримала їх сили в рівновазі.

На Михайловій землі зростав той хліб, для Михайла були тії загопи призначені,

нехай же і йде все, що його, за його душу... А колись, як їх уже не стане, нехай божа воля діється...

На тих обідах не бували ніколи; ними заряджували все Домніка з Ілією, а як і були, то лише дуже коротко. Вона сиділа й гляділа мовчки, як люди їли й пили, а відтак зривалася, мов несамовита, закладала на себе сердак аж на голову і бігла крізь поля в бурдей. Там зачинялася в стайні, доки Івоніка не вернеться і не розповість, що вже по всьому. А він, заховуючись так само безмовно, від часу до часу заломлював мовчки руки, ударяв із жалю в долоні, а потім десь подівався, віддаючи шепотом Домніці погляд на все, аби ніхто в порожні й голоден не відійшов.

Велика побожність і віра його скріпляли й утримували на дусі, і він тонув у ній всею своєю лагідною вдачею.

"Так бог дав!" — потішав себе і силувався помириться з долею. Другої, реальнішої розв'язки тої найстрашнішої події в житті він не дошукував. Інстинктом простої душі відчув, що інша була б йому нанесла горя, і він не переніс би її. Не в силі був би перенести. "А от,— толкував собі,— Сава був і при війську якийсь час, сидів у криміналі,— мимо нього ходили судді, він глядів на мури, за слідами його страшної події слідили люди, та проте він живе свобідний. Що його хоронить? Що розпинає над ним свої крила?"

А Михайло не був тим, що він, інакше вів себе, та проте...

Але чому було так? Сила божа хотіла так..."

Такі питання впивалися деякими часами в його душу до самої глибини і підкошували віру й терпливість у терпінні, гнали силоміць по церквах і сповідях.

Найрадше заходив на прощу до святого Івана Сучавського і тут умлівав душею.

Чи не винен він сам тому страшному горю? Чи не був задобрим для Михайла, а застрогий для Сави? Тут і там доходила до нього чутка, що він був ліпший для Михайла, як для Сави, але, наскільки йому здавалося, його сумління було чисте. Він бажав добра для обох, але, може, він і винуватий? Господь один знає, в чім лежить вина. "Я темний чоловік, отченьку! Най господь простить мені, грішному! Я робив, як знав!" — починав при сповіді, як при втраті любимця свого, і велике, потрясаюче було каєння того на вид тихого, ніби незначного чоловіка.

Сповідь приносила йому полегшу.

Потішений вертав назад і запрягався наново до ярма сірої одностайної праці, до невмолимого труда.

— Один день,— говорив він,— один жаль. Так минали дні для нього. Так мало вже бути до кінця його життя.

Метою його життя було тепер — дбати за Михайлову душу, за його душу бідних годувати, хлібом-сіллю спомагати і за свою, і Савину провину благати бога...

Від року Сава відокремлений.

Батько дав йому половину хати в селі, і там він зажив.

Мовчки очікував він тої хвилі, як батько віддасть йому для нього — як думав — призначену пайку, а і пайку Михайла, та так само мовчки не сповняв батько його надії.

Ні одним словом не докоряв він йому про смерть брата, ні одним поглядом не нагадував йому про нечуваний вчинок; якась тяжка, невидима рука замкнула йому уста навіки в тій речі — лише землею не наділив його.

Тої чорної, пожаданої, дорогої землі, без якої йому годі було як слід прожити, в якій був би день і ніч грібав, життя своє добував,— її не давав він йому.

— Працюй, як я працював! — сказав йому, відділюючи половину хати.— Нехай робить, як я робив! — відповідав людям, що допитувалися його, чи не відділить Саві пайки, бо, як видно, сей збирається посватати Рахіру.

— Нехай працює! Нехай знає, як то є, як чоловік нічого не має, а відтак як сам доробиться тої землі! І не поступився ні на ступінь від свого рішення.

— Землі? — шепотіла Марійка з ненависті викривленими устами і розсмівалася страшним сміхом.— Хіба на те, щоб ліг із нею в роті, та щоб вона його навіки здавила, як здавив мене через нього жаль на сім світі?

А відтак розсипувалися прокльони з уст нещасної матері на голову сина, так що волосся дубом ставало й тілом мороз пробігав.

Вона ненавиділа Саву.

Ціла її колишня любов до нього, яка свого часу зводила її з розуму, приневолила її забути старшого, наказала вигонити нещасну дівчину з сиротою, з самої дикої тривоги про нього, напружала до всяких вигадів рятунку при слідстві проти нього, яка проникала її душу до божевілля,— вона перемінилася тепер у найстрашнішу ненависть.

По своїм повороті з в'язниці оказував Сава свою байдужність проти родичів цілком явно. Здавалося, його любов до дівчини змоглася у в'язниці вдвоє, а з тим і витиснула всі інші почування в його серці. Він чув і бачив лише її.

Ледве що поступав до батькової хати, щоб поглянути за ним та за побитою матір'ю, як уже й забирався наново до неї.

Покликала його мати по якій денній праці до вечері, він вступив у хату.

— Зараз дам вечерю, Саво! Я ось лише кулешу виверну на кружок! — Йому вже задовго було чекати. Махнувши рукою, хапав мовчки за капелюх і був уже при дверях.

— Не хочеш ждати? — питали його.

— Ні!

Ніхто не питав, куди йде. Кожному було звісно, куди веде вузька стежечка садом, а за садом далі під ліс...

Від смерті Михайла ночував ледве дві-три ночі в тиждні дома, інші — проводив у Григорія і в неї. Дома, здавалося, просиджував із найбільшою відразою і з усилюванням.

— Ходиш до Рахіри і хочеш її сватати, та не видиш, що витоптуєш мені дорогу до гробу! — докоряла йому іноді Марія.— А моя сива голова не має нікого, крім тебе! Михайликові заступила куля життя,— хто заступиться за мене та й за тата на старість у немочі?

Він уже не встане! Не встане, щоб і тебе вирвати з кігтів твоєї доленьки!

На те його очі запалювалися неприязним блиском, і він відказував із відражаючою злобою:

— Прикличте собі його посмертними обідами, яких не щадите за його душу, та най вашу сиву кіску сплете, а мені нехай прірве дорогу до Рахірії Він усе вас слухав. Спробуйте! Вже доволі годували ви людей за його душу; різали дріб, безрогі, марнували хліба свого і купованого з міста, напували, чим знали. Час, аби прийшов уже подякувати за все! А до мене не мішайтеся!

На такі жорстокі слова прокидалася в її душі страшна ненависть, жаль до нього зростав у безмір, і вона мов із трійлом у серці оставалася.

Чим більше горнувся він до дівчини, тим більше огірчав її серце, тим більше ображував нетерпливу душу, що, крім любові до нього і його добра, не бажала більше нічого. Цілим еством, що перейняте було наскрізь лише ним одним, бажала його мати коло себе, хотіла, мов у нагороду, мати в себе за всі перебуті муки й жалі його, і знов цілковито, як малу дитину. Дрижала й розпадалася над ним, але він ледве глянув у той бік, як вона за чим побивалася.

До того, й Рахіра дратувала її розшарпану душу.

Де й не здибле її, всміхнеться зухвало, кине їй услід обидне слово.

Раз здибала її Марійка в полі й обдарила добрими гупаками.

— Не лишиш мені хлопця, відьмо, будеш іще довго матригуною годувати та кров мою пити?

— Буду пити, доки мені схочеться; а вам зась до мене! — верещала вона на ціле поле.— Гадаєте, я Анна, що її ви з розуму звели? Чекайте ще, чекайте трохи!

Відтак за кожним разом, здибавши її, товкла злобно п'ястук о п'ястук і шепотіла:

— А що, сидить Сава коло вас на печі? Га? Настранився вас дуже?

І Марійка умлівала душею, побачивши її вже здалека, і блідніла по самі уста. А рівночасно поневолі бурилася і її душа проти сина.

Сава був винен, що вона терпіла від тої розпусниці. Через нього було все те, якби не він, не було б того всього. Через нього відкинула й сиротину Михайлову, що бог її мов на розраду подав, а вона й глянути на неї не хотіла. Через нього тепер кругла сирота. Якби він хотів, покинув би ту негідницю, сидів би коло тата й мами і пильнував би їх, як ока в голові. Дівчат ще з десять зможе мати в житті, а тата й маму лише раз бог дає. Лише їх мав, а вони лише ним дихали.

Він був усьому горю причиною, всім кривавим сльозам, якими переплакувала ночі. А він помимо того всього от що доводив. Ніби не бачив і не чув їхнього жалю й гризоти. Вони з жалю землі не чули під собою, а він був злий. Сміявся і підсвистував, коли мати плакала.

Байдужним поступуванням своїм немов протер очі її душі і її саму мов отверезив.

З часом дійшла до пересвідчення, що він наложив на брата руку. З часом... Там, на пустім полі, в бурдею, що запався до половини в землю, без свідків і суддів, в найглибшій тишині й на самоті, дійшла до страшного висновку. В тихих, ласкавих ночах місячних, і коли з розкуйовданим волоссям і вогкими очима передумувала кожний поступок і вчинок свого одинака.

Не була вона так шляхетно сформована, як її чоловік, жадала для себе більше. І

через те, що жадала більше, дійшла до сумних досвідів...

"Йому землі хотілося, і через те станув йому в дорозі Михайло! Рахіру треба годувати! Землі не стане!" — так умовляла себе, а з тим падали, мов жаріючі вуглі, і поодинокі слова людей в запустілу душу, що все десь-не-десь перелітали повз її слух.

Часом прямо питала його:

— Саво, де Михайло? Таже ти з ним у ліс пішов, я знаю!

Тоді прямо любилася його видом, як він блід і як його очі розширилися і гляділи на неї з холодним блиском.

— Де Михайло?

— Чому ви його не пазили [118] Куди хотів, туди пішов! Було не заводити за ним, як був у війську! Тепер всадіть собі самі ніж у душу, а не другим! Я нічого не знаю!

І забирався їй з очей.

"І ніколи не згадає його! — говорила собі гірко у душі.— Неначеб не мав ніколи брата!"

І справді, для Сави не існувала пам'ять про брата. А коли й згадав його іноді хто при нім, він оставав глухий і німий, мов мур. Затинався і замовкав за кожним разом. Хто б хотів був на силу видобути з його уст ім'я брата, був би скорше того дива дожив, що він сам себе калічив би. Лише очі його миготіли боязко, груди дишліла тяжко, мов із раптової втоми. Він засапувався, блід, а уста кривилися болісно. Таким чином приводив матір до божевільного обурення проти себе.

І так стягнув на себе те, що мусив стягнути.

Ненавість матері.

З певним кроком, з блідим видом і палаючим зором.

Вся її любов, якою квиліла за ним колись, все її почуття для нього, що колись робило її сильною, відважною, беззглядною, зібралось в одно-одніське могутнє почування — в материнську ненавість.

Вона почала клясти.

Зразу шепотом, зрідка, жахаючися сама своїх страшних слів, розриваючи їх на смутні шмати, а відтак пристрасно і з диким вдоволенням.

З чорною землею в устах і руками зложеними навхрест хотіла його бачити. До війська нехай би знов ішов, але не накоротко, а надовго, і вона ще за ним тоді каменем кине. І як Михайла... як Михайла... нехай би його в кусні тяти... і в самій півночі ховали... Чув він те?

Вона має лише те одно бажання в житті і більше нічого.

Вона знає лише ту одну просьбу до господа бога. І всі нехай би про се знали. Всі, що знали її старшого сина і що любили й шанували його, як шанує його пам'ять і душу вона...

— Сава виробив те, бадіко, Сава! — жалілася чоловікові.

А він мовчав. Сам знав уже давно. Від першої хвили. Але ніколи не був би їй того сказав. Ніколи, доки бог дозволить їм удвійці дожити. Не хотів класти на неї тягаря із своїх уст.

— Така доля наша і наших дітей! Не плач!

Чи був він сильніший в горі? Податливіший проти замахів судьби? Менше чутливий?

Вона зненавиділа Саву, а він усе любив його. Тайком, з мовчаливими устами, помімо всього любив його і жалів над ним. Його любов була для обох однакова, велика, і не знала ні в чім границь. Вмерлого не забував, а живого оплакував невидимими, духовними сльозами.

— Чому ж ти пішов від тата? — питав умерлого, а про живого думав: "Чому вчинив таке, коли я його любив? Я ж бажав обом добра!" І відчував лише несказаний біль і жаль. Але ненависть не знаходила місця в тій безкорисливій гармонійній душі.

Він болів над своєю жінкою, що перемінилася в якесь одностайне, неприступне, втілене горе, і втихомирював її, як міг.

Вона стала уникати людей, відпихати ворожо від себе всіх, що зближалися приязно до неї, і понурилася цілковито у свій жаль, з якого не було для неї виходу. Часом пригадувала йому в своїй ненависті чим-небудь Саву, але він не застановлявся ніколи над тим. Бачив лише одно з великим смутком, як із її колись такої теплої і щирої душі виростала чимраз страшніша ненависть до дитини, як вона гонила нею за ним і як в її душі зайшло сонце навіки.

Він знав.

В ту душу не зможе він уже ніколи сонця вложити. Пропало вже в ній все світло. Вона навіки осліпла...

XXXI

— Бувай здоров і працюй, як я працював! — казав Івоніка Саві при передачі хати й городця.

— Я буду працювати! — відповів Сава байдужно, і незабаром по тім оженився з Рахірою.

Жив із нею чи не два роки не звінчаний, але довше годі було затягати. Се бачив Івоніка сам, але ані він, ані Марійка не ступили кроку на його весілля.

А він сам?..

Вже шостий рік минає від смерті брата. Він щохвилі інший. Як кажуть люди, не має спокою. Про нього оповідають:

"Як іде на роботу, то мусить кілька хат обійти. Ходить, як зблуджений. Вступить де в яку хату, то й нема що слухати, таке заговорить. Тут говорить, там шпугає межі горшками, там дівчину зачепить, там трутить когось... і іде в другу хату. Ніхто його не спирає і ніхто не просить до себе... Всім мов страшно перед ним, хоч він і жартує, і сміється... Бог один знає,—кажуть,—що за ним раз у раз снується!"

Не має спокою, хоч і вона при нім. Кажуть: він усе був такий непостійний, але що не мав її, то ходив до неї, а тепер, як її має, шукає чогось іншого. Але її любить так, що вона не сміє в хаті нічого кивнути. Йому не треба нічого,— каже він.

І так живуть із дня на день.

В полі то іноді ніби геть із розуму сходить. Як добачить якого зайця, кидає все, хоч

би найважливішу й найпильнішу роботу, хоч би чужу, хоч би свою — і пускається в погоню за ним. Каже: мусить його мати... Його душа мов без внутрішнього, постійного життя, мов без ладу стала. Чи, може, вже з дитинства така була?

Трудно сказати! Ніхто не слідив за об'явами тої предивної гри психічних струн.

Чи був щасливий з Рахірою?

Се ж було щось заборонене, щось темне, чого він не любив. Воно втиснулося на силу в його молоду душу, в його убоге душевне життя, і як займало її цілковито для себе — втратив те душевне життя. Вона випила з нього душевну благородність до останньої краплі, а стративши се — стратив і себе самого.

В останніх часах займається живо постановою батька. Батько рішився взяти сина свого брата до себе, а Марійка якусь убогу сироту — і звінчати їх, щоб лишити на своє місце, як їм колись дні урвуться. Се його дуже занепокоїло; але він не має сміливості зблизитися до батька й просити, аби закинув таку гадку, бо вона для нього не корисна й завалить всю його будучність.

Щось строге, невмоліме стоїть між ними й замикає їм уста.

Тому одному він кориться: тій невидимій, залізній силі, хоч і не знає, що се таке.

XXXII

Старий Онуфрій Лопата помер, і на його місці замешкав побережник у панському ліску — старий Петро.

Та не він сам. З ним і Анна. Він одружився з нею.

По чотирьох місяцях у шпиталівилічилася вона і станула в домі шпиталевого директора на службу. Там перебула більше як рік. Петро відвідував її враз із сестрою кілька разів при нагоді й намовляв вертати до рідного села. Вона послухалася і вернула.

Вернувши, зложила в руки Докії заслужені гроші і станула в неї за робітницю.

Була тиха, маломовна і у роботі невтомима. Про минувшість ніколи не згадувала. Коли спімнув іноді хто про її горе та про померлого судженого її, вона предивно бентежилася. Мішалася, неначеб не могла з чогось-то опам'ятатися. Не відповідала, хмурилася, і ніхто не міг зрозуміти, що в ній діялося...

Одного разу Петро, повернувши з поля, де кілька день працював із людьми і Анною, заявив сестрі, що хоче посватати Анну.

Докія перепудилася.

— Вінчатися хочеш із нею? На старість? Сміх з себе пустити? Не находив досі дівчини, аж ось кого найшов! Здурів на старість!

Їх рід попівський,— а вона...

Він махнув рукою. Та махнув так, що вона зрозуміла, що сим разом спротивиться всім її словам.

— Аби мені вже на старість не було кому й білля випрати? — відповів гірко.— Як ти очі замкнеш, Парасинка твоя злагодить? Іди, спитай в неї, де її чоловік і стариня його і їх діти, за господарством? А по-друге, ти знаєш, яка Анна? Іди, стань із нею в полі до роботи, як я ставав — чоловік — з нею день у день цілий тиждень, а відтак побачиш, що

вона варта! Я постарівся, але багато таких робітниць, як вона, не видів. Прямо з заліза. Робить, та й робить, та й робить, і ще б годна робити... Знай, я її візьму!

Докія задумалася.

Мудра була й розважна, і мов та цариця, що хоч без корони, та все правила всім.

Тут треба було добре роздумати.

І брат говорив правду. Він на жарт не говорив. Сказавши своє, стукнув кулаком у стіл і, закинувши гордо голову взад, мов лев, вийшов мовчки з хати. Значить — він учинить те, що заявив їй.

Він говорив правду, що коли її не стане, він хоч і який моторний, хоч раз чоловік собі, а проте стане без неї круглою сиротою. Ніхто його не догляне, її донька має свого чоловіка, свої діти, господарство й інші клопоти, і куди він притулить свою голову? Чи не в Мендля на Гоппляцу?

Що чоловік без жіночих рук?

Глина.

А ще на старість. А вони вже не молоді: вона і він. А Анна — що вже було з нею, то було, — а вона все-таки не з тих, аби їй не варто честі віддати. Руки її хіба з золотом нарівні поставити! Що ж робити?

Нехай її вже бере! Таке вже мало його бути. З самого початку. Він не находив пари замолоду, аж по стільки роках на неї наважився, а вона з розуму сходила, доки доїхала кінця своїй дівочій долі.

Не їй тут, старій жінці, в дорозі ставати! І чи допомогло би воно?

Ет!..

Івоніка говорив на весіллі її Парасинки, що справить своєму Михайликові таке весілля, що такого село борзо [119] вдруге не побачить і не забуде скоро — та й справив. Але яке?.. Як нині, бачить усе, як було... як гуляли в дворі... як Михайло гуляв... як Петро і Анна гуляли... як пішли всі вихром і навіть вона з Івонікою кинулися шаліти... а хто бачив, що кому за плечима стояло?..

Ба!

Нехай поберуться! Господь один знає, в чім добро, а в чім лиха година.

І побралися.

П'ятий рік живуть уже разом.

В них коло хати рівновага й лад. Той лад, що його витворює невтомима праця і твердий ясний ум. Петро відмолоднів і мов удвоє подужав. Працює, товчеться, вештається і — як говорять люди, жартуючи — на старість "маетки збиває".

Добре живуть. Вона дуже добре дбає про нього. Совісна й вважлива, мов коло скла, коло нього ходить, а перед Докією мов перед рідною матір'ю кориться. Не має їй що Докія закинути, бо все в неї по правді йде. Петро справді гроші пряче, хоч ніяк йому про маетки й думати.

В нього є хлопчина, і се він робить задля нього. Придумали його віддати до школи. Нема йому що до землі прив'язуватися, — урадили, — вона іноді лише самого горя наносить! Нема що до неї приростати! Вона не кожного щастям наділяє!

А старий Івоніка, що про се довідався, оживлено піддержує їхню думку. Тайком перед Марійкою пішов до нотаря і записав хлопчині щонайкращий ланець Михайла. Нехай колись і вчений згадає добрим словом його нещасного покійного сина...

Він дивно прив'язаний до тої поважної, лагідної молодиці, що мов той добрий ангел снується в хаті й по надвірку, і для нього, коли б він і не спинився в її хаті, все ласкаве й добре слово має. "Невісткою" своєю називає її, і гірко-болісно всміхається при тім сам із себе. Хлопчину її медом угощає і, як внука, голубить. Се одинокий золотий промінчик на тихих полях, що викликає від часу до часу усміх на його устах і що ним він справді радується.

А Марійка? Понура та горем розколена вдача, що з нею?

Вона бачить той промінь, що паде золотим пасмом із тої дрібної хатини в душу її чоловіка, але він у ній лише жаль викликає.

Ніколи не переступає її нога порога хати у веселому ліску, ніколи й не спиняється нога молодої поважної жінки коло самотнього бурдея.

Лінія між ними ніяк не може вигладитися; тут станув уже жаль матері до матері й не уступиться ніколи з-поміж них.

Часом, коли хлоп'я у веселому розбігу за Івонікою примчить аж до бурдея, коли побачить його стара жінка, її мов на ножі щось бере. І простягнула би руки за ним, пригорнула би до осиротілого серця — воно їй чимось близьке, чимось рідне, чимось дорогого покійного сина пригадує, та тут і кам'яніє на місці й невимовно гіркий спомин поринає гострим ножем у душу.

Вона відіпхнула колись свого внука від свого порога, відігнала з матір'ю, мов собаку, що був би уже таким, як оцей, і ogrівав задубнілу з жалю душу й осиротілу хату розвеселяв,— а так божевільний жаль огортав її. Сама всьому винна. Сама-саміська вона. Дрижачими руками наповняє дитині капелюшок лакітками, на які здобувається самотня оселя в полі. Сушеними овочами, горішками, іноді й булочкою — і відсилає додому. Неспокійним поглядом і дивно зміненим зором наказує дитині вертати скоро до мами... Воно вертається послушно пильненьким кроком і ушасливлене до мами, а нещасна здійсмає грізно кулак і грозить страшно в сторону, де проживає той, що винен її горю. Нехай господь поступить із ним, як він собі на те заслужив...

Анна дрижить над своїм хлопцем якоюсь боязкою любов'ю з цілої поважної, глибокої душі, що натерпілася до дна, і знає лише одну мету — вивести дитину свою в люди. Її колишне горе відтворило їй очі, і інстинктом своїм пізнала життя — світ. Гарує і працює від рання до вечора на здобуття засобів до науки для сина, і щось мов силує її відірвати його від землі.

З нього будуть люди, як покине землю.

Якісь інші люди, як вона, як всі ті, що оточують її, як ті, через яких натерпілася стільки у своїм молодім житті та що передчасно зломило її. Не розуміє ясно, чому, по якій причині, але відчуває се і щиро переконана.

А Петро піддержує її в тім.

Дрібне хлоп'я з задуманими очима своєї матері його мов до життя відновило. Коли

воно спить, відганяє мухи від нього, а руки його, великі залізні руки, прямо бояться доторкнутися дрібного тільця, щоб не завдати йому болю. Воно ж дороге. Воно всіх займає. Щось має за собою, чим в'яже до себе й керує...

І так тяжать на нім надії — якісь несформовані, прегарні, горді надії, здається, самих терплячих і упокорених — і він їх має сповнити...

Виросте — в нім прокинеться батьківська, героїчна вдача, глибокий, віщий інстинкт по матері,— вони попроведуть його в інший світ... І він сповнить ті надії...

Чернівці, 7 цвітня 1901 р.